

EZRA, EEN VERHAAL APART

EEN ONDERZOEK NAAR DE BETROUWBAARHEID VAN DE ARAMESE TEKSTEN IN EZRA

MS 206

Hebrew square book script. Iraq, 1st half of 11th c.

DOCTORAALSCHRIJFTE GODSDIENSTGESCHIEDENIS ISRAËL
FACULTEIT DER GODGELEERDHEID
UNIVERSITEIT UTRECHT

C.J. VAN DER BAS

1 OKTOBER 2008

EZRA, EEN VERHAAL APART

**EEN ONDERZOEK NAAR DE BETROUWBAARHEID VAN DE
ARAMESE TEKSTEN IN EZRA**

**DOCTORAALSCRIPTIE GODSDIENSTGESCHIEDENIS ISRAËL
FACULTEIT DER GODGELEERDHEID
UNIVERSITEIT UTRECHT**

**C.J. VAN DER BAS
(STUDENTNUMMER 8937249)
1 OKTOBER 2008**

**BEGELEIDING EN BEOORDELING:
PROF. B. BECKING
EN
DR. M. DIJKSTRA**

WOORD VOORAF

Toen ik in 1989 aan de deeltijd-opleiding theologie begon, kon ik niet vermoeden dat het een reis zou worden, die bijna 20 jaar zou duren.

Het eerste traject ging vlot, maar gaandeweg kwamen er kinken in de kabel. Na mijn zestigste veranderde mijn leven. Er werden kleinkinderen geboren en natuurlijk vroeg dat aandacht en tijd. Daar kwam bij, dat de mensen met wie ik tijdens de studie was opgelopen, afstudeerden.

Het werd kortom een eenzame reis.

Toch heb ik met veel plezier aan mijn scriptie gewerkt. Het onderwerp paste goed in mijn doctoraal-programma met als hoofdvak godsdienstgeschiedenis van Israël en als klein bijvak taalkunde.

Professor B. Becking en Dr. M. Dijkstra dank ik voor hun begeleiding en inzet.

Dankbaar ben ik voor de niet aflatende steun van zoveel mensen om mij heen, die mij terzijde stonden met inhoudelijke adviezen en altijd klaar stonden om bij te springen als er problemen waren met de computer of als de moed me in de schoenen zonk. Zonder volledig te willen en te kunnen zijn zou ik met name mijn studievrienden Leen Burger en Ria Keuning als ook mijn zwager Suffridus de Jong willen noemen.

Mijn kinderen, Marijanne, Eelco, Jos en Dirk Jan en hun partners, dank ik voor hun eindeloze geduld en waardevolle adviezen.

Het geeft veel voldoening dat de studie nu is afgerond. Nooit heb ik spijt gehad dat ik er aan begonnen ben, geweldig dat de mogelijkheid er was.

Apeldoorn, augustus 2008

Cock Engel - Van der Bas

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	1
Vraagstelling	1
Opzet van de scriptie	1
HOOFDSTUK I: DE ONTWIKKELING VAN DE GESCHIEDSCHRIJVING IN DE OUDHEID	3
I.1. Inleiding	3
I.2. De geschiedschrijving van het boek Ezra getoetst aan buiten-bijbelse bronnen	7
HOOFDSTUK II: GESCHIEDSCHRIJVING IN HET OUDE TESTAMENT	10
II.1. Het Chronistische Geschiedwerk (KGW)	10
II.2. Bronnen en datering van Kronieken en Ezra-Nehemia	10
II.3. De tekstoverlevering van het KGW	12
II.4. De boodschap van de auteur	14
II.5. Van tribale maatschappij naar koninkrijk	14
II.6. Het schisma tussen de Judeeërs en de Samaritanen	15
II.7. De LXX, enkele opmerkingen over de Griekse tekst van Esdras α en Esdras β	16
II.8. Compositie en chronologie van Ezra-Nehemia en hun onderlinge samenhang	17
II.9. Datering van Ezra-Nehemia	19
II.10. De bronnen van Ezra-Nehemia	20
II.11. De politieke en sociale achtergrond van Juda	24
HOOFDSTUK III: DE ARAMESE TAAL EN DE ARAMESE TEKSTEN IN EZRA	27
III.1. De Aramese taal	27
III.2. De vertaling van de Aramese teksten in Ezra	31
III.3. Opmerkingen bij de tekst	36
III.3.1. Hoofdstuk 4. 6-24	36
III.3.2. Hoofdstuk 5	41
III.3.3. Hoofdstuk 6	45
III.3.4. Hoofdstuk 7. 11-26	50
III.4. De betrouwbaarheid van de Aramese documenten	57
HOOFDSTUK IV: EEN POGING TOT RECONSTRUCTIE VAN DE JUDESE RESTAURATIE	58
IV.1. De geschiedenis volgens de auteur van Ezra	58
IV.2. Zijn de Aramese teksten in het boek Ezra betrouwbaar?	60
IV.3. De bestuurlijke organisatie van Juda in de tijd van de Perzische overheersing	61
HOOFDSTUK V: CONCLUSIES	63
LITERATUURLIJST	66

INLEIDING

Ταδε γραφω ως μοι δοκει αληθεα ειναι
(Hecataeus van Milete)

De aanleiding tot het schrijven van een doctoraalscriptie over de Aramese teksten in Ezra is mijn tijdens de deeltijdstudie gegroeide belangstelling voor de godsdienstgeschiedenis van Israël en taalkunde. Godsdienstgeschiedenis was in de doctoraalfase dan ook mijn hoofdvak en taalkunde mijn kleine bijvak.

Het werken met teksten van bijna 2500 jaar geleden stuit op veel problemen van historische en taalkundige aard. Dat geldt ook voor de teksten van het Oude Testament.

De vraag naar de authenticiteit van de Aramese teksten in Ezra is tot op de dag van vandaag een bron van discussie. Er zijn weinig bronnen overgeleverd, die de situatie van Juda in de Perzische tijd verhelderen. De Aramese teksten in Ezra werden en worden gezien als teksten, die historische data bevatten voor het ontstaan van het jodendom.

Rond 1900 AD schreef C.C. Torrey een studie, waarin hij de authenticiteit van deze teksten in twijfel trok. Andere bijbelwetenschappers gingen de vraag naar de authenticiteit uit de weg en richtten zich uitsluitend op de functie van de teksten in het boek Ezra.

De beoordeling van de teksten hangt samen met de visie van de onderzoeker ten aanzien van de historische betrouwbaarheid van het Oude Testament.

In de loop van de vorige eeuw heeft het onderzoek een impuls gekregen door de vondst van een groot aantal buiten-bijbelse teksten, waaronder de Elephantine-papyri een belangrijke plaats innemen.

Vandaag de dag is het wetenschappelijk onderzoek nog steeds verdeeld in twee kampen. Aan de ene kant gaat het onderzoek uit van authentieke documenten, waarbij men zich uitsluitend richt op de documenten in het boek Ezra. Aan de andere kant is in de laatste decennia de Aramese epistolografie in het algemeen onderwerp van onderzoek geworden. De documenten in Ezra zijn daar onderdeel van. Voordeel van deze benadering is dat dit onderzoek een neutrale uitgangspositie heeft.

Vraagstelling

Bij het schrijven van mijn scriptie stond mij voor ogen om een antwoord te vinden op de volgende vragen:

- o Hoe betrouwbaar zijn de Aramese teksten in het boek Ezra in het licht van taalkundige ontwikkelingen en de politieke, sociale en religieuze situatie in Juda in de periode na de ballingschap?
- o Wat wilde de auteur van Ezra zijn lezers duidelijk maken en waarom gebruikte hij daarvoor Aramese documenten?
- o Past het boek Ezra in het historisch raamwerk van de periode na de ballingschap, dat met buiten-bijbelse bronnen gereconstrueerd kan worden?
- o Tot welk literair genre moeten de Aramese teksten in Ezra gerekend worden?

Opzet van de scriptie

In hoofdstuk I breng ik in kaart hoe men in de oudheid in het Nabije Oosten tegen het verleden aankeek. Hoe ontwikkelde de geschiedschrijving zich, waarom schreef men de gebeurtenissen uit het verleden zo op en niet anders? Voor wie schreef men, wat wilde men aan tijdgenoten en/of latere generaties doorgeven? Hoe interpreteerde een schrijver de feiten en wat zegt dat over zijn *Sitz im Leben*? Is het mogelijk om aan de hand van oude bronnen het verleden te reconstrueren?

De beschrijving van het verleden in het Oude Testament roept dezelfde vragen op. Ook bijbelschrijvers waren niet onbevooroordeeld. Zij wilden hun lezers laten zien hoe JHWH met zijn volk meetrok door de tijd en het nabij was.

Vanzelfsprekend leverde deze vorm van geschiedschrijving geen compleet beeld op van wat zich in werkelijkheid had afgespeeld. De boeken spelen in het verleden, maar de belangstelling van de auteur ligt elders. Hij gebruikt de gebeurtenissen als elementen in zijn verhaal.

Hoofdstuk II behandelt een stuk na-exilische geschiedenis in het licht van de ontwikkeling van de JHWH-religie, voordat Nebukadnessar Juda inlijfde als provincie van het Babylonische rijk. De ballingschap in Babylonië heeft een diepgaande bezinning op het verleden tot gevolg gehad. Dit leidde ertoe, dat men met andere ogen naar dat verleden ging kijken. Deze nieuwe interpretatie van de gebeurtenissen, die tot een catastrofe hadden geleid, kreeg vorm in de boeken Kronieken, Ezra en Nehemia. De boodschap van de auteur was (en is) in religieus gekleurde geschiedschrijving van groot belang. Elke boodschap is gebouwd op de geschiedenis, ook die van de na-exilische literatuur. De tekstoverlevering heeft in de literatuur rond het Oude Testament veel discussie opgeleverd. Er zijn van het Oude Testament geen manuscripten bewaard. Het is daarom onduidelijk, wat er in de overlevering met de tekst is gebeurd. De vondst van de rollen van Qumrân is in dit verband van niet te onderschatten belang.

Tot voor kort zag men Kronieken, Ezra en Nehemia als één werk. In veel moderne uitgaven zijn de boeken echter gesplitst. Hoewel er een nauwe samenhang is tussen Ezra en Nehemia, kunnen ze goed afzonderlijk gelezen worden, omdat ze beide een ander stuk van de restauratie van Juda behandelen.

Compositie en chronologie in het boek Ezra zijn verwarrend. De auteur heeft gebruik gemaakt van verschillende schriftelijke bronnen, die hij inpaste in zijn verhaal. Ook heeft hij stukken in de Aramese taal geschreven en/of overgenomen.

Onder het kopje ‘politieke en sociale achtergrond’ belicht ik de deportaties van de toenmalige wereldmachten. De terugkeer van de ballingen naar Juda was in religieus, politiek en sociaal opzicht een ingrijpende gebeurtenis. Van de politieke ontwikkelingen in Juda weten we echter weinig.

Na deze omtrekkende bewegingen kom ik in hoofdstuk III uit bij de Aramese teksten in het boek Ezra, het onderwerp van mijn scriptie. De Aramese taal werd op diplomatiek niveau al vanaf de achtste eeuw v.Chr. gebruikt als *lingua franca* voor communicatie tussen de verschillende delen van de wereldrijken. Eén van de problemen bij het vertalen was, dat een taal zich ontwikkelt en dat de spelling in die ontwikkeling verandert. In een uitgestrekt rijk als het Perzische verschilde de taal natuurlijk ook van land tot land, waarschijnlijk zelfs van streek tot streek.

Naast taalkundige onduidelijkheden komen in de opmerkingen bij de tekst problemen van velerlei aard aan de orde. In dit kader past ook de vraag naar de authenticiteit van de Aramese teksten. Zijn er bijvoorbeeld vaste formuleringen in die teksten, die karakteristiek waren voor een bepaalde periode en wat betekent dat voor de datering van de teksten?

In hoofdstuk IV doe ik een poging de geschiedenis, zoals die in Ezra beschreven is, te reconstrueren. Wat weten we van Juda in de tijd van de restauratie? Hoe bouwde men een samenleving op met niet-gedeporteerde Judeeërs en allochtone bevolkingsgroepen? Soms helpen buiten-bijbelse bronnen, maar vaak blijken ook die niet objectief en voor meerdere uitleg vatbaar.

Het antwoord op de vraag naar het literaire genre is afhankelijk van de beoordeling van de Aramese teksten.

In het licht van de vele onzekerheden is de vraag naar de betrouwbaarheid van de Aramese teksten één van de omstreden problemen. Van de hypothese van Klostermann, die de tekst van Ezra 4-8-6.18 als één Aramese bron zag, is men steeds meer afstand gaan nemen. Maar ook in onze tijd zien veel wetenschappers deze teksten nog als weliswaar bewerkte, maar op originele decreten gebaseerde documenten.

Op alle fronten blijven er zo onzekerheden. Hopelijk worden er in de toekomst nog teksten gevonden die duidelijkheid scheppen.

HOOFDSTUK I: DE ONTWIKKELING VAN DE GESCHIEDSCHRIJVING IN DE OUDHEID

I.1. Inleiding

In zijn artikel 'Ezra on the move'¹ stelt B. Becking, dat een narratieve en een fictieve tekst in verschillende categorieën thuishoren. Narratief zegt iets over het genre; fictief over het werkelijkheidsgehalte van de tekst. Becking verwijst in dit verband naar Danto en Ankersmit, die narratieve teksten zien als een genre geschiedschrijving, dat welbewust gebeurtenissen uit het verleden selecteert en met elkaar verbindt. Geschiedschrijving die op deze manier vorm krijgt is een herstructurering van het verleden en geen weergave ervan. Het verhaal moet consistent zijn en aan bronnen gerelateerd, maar het verhaal in zijn geheel kan niet aan de werkelijkheid getoetst worden.

Hoe wordt de geschiedenis beschreven of, anders geformuleerd, hoe kijkt een gemeenschap tegen haar verleden aan? Wat weten we van de bronnen, die een auteur ooit gebruikte? Hebben we alleen de tekst die ons is overgeleverd, of kunnen we door middel van die tekst ook iets te weten komen over de tijd, die de tekst beschrijft en misschien zelfs wel over de tijd waarin de tekst geschreven werd, dus de omstandigheden, waarin de beoogde lezers van de tekst verkeerden? De geest van een geschiedschrijver is geen tabula rasa. Hij schrijft de geschiedenis op met in zijn hoofd een bepaalde ideologie en hij zal de bronnen, die hij tot zijn beschikking heeft zó gebruiken, dat ze passen in zijn theorie. Geschiedschrijving houdt altijd een vorm van interpretatie in.

Mensen zijn geneigd naar het verleden te kijken vanuit de problematiek van de tijd waarin ze leven. De geschiedenis *an sich* heeft geen betekenis; zij ontleent haar betekenis aan de interpretatie van de auteur. Geschiedenis zal dus steeds opnieuw geïnterpreteerd worden op een eigentijdse manier. Deze herinterpretatie kan een volk een ideologie opleveren, waarin het zijn oorsprong beleeft. Zo kan de werkelijke onstaansgeschiedenis verdwijnen achter de ideologische herinterpretatie van de auteur. Dit proces herkennen we in de geschiedenis van Israël: in het Deuteronomistisch en Chronistisch geschiedwerk wordt de geschiedenis beschreven vanuit een bepaald referentiekader. Die beschrijving was bedoeld voor een bepaalde gemeenschap. Er zat een boodschap in verpakt. Deze boodschap en de visie van de auteurs stonden niet los van elkaar; beide kunnen iets blootleggen van de omstandigheden waarin de tekst geschreven werd.

In de geschiedschrijving van het Oude Testament (hierna OT) lezen we hoe JHWH ingrijpt in de geschiedenis door het menselijk handelen naar Zijn vooropgezet plan te sturen en zo de geschiedenis van Zijn volk en de volkeren rondom te bepalen. Alles wat gebeurt wordt gezien vanuit dit besef. Niet alleen in Israëls beleving, ook in die van het oude Nabije Oosten ging men ervan uit dat niets 'zomaar' gebeurde. Alles had een van tevoren vastliggende oorzaak en verliep volgens vaste, door goden vastgestelde regels. Mensen waren werktuigen in een goddelijk plan en als ze tegenwerkten, volgde er straf. Voorspoed, tegenspoed, welvaart, oorlogen en rampen riep de mens over zichzelf af. Goden moesten vereerd worden en als mensen daarin tekort schoten, bleef dat niet zonder gevolgen.

Wat er achter de beschreven gebeurtenissen ligt, is niet meer te achterhalen. Waarom werd de geschiedenis zó geschreven en hoe werden de gebeurtenissen door de geschiedschrijver geïnterpreteerd? Voor wie werd de geschiedenis opgeschreven en wat wilde de auteur bij zijn lezers teweeg brengen? Een deel van de geschiedenis kan gereconstrueerd worden door vergelijking met andere bronnen en als die er niet zijn, door hypothesen, die een logisch antwoord lijken te geven op de lacunes en onduidelijkheden in de tekst.

Historiografische teksten vormen een onderdeel van wat Oppenheim² de 'stroom van de overlevering' noemt. Deze term geeft aan, dat een tekst alleen dan historiografische waarde heeft, als hij licht werpt op de manier waarop men in de oudheid in het Nabije Oosten aankeek tegen het verleden. Wets- en administratieve teksten bijvoorbeeld vallen buiten dit kader, al kunnen ze de historicus veel vertellen over de leefomstandigheden van de tijd waaruit ze stammen en zo een bijdrage leveren om de geschiedenis te reconstrueren.

De geschiedenis zoals die in het OT wordt beschreven, heeft het nadeel, dat de teksten vanuit historisch oogpunt niet of nauwelijks betrouwbaar zijn. Ze zijn geschreven vanuit een bepaalde optiek en voor een deel gebaseerd op orale traditie. Voorbeelden van zulke op orale traditie gebaseerde literatuur zijn cultische wetten (bijv. de heiligheidswetten in Leviticus 17-26) en een aantal psalmen,

¹ B. Becking, 'Ezra on the move.... Trends and perspectives on the character and his book', in: Florentino García Martínez & Ed. Noort (ed.), *Perspectives in the Study of the Old Testament & Early Judaism: (A Symposium in Honour of Adam S. van der Woude on the Occasion of His 70th Birthday)*, (VT Sup 73) Leiden, Boston, Köln, 1998, pp.154-179.

² R.J. Demarée en K.R. Veenhof (red.) *Zij Schreven Geschiedenis: Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten*. Supplementen Ex Oriente Lux III xxxiii. Leuven 2003.

waarvan de oudste waarschijnlijk uit het begin van het eerste millennium v.Chr. stammen en bedoeld zijn voor gebruik in de tempel. Misschien is de tekst in de loop van de tijd aangepast aan veranderende omstandigheden en behoeften. Geschiedenis is verleden tijd en een reconstructie ervan zal altijd een onvolledig beeld geven.

Ook het *dateren* van de meeste geschriften van het OT is een probleem. In tegenstelling tot literaire bronnen uit Mesopotamië en Egypte, zijn er van de boeken van het OT geen kopieën teruggevonden, die duidelijkheid verschaffen over de ontstaanstijd ervan, of die qua taalgebruik de datering vergemakkelijken. Op een paar plaatsen wordt verwezen naar schriftelijke bronnen, waaruit men kan concluderen, dat er ooit veel meer literaire werken in omloop zijn geweest. In het Deuteronomistisch geschiedwerk (verder DGW) worden bijvoorbeeld 'het boek van de annalen van de koningen van Juda' en 'het boek van de annalen van de koningen van Israël' apart genoemd. Het gaat immers om twee verschillende koninkrijken. Daarnaast maakte men gebruik van biografieën van profeten, zoals bijvoorbeeld de boeken Samuël.

Pas in Kronieken wordt gesproken over 'het boek van de koningen van Juda *en* Israël; 'de geschiedenis van de koningen van Israël' of 'de uitlegging van het boek der koningen'.

Vriezen/ Van der Woude³ ziet in de bronnenvermelding in Kronieken geen afzonderlijke geschriften, maar verwijzingen naar gedeelten uit de boeken I en II Koningen. Uit deze opsomming blijkt dat grote delen van het OT ontleend zijn aan bestaande geschriften en dat de auteurs gesteund hebben op schriftelijke bronnen.

In zijn artikel 'As for the other events'⁴ onderscheidt M. Dijkstra twee genres historische teksten: annalen en kronieken.

o *Annalen* zijn historische teksten, die zijn overgeleverd in jaarverslagen met daarin de gebeurtenissen, die op gezag van de koning in de herinnering van het nageslacht voort moesten leven. Ze doen in chronologische volgorde verslag van de grote daden van de koning, zijn militaire campagnes, zijn overwinningen, zijn bouw-activiteiten en wat hij voor de cultus heeft betekend. Ze zijn gericht op het verleden en hoe men in de toekomst terug zal kijken op koningen. Aan het koninklijk hof waren daarom schrijvers in dienst, die in hoog aanzien stonden, maar de koning zette als het ware zijn handtekening onder hun tekst. Annalen zijn geschreven in de derde en eerste persoon, zoals bijvoorbeeld de annalen van Tiglath-pileser uit de elfde eeuw v.Chr.⁵

o *Kronieken* vertellen de geschiedenis in proza, meestal in de derde persoon en met de klemtoon op bepaalde onderwerpen, waarvan *het nageslacht* bepaalde dat ze zó belangrijk waren, dat latere generaties er lering uit konden trekken. Een kroniek vertelt de gebeurtenissen, die men van belang achtte in het licht van de situatie, waarin men zich op dat moment bevond, een retrospectie en reflectie om te leren van de geschiedenis. Kronieken zijn gericht op het heden en de toekomst. Zij proberen antwoord te geven op de vraag: wat heeft het verleden ons geleerd en hoe kunnen we die kennis nu in praktijk brengen? Kronieken hebben een aantal kenmerken, zoals

- o vaste formuleringen om de tijd te markeren,
- o beschrijving van de gebeurtenissen in chronologische volgorde en
- o interpretatie van het verleden in termen van oorzaak en gevolg.

Het verschil tussen annalen en kronieken is klein. De feiten, zoals we die in oude documenten terugvinden, geven een fragmentarisch beeld van de geschiedenis. Soms kunnen lacunes opgevuld worden met andere schriftelijke bronnen of met archeologische vondsten, maar de vraag naar de authenticiteit van oude teksten blijft altijd moeilijk te beantwoorden.

Al uit het derde millennium v.Chr. zijn teksten overgeleverd, die als voorlopers van het genre kronieken beschouwd kunnen worden, bijvoorbeeld de bouwinscriptie van koning Enmetena van Lagasj, daterend uit ± 2400 v.Chr. Daarin wordt teruggegrepen op een situatie van anderhalve eeuw geleden om de huidige situatie te verduidelijken. Het betrof een oud grensconflict over een vruchtbaar akkergebied. Het conflict speelde tussen de twee stadstaten Lagasj en Umma, in het zuiden van Mesopotamië. De tekst gaat zo'n 150 jaar terug in de tijd en op grond van die oude bron wordt het conflict uiteindelijk opgelost.

Deze tekst grijpt terug op het verleden. Het gaat om één onderwerp, een grensconflict en de tekst doet verslag vanuit het standpunt van Enmetena. Net als in het latere genre kronieken gaat het hier om een

³ Th.C. Vriezen/ A.S. van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*. Kampen 2000, p. 392.

⁴ M. Dijkstra, 'As for the other events...', in: J.C. de Moor (ed.) *The Old Testament in its World, Papers Read at the Winter Meeting, Old Testament Studies published on behalf of the Societies for Old Testament Studies in the Netherlands and Belgium, South Africa, the United Kingdom and Ireland*, Kampen 2003

⁵ B.T. Arnold and B.E. Beyer, *Readings from the ancient Near East. Primary sources for Old Testament Study*. (Encountering Biblical Studies), Grand Rapids 2002. pp.137 e.v.

zaak, die men voor volgende generaties belangrijk achtte, omdat die eruit konden leren hoe in bepaalde situaties gehandeld moest worden (het conflict ging immers om een vruchtbaar akkergebied!). Maar de inscriptie is gericht op het heden en verdedigt het standpunt van Enmetena in een conflict, dat op dat moment speelde. De intentie is het oplossen van het conflict en daarbij spelen stadsgoden uiteraard een belangrijke rol: in de belevingswereld van de oude Mesopotamiërs werden conflicten eerst opgelost in de godenwereld en daarna voerden de koningen op aarde die besluiten uit.

Eén van de oudste verslagen in een vorm die enigszins aan annalen doet denken, is een standbeeldinscriptie van koning Sjulgi van de stad Ur in Sumerië, de tweede koning van de derde dynastie van de stad Ur. Hij regeerde in de laatste eeuwen van het derde millennium v.Chr.⁶

De inscriptie was gegraveerd op een standbeeld, dat waarschijnlijk koning Sjulgi voorstelde. De tekst is echter alleen bewaard gebleven in de vorm van een kopie op een kleitablet en geeft weinig informatie over de politieke geschiedenis van die tijd. De tekst is biografisch en een loflied op de weldaden van de koning. Sjulgi is door de oppergod Enlil voorbestemd om koning te zijn. Hij is door de godheid uitverkoren om een rechtvaardige vorst te zijn voor zijn onderdanen. Als een herder hoedt hij zijn kudde en is hij ver verheven boven zijn helden, die geacht worden bij voortdurend zijn lof te zingen.

Het is moeilijk in deze tekst iets van een chronologisch verslag te herkennen: de grote daden van de koning worden verheerlijkt, de inscriptie is waarschijnlijk tijdens het leven van Sjulgi of kort na zijn dood gemaakt. Vanaf Sjulgi werden de koningen van Ur vergoddelijkt met een cultus, tempels, priesters, feesten en offers.

Inscripties kunnen gedateerd worden aan de hand van eponiemenlijsten, die vanaf ±2400 v.Chr. in Mesopotamië ieder regeringsjaar van een koning noemen naar een belangrijke politieke of religieuze gebeurtenis. Op grond van deze eponiemenlijsten kunnen we de geschiedenis reconstrueren. Natuurlijk dienden de lijsten vooral om de geschiedenis zó voor te stellen als de koning welgevallig was. Nederlagen en niet neergeslagen opstanden vinden we er niet in terug. Maar door de wel vermelde gebeurtenissen geven de eponiemenlijsten toch een beeld van wat zich werkelijk heeft afgespeeld. Van deze eponiemenlijsten stelde men van tijd tot tijd een chronologische lijst samen om aan de hand van de regeringsperioden van de opeenvolgende koningen en een korte weergave van de belangrijkste gebeurtenissen van de betreffende periode de geschiedenis voor het nageslacht te bewaren. De *volgorde van de namen* is waarschijnlijk historisch betrouwbaar, maar *de getallen* in de lijsten moeten met enige scepsis bekeken worden. De teksten zijn vaak gekopieerd en er sluipen dan onvermijdelijk fouten in.

Waarschijnlijk van iets latere datum, het begin van het tweede millennium v.Chr., is een lijst van Sumerische koningen⁷. Daarop staan 140 namen van heersers over Zuid-Mesopotamië. Onderzoek heeft aan het licht gebracht, dat alle nog bestaande manuscripten van de lijst teruggaan op één enkel origineel, geschreven in de tijd van Utu-hegal⁸, koning van Uruk, één van de eerste steden in dat gebied. Hij bevrijdde Sumerië van het juk van de Guteërs. De auteur wilde aantonen, dat zijn land altijd een eenheid was geweest en al sinds onheuglijke tijden geregeerd werd door een koning. Hij maakte daarbij gebruik van twee soorten bronnenmateriaal:

- o lijsten met namen van koningen, hun residenties en het aantal jaren dat ze regeerden;
- o epische teksten, legenden en volksverhalen, met daarin verwerkt de grootse daden van enkele koningen uit de oertijd.

Deze teksten hebben een mythisch karakter en de schrijver heeft ze in beknopte vorm verwerkt in de lijst koningsnamen. Ze beslaan maar een klein deel van de tekst en zijn ondergeschikt aan de chronologische constructie van de auteur. Aan dit gedeelte is later nog een tekst toegevoegd, waarin gebeurtenissen van vóór de grote vloed beschreven zijn. Dit laatste gedeelte heeft een andere literaire achtergrond en ontbreekt in een aantal manuscripten⁹.

Een wat latere tekst uit Mesopotamië¹⁰, die dateert uit de achttiende eeuw v.Chr., vertelt van de bouw van de stadsmuur van Kisj, een in die dagen belangrijke stad ten oosten van Babel. De stad wordt voor het eerst genoemd in de eponiemenlijsten van koning Samsuiluna, koning van Babylon, die een goed beeld geven van wat men als wapenfeiten van de koning zag. Aan het einde van de eponiemenlijsten

⁶ R. de Maaijer, 'Een standbeeldinscriptie van koning Sjulgi van Ur', in: Ex Oriente Lux (ed.). *Zij schreven geschiedenis: Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten (2500-100 v. Chr.)*, Ex Oriente Lux, Leiden 2003, pp.24-32.

⁷ Sumerië was een landstreek in Zuid-Mesopotamië millennium met een hoge cultuur vanaf het derde millennium v.Chr. De lijst dateert waarschijnlijk van het begin van het tweede millennium.

⁸ J.B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts*. Princeton, 1969. p.265.

⁹ Th. Jacobsen, *The Sumerian King List*. Assyriological Studies 11 Chicago 1939.

¹⁰ M. Tanret, 'Koning Samsuiluna bouwt de stadsmuur van Kisj', in: R.J. Demarée en K.R. Veenhof (red.). *Zij schreven geschiedenis*. (Ex Oriente Lux XXXIII) Leiden 2003, pp.127-135.

van Samsuiluna beginnen de eponiemenlijsten van de zoon van Samsuiluna, die zijn vader opvolgde. Wat in deze lijst weer opvalt is de sterke nadruk op het koningschap als voorbestemd door de godheid. Samsuiluna wordt zelfs de schepping van godenhanden genoemd en is daarmee bijna goddelijk gemaakt. De koning handelt in opdracht van de godheid. Die bepaalt wat er gebeurt.

Er zijn uit de regeringsperiode van koning Samsuiluna negen koningsinscripties bewaard, die dit beeld van ingekleurde geschiedschrijving bevestigen. Daarnaast is een groot aantal administratieve en economische teksten overgeleverd, die een meer realistisch beeld geven van het leven van alledag.

Het is duidelijk dat eponiemenlijsten de feiten, zoals die in werkelijkheid gebeurd zijn, niet weergeven. Dat was ook niet de intentie. De schrijver vond het belangrijk dat de koning bleef voortleven in de herinnering. De tekst diende ter meerdere glorie van de vorst.

In Hatti komen we het genre annalen pas later tegen. Vanaf de veertiende eeuw v.Chr. kunnen we een deel van de geschiedenis van het Nabije Oosten reconstrueren aan de hand van de annalen van Mursilis II¹¹. Deze annalen zijn ons in twee composities overgeleverd. De eerste bestrijkt het eerste decennium bestrijkt van Mursilis' regering (*Tien Jaren Annalen*). Hierin vinden we uitsluitend de res gestae van de koning en een duidelijk centraal thema: consolidatie van het rijk en daarmee de rechtvaardiging van de troonsbestijging van Mursilis. De tweede reeks, *Uitvoerige Annalen*, bestrijkt fragmentarisch de hele regeringsperiode van Mursilis. Opvallend in deze teksten is, dat de geschiedenis nogal nuchter wordt verteld en dat naast Mursilis ook aan andere magistraten aandacht wordt besteed. De annalen van de vader van Mursilis, koning Suppiluliumas I, zijn tijdens de regeringsperiode van Mursilis opgetekend. De voor die tijd uitvoerige en autobiografische documenten schetsen een beeld van de problemen, waarmee Mursilis te maken kreeg, zoals een epidemie en opstanden.

Aan het eind van het tweede millennium v.Chr. komt er in Mesopotamië een nieuw genre geschiedschrijving op: *de kroniek*. Men ging op een andere manier naar het verleden kijken en legde andere accenten. Natuurlijk was deze overgang van koninklijke propaganda-teksten naar geschiedschrijving in de vorm van kronieken, die vaak eeuwenlange periodes besloegen, een geleidelijk proces.

De 'Weidner Kroniek'¹² is één van de eerste voorbeelden van hoe men in die vroege overleveringen van Mesopotamië aankeek tegen gebeurtenissen in het verleden en wel wat men belangrijk vond en wat afkeurenswaardig. De kroniek beschrijft de geschiedenis vanaf de vroeg-Sumerische tijd tot het begin van de Oud-Babylonische dynastie. Het is een religieuze propaganda tekst, die koningen aan de kaak stelt, die zich naar het oordeel van de auteur niet voldoende hebben ingezet voor de god Marduk en de Esagila-tempel in Babel. De *historische* waarde van de kroniek is gering, omdat de auteur geen objectief beeld schetst, maar koningen langs de religieuze meetlat legt. Uit een latere periode zijn kronieken bewaard, die een meer objectief beeld van de geschiedenis schetsen.

Ook de 'Sargon Kroniek' beschrijft gebeurtenissen, die een lange periode beslaan: de laatste eeuwen van het derde millennium tot het midden van het tweede millennium v.Chr. De kroniek laat zien, dat men op een andere manier naar de geschiedenis ging kijken en dat men steeds meer belangstelling kreeg voor wat er in het verleden was gebeurd en waarom de dingen zo gelopen waren. De tekst richt de aandacht vooral op belangrijke personen uit het verleden en hun bijzondere verrichtingen in oorlogs- en vreedestijd.

Sargon van Akkadië (±2350 v.Chr.) bracht volgens de kroniek veel goeds tot stand, maar door aarde en zand weg te nemen uit de putten onder de godenbeelden in Babylon en dat te gebruiken voor de bouw van 'een ander Babylon, naast de stad van Akkadië' riep hij de toorn van Marduk over zich af. Het gevolg was een hongersnood, die grote sterfte onder de bevolking teweegbracht. Deze heiligschennis, zelfs als die door de koning was gepleegd, werd in dit latere genre geschiedschrijving niet door de vingers gezien. Sargon stierf niet ten gevolge van de hongersnood. Zijn straf was, dat hij niet in een graf zou rusten.

Deze kronieken tonen overeenkomsten met de 'historische' boeken van het OT: ook koningen van Juda en Israël werden beoordeeld naar hun daden: waren die in de ogen van JHWH slecht dan volgde er rampspoed. Ook de koning ontliet zijn straf niet.

Geschiedschrijving in de vorm van kronieken ging in de latere Babylonische literatuur een steeds belangrijker plaats innemen. In de periode van de Nieuw-Babylonische heerschappij (625-539 v.Chr.)

¹¹ Ph.H.J. Houwink, 'De 'Uitvoerige Annalen van Mursilis II' in: *Zij schreven geschiedenis*. (Ex Oriente Lux XXXIII), Leiden, 2003 pp.154-167.

¹² B.T. Arnold, 'Weidner Chronicle', in: B.T. Arnold and B.E. Beyer (ed.) *Readings from the ancient Near East*, Grand Rapids 2002, pp.152-155.

begonnen schrijvers, die in dienst stonden van de koning en meestal verbonden waren aan een heiligdom, systematisch verslag te doen van historische gebeurtenissen. Babylonische Kroniek I beschrijft een eeuw lang markante gebeurtenissen uit het verleden en wel vanaf de regering van koning Nabunassar van Babylonië (±747-734 v.Chr.), tot het midden van de zevende eeuw v.Chr. De in Babel gevonden tekst is geschreven op een kleitablet in Nieuw-babylonisch schrift, daterend uit het 22ste jaar van Darius I, ±500 v.Chr. De inhoud gaat waarschijnlijk terug op oudere bronnen, misschien een hofkroniek¹³.

Gebeurtenissen worden verteld vanuit een bepaalde visie: de schrijvers waren alleen geïnteresseerd in Babylonië en de nationale politiek. Toch is deze kroniek, ondanks het beperkte blikveld van de auteurs, één van de belangrijkste bronnen om de geschiedenis van het eerste millennium v.Chr. te reconstrueren, zelfs die van het OT, omdat we er de Mesopotamische kant van het verhaal in lezen. De kroniek kijkt niet langer alleen naar de koning en zijn res gestae, maar vestigt de aandacht ook op andere belangrijke personages uit het verleden en doet verslag van hun gedenkwaardige verrichtingen. De koningen blijven weliswaar een belangrijke rol spelen, maar ze staan in een breder perspectief. Hun handelen wordt nu gezien in het licht van het latere verloop van de geschiedenis.

Ahlström¹⁴ ziet in deze kroniek één van de eerste bewuste pogingen iets als een 'vaderlandse geschiedenis' op te schrijven. De schrijvers wilden vastleggen wat er in het land gebeurd was. Hiertoe werden ze misschien aangemoedigd (of uitgedaagd!) door de bibliotheek van koning Assurbanipal van Assur in Ninivé. Hier werd een grote verzameling kleitabletten bewaard.

Uit dit overzicht blijkt, dat de geschiedenis van het eigen land pas in de loop van de achtste eeuw v.Chr. in het Oude Nabije Oosten vanuit een breder perspectief werd gezien. Omdat Israël en Juda vergeleken met Mesopotamië jonge staten waren, is het niet waarschijnlijk, dat de geschiedenis van het OT al vóór de achtste eeuw stelselmatig werd opgetekend. Wel zijn vanaf de tijd van David hofannalen bijgehouden, bijvoorbeeld II Samuël 8.1-14 en I Koningen 9.10-28, die, geheel in overeenstemming met het genre annalen, in de Nieuwe Bijbelvertaling (verder NBV), als opschrift hebben: 'Davids overwinningen' en 'andere ondernemingen van Salomo'. Wat er op andere niveaus in de gemeenschap gebeurde, werd niet voor het nageslacht bewaard. Kennelijk waren alleen de overwinningen en de andere grote daden van de koning belangrijk.

Een auteur ging er van uit, dat *zijn* interpretatie van het verleden in overeenstemming was met het plan of de wil van JHWH of in Mesopotamië, met de wil van de goden, die men daar vereerde. Zelfs als een schrijver bronnen tot zijn beschikking had, bijvoorbeeld annalen, maakte hij daar naar eigen inzicht gebruik van. Het ging hem niet om wat er feitelijk gebeurd was, maar om hoe het gebeurd zou moeten zijn en hoe hij in alles de sturende hand van zijn God zag.

In de geschiedschrijving van Israël en Juda zien we die van het oude Nabije Oosten weerspiegeld. Uit de bronnen, die zijn overgeleverd kunnen we de ontwikkeling van verschillende genres herkennen: de auteurs van de boeken van het OT waren kinderen van hun tijd. Zij schreven hun teksten in de historische, politieke, sociale en culturele context van hun tijd.

Andere bronnen om de geschiedenis van die periode te verhelderen zijn archeologische vondsten, zoals rolzegels, administratieve teksten en bouwinscripties, die soms een meer realistisch beeld scheppen van de samenleving.

I.2. De geschiedschrijving van het boek Ezra getoetst aan buiten-bijbelse bronnen

Hoe wordt geschiedenis geschreven? We kijken mee door de ogen van de geschiedschrijver, die zijn eigen licht op de gebeurtenissen laat schijnen.

In zijn artikel 'Ezra's re-enactment of the exile'¹⁵ gaat B. Becking uit van het boek Ezra als één bron om het verleden te reconstrueren. Zijn uitgangspunt is, dat zo'n reconstructie aan andere (literaire en archeologische) bronnen gerelateerd moet zijn en dat er geen inconsistenties in voor mogen komen.

Het boek Ezra vertelt het verloop van de gebeurtenissen in de periode na de ballingschap. De vraag is echter hoe betrouwbaar die informatie is.

Kunnen we de tekst toetsen aan betrouwbare buiten-bijbelse bronnen? Werd bijvoorbeeld de elite van de provincie Juda gedeporteerd naar Babylonië? Om hoeveel inwoners ging het? Behalve enkele

¹³ Becking, 'Tiglath-Pileser III en Sargon II van Assyrië en de verovering van het noordelijke rijk Israël', in: *Zij schreven geschiedenis*. (Ex Oriente Lux), Leiden 2003, pp.324-325.

¹⁴ G.W. Ahlström, *The History of Ancient Palestine from the Palaeolithic Period to Alexander's Conquest*. (JSOT, Supplement Series 146) Sheffield 1993, p.48.

¹⁵ Becking, 'Ezra's Re-enactment of the Exile', in: L.L.Grabbe (ed.), *Leading Captivity Captive. 'The Exile' as History and Ideology*: (JSOT Suppl.Series 278), Sheffield 1998 pp.40-61.

tekstgedeelten in het OT (II Koningen en II Kronieken) zijn er geen buiten-bijbelse bronnen overgeleverd die dit bevestigen:

o Babylonische Kroniek V meldt dat Nebukadnessar II (605-562 v.Chr.) in zijn zevende regeringsjaar Jeruzalem innam, de koning van Juda gevangen nam en een koning aanstelde naar zijn eigen keuze. De buit werd naar Babylon getransporteerd, maar over het wegvoeren van de bevolking meldt de kroniek niets. De kroniek stamt echter uit veel latere tijd, op zijn vroegst de Perzische periode, misschien nog later. De historische betrouwbaarheid is daarom onzeker¹⁶.

o In Babel zijn administratieve spijkerschriftteksten gevonden, die ook dateren uit de periode van Nebukadnessar II. Deze inscripties noemen koning Jojakin van Juda en aan het hof verblijvende allochtone leden van de hofhouding, waaronder Judeeërs, in verband met olie-rantsoenen. Daarnaast worden ook andere volken genoemd: Egyptenaren, Grieken en lieden uit Tyrus en Gaza. Het zijn allemaal hoge functionarissen: koningen, gouverneurs en districtscommissarissen¹⁷.

o De Cyrus Cylinder is een propaganda-tekst, waarin Cyrus zichzelf voorstelt als wereldheerser en vredestichter, die steden en heiligdommen weer opbouwt en goden en mensen terug laat keren naar hun vaderland. Hij gaf bevel om de Assyrische en Babylonische godenbeelden, die naar Babel waren weggevoerd, terug te brengen naar de tempels waar ze vandaan kwamen en die tempels te restaureren. De plaatsen, die de cylinder noemt, liggen allemaal ten *oosten* van de Tigris, het gebied, dat grenst aan Medië. Goden uit Syrië/Palestina worden niet genoemd¹⁸. Bovendien was er van JHWH geen beeld. Het is daarom onzeker of de ballingen uit Juda op grond van dit decreet mochten vertrekken. Waarschijnlijk was ook het motief van Cyrus om de cultusvoorwerpen uit de tempel van Jeruzalem, met daarbij een bouwvergunning, terug te geven, meer gericht op zichzelf (de gunst van de God in Jeruzalem en dagelijkse gebeden voor de koninklijke familie) dan op een tolerante politiek ten aanzien van de door hem onderworpen volken. Deze godsdienstpolieke maatregelen bleken echter een grote bindende factor in het uit zoveel culturen en religies bestaande rijk.

Ook in het OT zien we iets van pro-Perzische propaganda terug, bijvoorbeeld in Jesaja 41.25(NBV):

‘In het noorden liet ik iemand opstaan, en hij kwam,
In het oosten, waar de zon rijst, riep hij mijn naam.
Hij vertrap stadhouders als leem,
Zoals een pottenbakker de klei treedt’

In Jesaja 45.1 wordt Cyrus zelfs gezalfde van de Heer genoemd, die Hij bij de rechterhand neemt. Dit soort teksten heeft ook bij Judese ballingen in Babylon de hoop gewekt, dat Cyrus de beloofde koning was, die het verstrooide volk zou redden.

o De Historiën van Herodotus beschrijven de veroveringen van Cyrus. Op grond van Hist. I, 153 concluderen sommigen, dat Cyrus tussen 545 en 539 v.Chr., na de verovering van Lydië, direct vanuit Klein Azië een oorlog begon om het hele Babylonische rijk aan zich te onderwerpen. Deze tekst geeft echter een gerucht weer en een overweging van Cyrus en kan daarom niet gebruikt worden als bron voor veldtochten van Cyrus in het Oosten. Her.I, 177 beschrijft de veldtocht tegen de Lydiërs als een feit uit het verleden en die tegen Babel als toekomst. Als Herodotus over de jaren daartussen bronnen gehad had, zou hij die gebruikt hebben.

o De Kroniek van Nabonidus beschrijft de gebeurtenissen op dezelfde manier: Cyrus viel plotseling Babel binnen.

o De Cyropaideia van de Griekse schrijver Xenophon (430-353 v.Chr.) heeft het karakter van een roman, maar kan natuurlijk wel historische en geografische data bevatten. Waar het verhaal van Xenophon getoetst kan worden aan andere bronnen, blijkt hij niet meer te weten dan bijvoorbeeld Herodotus, die hij waarschijnlijk ook als bron gebruikte.

o Josephus citeert in zijn werk *Contra Apionem* Berossos, een Babylonische priester uit de derde eeuw v.Chr. Deze beschrijft de inname van Babel als volgt: ‘Nadat Cyrus met een groot leger gebieden van Azië onderworpen had, trok hij vervolgens op tegen Babel’¹⁹.

o De Elephantine-papyri leveren een belangrijke bijdrage aan onze kennis van het leven van een groep Judeeërs in een Perzische kolonie in het zuiden van Egypte in de laatste twee decennia van de vijfde eeuw v.Chr.

¹⁶ R. Albertz, Die Exilszeit als Ernstfall für eine historische Rekonstruktion ohne biblische Texte: Die neubabylonischen Königsinschriften als Primärquelle, in: L.L.Grabbe (ed.) *Leading Captivity Captive*. (pp.22-39)

¹⁷ A. Kuhrt, *The Ancient Near East II*. London and New York 1995, pp.590-597.

¹⁸ Kuhrt, ‘Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy’, *JSOT* 25 (1983), pp.87-88.

¹⁹ Josephus, *Contra Apionem I*, 152

Sommige van de documenten werpen licht op de politieke en religieuze bemoeienis van Perzische bestuurders:

- Een verzoekschrift om de verwoeste tempel van Yaho weer op te mogen bouwen, daterend uit het zeventiende jaar van Darius II (407 v.Chr.) en gericht aan gouverneur Bagoas van Juda. Deze tempel was al gebouwd voordat Cambysus op de troon kwam en voordat hij Egypte bezocht (525 v.Chr.). De tempel was verwoest door priesters van de Egyptische god Khnum, in een samenzwering met bevelhebber Vidranga.

Het verzoek wordt ingewilligd: in een memorandum, een geheugensteuntje voor de boodschapper, geven de gezagsdragers in Palestina toestemming om de tempel weer op te bouwen.

- De zogenaamde Pascha-papyrus uit 419 v.Chr. betreft een schrijven van Hanania van Juda, die wel gezien wordt als de broer van Nehemia²⁰ en die misschien commissaris voor Judese aangelegenheden was onder satraap Arsames van Egypte. De brief is bestemd voor Yedoniah, priester in Elephantine. De inhoud van de brief verwijst naar een schrijven van koning Darius II, waarin deze de Judeeërs in Elephantine toestemming geeft om het feest der ongedesemde broden te vieren.

Het Pascha wordt niet genoemd. Na de cultuscentralisatie van Josia was dat een pelgrimsfeest geworden, waarbij men naar de tempel in Jeruzalem trok. Voor Judeeërs in Elephantine was dat natuurlijk geen optie, vandaar dat in de papyrus alleen het feest der ongedesemde broden werd genoemd. Vanaf de zesde eeuw v.Chr. werd het feest der ongedesemde broden samen met het Pascha gevierd.

De Elephantine papyri maken duidelijk, dat de Perzische overheid zich intensief bemoeide met lokale religies. Misschien was er aan het Perzische hof sprake van Judese invloed. Sporen hiervan vinden we in verschillende verhalen van het OT, zoals Esther aan het hof van Ahasveros (Xerxes), Daniël aan het Babylonische hof van Nebukadnessar en Ezra en Nehemia aan het hof van Artaxerxes.

o Een belangwekkende parallel van de missie van Ezra is overgeleverd in de inscriptie van Udja-Hor resenet, waarschijnlijk daterend uit het vierde regeringsjaar van Darius I. De inscriptie is autobiografisch en bewaard op een Egyptisch grafbeeld, afkomstig uit Saïs. De auteur noemt een aantal titels van zichzelf, waarvan de meest bekende die van lijfarts is. Deze werd hem door Cambysus verleend als dank voor bewezen diensten na de verovering van Egypte in 525 v.Chr. Maar Udja-Hor resenet was ook schrijver en vrijwel zeker betrokken bij de codificatie van het Egyptisch recht. Net als Ezra was hij waarschijnlijk lid van de priesterklasse.

Wat de invloed van Darius is geweest op de wetgeving van Juda, waar Ezra later onderzoek naar moest doen, is niet bekend. Het is niet ondenkbaar dat de bemoeienis van de vroege Achemeniden ook de codificatie van de Pentateuch heeft gestimuleerd²¹.

o Evenals de Egyptenaar Udja-Hor resenet, haalde Darius ook een Ioniër naar Susa als commissaris voor Ionische aangelegenheden. Toen Ionië in opstand kwam, werd deze Histiaeus teruggezonden naar Ionië om de *pax Persica* te herstellen. Anders dan Udja-Hor resenet was hij niet loyaal aan de Perzen, maar sloot hij zich aan bij de opstandelingen. Uiteindelijk werd hij gevangengenomen en gedood²².

o Ook uit de regeringsperiode van Darius I dateert een inscriptie uit Klein-Azië. De echtheid ervan is omstreden, omdat er alleen een kopie bewaard is uit de Romeinse tijd. De tekst is van Darius en gericht aan zijn dienaar Gadatas. De koning heeft vernomen, dat Gadatas zich niet houdt aan de decreten van de koning en dat hij de politiek van de koning ten aanzien van de goden van onderworpen volkeren heeft veronachtzaamd. Gadatas had de hoveniers van Apollo niet vrijgesteld van belasting en hen laten graven in ongewijde grond. De voorouders van Darius waren vereerders van Apollo. Dit was Gadatas kennelijk ontgaan²³.

Deze teksten verhelderen de politieke en religieuze maatregelen van de Perzische koningen in de zesde en vijfde eeuw v.Chr.

o Verder zijn in een archief in Juda oorkonden en munten gevonden, die verder licht werpen op de gouverneurs van Juda. De lijst is niet compleet, helaas is er een lacune vanaf het midden van de vijfde eeuw tot vlak voor de machtsovername door Alexander de Grote²⁴. Opmerkelijk is, dat Ezra in geen enkele lijst van bestuurders wordt genoemd.

²⁰ Nehemia 1.2.

²¹ J. Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah* (OTL; London: SCM Press Ltd, 1987), p.153.

²² Herodotus, *Historiën* V. 23-28.

²³ P.R. Ackroyd, *Israel under Babylon and Persia* (The New Clarendon Bible OT, Vol. IV) Oxford University Press 1970, p.199.

²⁴ N. Avigad, *Bullae and seals from a Post-Exilic Judean Archive*. (Qedem: Monographs of the Institute of Archeology 4) Jerusalem 1976. p.35.

HOOFDSTUK II: GESCHIEDSCHRIJVING IN HET OUDE TESTAMENT

II.1. Het Chronistische Geschiedwerk (KGW)

Het Chronistisch geschiedwerk (hierna: KGW) werd tot voor kort (± 25 jaar) in brede kring gezien als één doorlopend geschiedverhaal, dat ontstaan was in de na-exilische gemeente van Jeruzalem.

Men baseerde deze opvatting op vijf argumenten:

- 1) De eerste twee verzen van Ezra zijn identiek aan de laatste twee van Kronieken. Deze herhaling moet verwijzen naar een opzettelijke redactionele samenvoeging of naar het overnemen van de betreffende verzen uit een bestaand werk.
- 2) Het boek Ezra begint met γ -conjunctivum, evenals de gelijkkluidende verzen in II Kron 36.22-23 Het begin van het boek Ezra is echter niet vreemd. Meer boeken in het OT beginnen zo.
- 3) Ezra-Nehemia vertelt het verhaal van Kronieken verder.
- 4) Taalkundige en stilistische overeenkomsten.
- 5) Dezelfde theologische opvattingen, die in beide boeken naar voren komen in de manier, waarop het verleden vorm krijgt en in de voorkeur voor bepaalde onderwerpen.

In de laatste decennia is deze zienswijze op grond van taalkundige en inhoudelijke argumenten bestreden.

Na de ballingschap brak een nieuw tijdperk aan en men ging in het licht van de toekomst anders naar het verleden kijken. Juda was geen koninkrijk meer, maar een sub-provincie, ingelijfd bij het Perzische rijk. In deze nieuwe situatie moest ook de JHWH-cultus opnieuw doordacht worden. In Kronieken worden daarom mensen beoordeeld op hun betrokkenheid bij de tempel en de cultus.

De na-exilische gemeente beschouwde zichzelf als het uitverkoren volk van JHWH en wilde ervan getuigen, dat in de geschiedenis van Israël een nieuw begin was aangebroken. In Kronieken en Ezra-Nehemia wordt dat geplaatst in een kader van oorzaak en gevolg, zonde en straf.

In de tijd, waarin deze boeken tot stand kwamen, werden boeken en geschriften niet altijd voorzien van de naam van de auteur. Deze ging als het ware schuil achter zijn literaire schepping. Ook was het niet vanzelfsprekend, dat het om één persoon ging. Het kon een groep auteurs met dezelfde opvattingen en idealen zijn. Soms waren ze door verschillende generaties heen werkzaam. 'De auteur' staat daarom niet voor één persoon, maar voor verschillende redactors, die de tekst aanpasten of veranderden, waar zij dat nodig achtten.

Sara Japhet²⁵ heeft overtuigend aangetoond, dat er in stijl en taalgebruik opvallende verschillen zijn tussen Ezra-Nehemia en Kronieken. De taal van Kronieken onderscheidt zich door een latere ontwikkeling van het Hebreeuws en karakteristiek woordgebruik, dat in Ezra-Nehemia nog niet gangbaar was. Haar onderzoek laat de mogelijkheid open, dat er door verschillende generaties heen aan beide boeken gewerkt is. Omdat in Ezra-Nehemia het verhaal verder wordt verteld, is men in de overlevering het werk als één geschiedwerk gaan beschouwen.

II.2. Bronnen en datering van Kronieken en Ezra-Nehemia

Kronieken en Ezra-Nehemia hebben beide gebruik gemaakt van bronnenmateriaal. De bronnen in Kronieken zijn voor een groot deel bekend. In Ezra-Nehemia is dat anders: het bronnenmateriaal is buiten Ezra-Nehemia onbekend en bovendien is niet duidelijk, wat tot de oorspronkelijke bron behoorde en waar de auteur of latere redactors die bron hebben bewerkt.

De belangrijkste literaire bron van Kronieken was het Deuteronomistisch geschiedwerk (verder DGW, Genesis t/m II Koningen²⁶). De auteur heeft daarnaast gebruik gemaakt van andere, niet overgeleverde bronnen, zoals bijvoorbeeld de visioenen van de ziener Iddo²⁷, lijsten en documenten, die hij door weglatingen, toevoegingen, verbeteringen of een andere volgorde heeft aangepast aan het doel dat hij voor ogen had. Kronieken wekt de indruk een intellectuele schepping te zijn, die wat theologische helderheid en consequentie betreft achterloopt bij het DGW.

De auteur heeft geprobeerd de geschiedenis van JHWH met Zijn volk fraaier voor te stellen dan die in de boeken Samuël en Koningen geschetst wordt. Was de auteur van dit laatste werk een pragmaticus, die voor zijn geschiedwerk een stevig *historisch* raamwerk timmerde, de auteur van Kronieken was

²⁵ S. Japhet, 'The Supposed Common Authorship of Chronicles and Ezra-Nehemiah Investigated Anew', VT 18, pp.330-371.

²⁶ Vriezen/ Van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, p.122.

²⁷ II Kron. 12.15.

meer een theoreticus. Hij kleurde zijn bronnen in met denkbeelden van zijn eigen tijd (eeuwen later). Zo kon de gemeente van Jeruzalem lering trekken uit de geschiedenis. Enkele voorbeelden van deze gekleurde geschiedschrijving:

- Koning David is in het KGW een heilige geworden: Batscha is van het toneel verdwenen. David is een onberispelijk vorst, die regeert op de troon van JHWH. Over de geschiedenis voorafgaande aan de troonsbestijging van David lezen we niets. David is de initiator van de tempelbouw en de stichter van de cultus in Jeruzalem.
- De auteur van het DGW zag de wet van Mozes nog als een *historische* basis. In Kronieken en Ezra-Nehemia is de wet een *tijdloze* vanzelfsprekendheid geworden, een verwijzing naar de algemene en objectief geldende norm. Mozes als persoon speelt geen rol meer.
- Koning Azarja van Juda liet de offerplaatsen bestaan, desondanks deed hij volgens de auteur van het DGW wat goed was in de ogen van JHWH. Het feit, dat de koning later door lepra getroffen werd, staat in de tekst los van de offerplaatsen²⁸. In Kronieken wordt de ziekte van de koning gezien als straf, omdat hij heiligschennis had gepleegd door de tempel binnen te gaan om een reukoffer te brengen²⁹.

Oordeel en heil van JHWH stonden voor de auteur van Kronieken in direct verband met het handelen van de gezalfde, de koning. Deze opvatting van de geschiedenis paste in de periode na de ballingschap, een tijd waarin het JHWH-geloof opnieuw doordacht moest worden. Juda was immers geen koninkrijk meer en de tempel was verwoest. David en de tempel met zijn cultusinstellingen werden centrale thema's in de manier waarop men naar het verleden keek, maar het was ook de manier waarop men *de toekomst* vorm wilde geven: een koning als David op de troon en de tempel in Jeruzalem weer opgebouwd in zijn oude glorie.

Omdat het DGW in de tijd na de ballingschap in leidende kringen van het Jeruzalemse en Babylonische jodendom waarschijnlijk al als gezaghebbend werd gezien, kon de auteur van Kronieken daar zijn opvatting van de geschiedenis niet meer in verwerken. Daarom heeft hij het verhaal herschreven. Bovendien kon hij nu de geschiedenis verder vertellen: de profetie van Jeremia 25. 12-14 was in vervulling gegaan en aan de ballingschap kwam een eind.

Voor zover nu bekend, zijn Ezra en Nehemia de eerste boeken, die de geschiedenis van de periode na de ballingschap beschrijven. Het werk is de vrucht van grote veranderingen in de samenleving op sociaal, godsdienstig, taalkundig en literair gebied.

Over de tijd, waarin de boeken zijn ontstaan, lopen de meningen uiteen. Omdat de auteur(s) onbekend is (zijn), kan niet met zekerheid worden vastgesteld in welke tijd Kronieken en Ezra-Nehemia gedateerd moeten worden. Om toch een idee te krijgen van de ontstaanstijd, zijn we aangewezen op andere hulpmiddelen, zoals een voor de tijd na de ballingschap karakteristiek taalgebruik, godsdienst-historische data, een terminus ad quem en archeologische vondsten.

De laatste datering (Nehemia 13.6) is het 32-ste jaar van Artaxerxes I. Omdat de dood van deze koning niet gemeld wordt, lijkt een datering voor Ezra-Nehemia van ±400 v.Chr. aannemelijk³⁰. Kronieken is op grond van het onderzoek van Japhet³¹ naar het taalgebruik in Kronieken en Ezra-Nehemia van aanzienlijk later datum. Omdat er nergens sprake is van de val van het Perzische rijk of Grieks-hellenistische invloed, valt te denken aan het midden van de vierde eeuw v.Chr.

Blenkinsopp³² komt tot een latere datering en wel op grond van de in Nehemia 12.22 onzekere chronologie van de hogepriesters, latere aanvullingen van lijsten en het feit dat de auteur niet duidelijk aangeeft, welke van de drie koningen Darius hij bedoelt. De uiteindelijke compositie van Kronieken en Ezra-Nehemia kan volgens hem niet gedateerd worden vóór het eind van de vierde eeuw, dus na de veroveringen van Alexander de Grote.

De auteur noemt in Kronieken al de toekomstige ballingschap van het volk Israël³³ en op verschillende plaatsen staan lijsten met daarin namen uit de periode na de ballingschap³⁴. Het is onzeker, of we hier te maken hebben met *latere* aanvullingen, of dat de auteur bronnen tot zijn beschikking had, waaruit hij kon putten. Ook Gunneweg³⁵ sluit niet uit dat het boek EN al in omloop was, toen de auteur Kronieken schreef. De vraag naar 'de auteur' verliest volgens hem haar relevantie als er een na-exilische school achter schuil gaat, die gedurende een lange periode aan de boeken heeft gewerkt.

²⁸ II Kon. 15. 1-7.

²⁹ II Kron. 26. 16-19.

³⁰ H.G.M. Williamson, *Ezra, Nehemiah* (WBC 16), Waco, TX: Word Books, 1985) p. xxxvi.

³¹ Japhet, 'The Supposed Common Authorship of Chronicles and Ezra-Nehemiah Investigated Anew' *VT* 18 (1968), pp. 330-371.

³² Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah* (OTL; London: SCM Press, 1988) p. 140.

³³ Het gebed van Salomo (II Kron. 6)

³⁴ Bijv. Zerubbabel in een geslachtsregister van David. (I Kron 3.19)

³⁵ A.H.J. Gunneweg, *Ezra* (KAT; Gütersloh: Gerd Mohn, 1985) p. 28.

Schwiderski³⁶ dateert het boek Ezra op grond van de briefstijl nog later en wel na de val van het Perzische rijk en wel in de derde eeuw v.Chr.-tweede eeuw AD. Deze late datering is problematisch, omdat rond het begin van onze jaartelling de canonisering van de MT al vaststond.

II.3. De tekstoverlevering van het KGW

Hoewel veel wetenschappers ervan uitgaan dat Kronieken en Ezra-Nehemia in hun oorspronkelijke vorm een literaire eenheid vormden, werden de twee boeken in oude manuscripten al regelmatig gescheiden. De splitsing heeft al vóór onze jaartelling zijn beslag gekregen en gaat terug op de LXX en de Vulgaat.

Kronieken en Ezra-Nehemia vormen beide in de MT een boekrol. De splitsing kan praktische redenen hebben gehad: het hele werk paste niet op één boekrol.

Ook zijn in veel uitgaven Ezra en Nehemia in twee boeken verdeeld, omdat het opschrift van Nehemia een nieuwe fase inleidt.

De laatste twee verzen van Kronieken zijn gelijk aan de eerste twee van Ezra. Deze herhaling wijst op een opzettelijke redactionele samenvoeging of op het overnemen van de betreffende verzen uit een bestaand werk³⁷. Als het KGW ooit één werk is geweest, is de herhaling in Ezra 1.1-2 van II Kron. 36.22-23 vreemd.

In oude uitgaven (bijvoorbeeld de codex Leningradensis uit 1009 AD) is het KGW al gesplitst in twee delen: Kronieken en Ezra-Nehemia. De splitsing kan praktische redenen gehad hebben. Het hele werk paste niet op één rol. In de overlevering moet er een aanleiding geweest zijn om de boeken te splitsen. Het ligt voor de hand dat in het proces van canonisering het boek Ezra-Nehemia al een plek had *na* Daniël en dat daarom Kronieken het sluitstuk werd van de MT.

De laatste tijd is de oorspronkelijke eenheid van het KGW op grond van taalkundige en inhoudelijke argumenten bestreden. Enkele opvattingen:

- Kronieken en Ezra Nehemia zijn altijd twee afzonderlijke boeken geweest, maar ze zijn geschreven door dezelfde auteur en vervolgens apart uitgegeven³⁸. De oorspronkelijke plaats van Kronieken is onzeker. In oude manuscripten met alle boeken van het OT staat Kronieken vóór Ezra-Nehemia³⁹. In de MT staat Ezra-Nehemia vóór Kronieken.
- Het boek Ezra is een op zichzelf staande compositie. Er is geen enkele reden om het boek te zien als deel van het KGW⁴⁰.
- Kronieken en Ezra Nehemia zijn twee boeken, geschreven door verschillende auteurs⁴¹. De boeken ademen dezelfde sfeer, maar de methode is anders. Documenten worden in Ezra-Nehemia in extenso geciteerd, in Kronieken niet.
- Het is goed mogelijk, dat Kronieken geschreven is *na* Ezra-Nehemia, dat oorspronkelijk een vervolg op het DGW was. Kronieken zou later als inleiding aan Ezra-Nehemia zijn toegevoegd. 'De auteur' staat dan voor een na-exilische school, die een chronistische theologie voorstond⁴².
- De *volgorde* in de MT geeft geen aanleiding om Kronieken en Ezra-Nehemia als één werk te beschouwen, maar in het canoniseringsproces kan Kronieken als laatste geschrift zijn opgenomen in de canon.
- Japhet⁴³ heeft op grond van linguïstische verschillen en stilistische verschillen aangetoond, dat Kronieken ongeveer een halve eeuw later gedateerd moet worden dan Ezra-Nehemia. Haar onderzoek sluit uit, dat Kronieken en Ezra en Nehemia door dezelfde auteur geschreven zijn. Kronieken is geschreven in later Hebreeuws.

Ook de eenheid van Ezra-Nehemia roept vragen op:

- Als Ezra Nehemia ooit één boek geweest is, is het vreemd dat de lijst van ballingen in Ezra en Nehemia met vrijwel dezelfde namen en in dezelfde context voorkomt. Als het oorspronkelijk twee

³⁶ D. Schwiderski, *Handbuch des nordwestsemitischen Briefformulars. Ein Beitrag zur Echtheitsfrage der aramäischen Briefe des Esrabuches*. (Beihefte zur ZAW, 295) Berlin, New York 2000, p.381.

³⁷ Becking, 'Ezra on the move...', p.157.

³⁸ P. Welten, *Geschichte und Geschichtsdarstellung in den Chronikbüchern*. [WMA(N)] 42; Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1973.

³⁹ Zo bijvoorbeeld in de Palestijnse codex Leningradensis uit 1009 AD.

⁴⁰ Becking, 'Ezra's re-enactment of the exile', p.47.

⁴¹ A.C. Welch, *Post-exilic Judaism*. Edinburgh and London 1935.

⁴¹ Gunneweg, *Ezra*, p.28.

⁴³ Japhet, 'The supposed Common Authorship of Chronicles and Ezra-Nehemia', p.371.

aparte boeken waren, kan de lijst in Ezra overgenomen zijn door de auteur van Nehemia (of omgekeerd!).

- o Het boek Ezra is geschreven vanuit religieus perspectief: het gaat over de tempelbouw en het naleven van de wet door de tempelgemeente. Het boek Nehemia vertelt het verhaal vanuit seculier perspectief: de murenbouw en de herbevolking van Jeruzalem.

In de MT vormt Ezra-Nehemia één boek: het totale aantal verzen (685) wordt gegeven na het laatste hoofdstuk van Nehemia en het midden van de tekst tussen Neh.3.31 en 3.32. De verdeling van Ezra en Nehemia in twee afzonderlijke boeken is ingegeven door het opschrift van Nehemia: נְחֵמְיָה בֶן־חַכְלִיָּה דְבָרָיו .

De Masoreten volgden hierin een oude joodse overlevering, die al valt af te leiden uit de opsomming van de bijbelboeken in Josephus' *Contra Apionem* (40) en uit een apologie van Melito van Sardes, bestemd voor de keizer van Rome: Marcus Aurelius (tweede eeuw AD).

Oorspronkelijk zullen ook Ezra en Nehemia twee aparte geschriften geweest zijn. De titel van Nehemia duidt op het begin van een nieuw geschrift. Ook de overgang van Ezra naar Nehemia is nogal onverwacht als het om één geschrift gaat.

In de loop van de derde eeuw AD heeft men de boeken gescheiden, omdat met het verslag van Nehemia een nieuwe episode begint, die niet lijkt aan te sluiten bij het slot van Ezra.

Van teksten van het OT waren tot het midden van de vorige eeuw geen opeenvolgende uitgaven bekend, waaruit aan de hand van schrift en taal de geschiedenis van de tekstoverlevering kon worden vastgesteld. De nu gangbare tekst van de MT (*Biblia Hebraica Stuttgartensia*) is gebaseerd op een manuscript uit 1009 AD, de *codex Leningradensis*.

De vondst van de Qumrân rollen heeft aan de bijbelwetenschap een belangrijke impuls gegeven. De manuscripten stammen uit de eerste drie eeuwen vóór en een halve eeuw na het begin van onze jaartelling. Veel van de teksten zijn vrijwel gelijk aan de middeleeuwse manuscripten van de MT. Andere lijken gebaseerd op de LXX of de Samaritaanse Pentateuch.

Helaas zijn er van Ezra-Nehemia alleen drie erg beschadigde fragmenten van Ezra gevonden: een Hebreeuws fragment (Ezra.4.2-6) en twee Aramese fragmenten:

Ezra 4.9-11 en 5.17-6.5, die grote overeenkomst vertonen met de MT.

Op twee plaatsen heeft de schrijver van de 4Q Ezra-tekst de MT verbeterd: de uitgang יה הרה van נהרה (MT) in de Aramese spelling נהרא⁴⁴ en מדינתה (MT) in מדינתא⁴⁵. Verder heeft 4Q Ezra in 6.1 de singularis, in tegenstelling tot de MT met de pluralis en in Ezra 6.5 is het omgekeerde het geval.

Van buiten-bijbelse teksten zijn wel handschriften bewaard. De overlevering hiervan kan over een periode van enkele eeuwen worden gevolgd. Het Atrachasis-epos bijvoorbeeld is een goden-mythe met een Babylonische versie van de schepping van de wereld en het zondvloedverhaal. Het epos geeft een indruk hoe men in de Oud-oosterse wereld met teksten omging. Afgezien van wat vrijer taalgebruik volgde men in verschillende latere edities nauwkeurig de oude tekst uit de zeventiende eeuw v.Chr.

Het heldenepos Gilgamesj heeft in de loop van de eeuwen een veel sterkere bewerking ondergaan⁴⁶. De nauwkeurige tekstoverlevering van de godenmythe houdt waarschijnlijk verband met het genre, waarbij men een tekst met een religieus karakter ook toen al minder vrij bewerkte.

Enkele opvattingen over de tekstoverlevering van Kronieken en Ezra-Nehemia:

- o F.M. Cross⁴⁷ gaat uit van drie opeenvolgende uitgaven: Zerubbabel, in wie de auteur eerst nog de toekomstige koning van Juda zag, verdwijnt in die drie uitgaven steeds meer naar de achtergrond. Kennelijk is de hoop op herstel van de monarchie in de loop van de vijfde eeuw v.Chr. vervlogen.
- o P.R. Ackroyd⁴⁸ ziet de geschriften als eindresultaat van een lang groeiproces. Over de verschillende stadia daarin kan men volgens hem alleen maar speculeren.
- o A.H.J. Gunneweg⁴⁹ ziet 'de auteur' als een benaming voor een na-exilische school, die in een lang groeiproces haar ideeën heeft vastgelegd en waar nodig aangepast. Gunneweg sluit de mogelijkheid

⁴⁴ Ezra 4.10

⁴⁵ Ezra 6.2

⁴⁶ Vriezen/ Van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, pp.35 en 50.

⁴⁷ F.M. Cross, *From Epic to Canon. History and Literature in Ancient Israel*. Baltimore and London, 1998, pp.164-169.

⁴⁸ Ackroyd, *Israel under Babylon and Persia*. pp.293-300.

⁴⁹ Gunneweg, *Ezra*, p.28.

niet uit, dat Ezra-Nehemia eerst geschreven is en dat het boek Kronieken daar later als inleiding aan is toegevoegd.

o S. Japhet⁵⁰ heeft in de tweede helft van de 20-ste eeuw op grond van taalkundige en stilistische argumenten aangetoond, dat Ezra-Nehemia geen deel uitmaken van het KGW. Japhet ziet Ezra-Nehemia als één boek, dat later in de overlevering in twee delen is gesplitst.

o H.G.M. Williamson⁵¹ gaat uit van drie stadia in de overlevering; de bronnen (1); Ezra 7-Nehemia 13 (2) en Ezra 1-6 (3).

Al deze opvattingen overziend, is de conclusie, dat het KGW oorspronkelijk uit drie delen bestond: Kronieken, Ezra en Nehemia. Op grond van taalkundige argumenten is aangetoond dat Kronieken een later Hebreeuws gebruikt dan Ezra en Nehemia. Omdat in de MT de twee laatstgenoemde boeken al één geschrift vormen, moet de samenvoeging al heel vroeg in de overlevering hebben plaatsgevonden. Ook Josephus schrijft, dat de werkzaamheden van Ezra en Nehemia na elkaar plaatsvonden.

Jezus ben Sirach (eerste helft van de tweede eeuw v.Chr.) noemt in zijn lofzang op grote mannen uit de geschiedenis van Israël Ezra niet, maar Zerubbabel, Jesua en Nehemia wel⁵². Het is onwaarschijnlijk, dat hij niet op de hoogte was van de maatregelen van Ezra. Het ligt daarom voor de hand, dat hij Ezra opzettelijk weglief uit polemische overwegingen.

In de rabbijnse traditie komt Ezra weer veel meer op de voorgrond. Hij wordt als tijdgenoot van Zerubbabel en Jesua, in de tijd van de ballingschap teruggezet.

II.4. De boodschap van de auteur

In religieus gekleurde geschiedschrijving, zoals we die tegenkomen in het OT, staat *de boodschap van de auteur* centraal. De loop van de gebeurtenissen wordt beschreven vanuit theologisch perspectief.

Rainer Albertz⁵³ verduidelijkt dit aan de hand van een inscriptie van Nabonidus, koning van het Nieuw-babylonische rijk (556-539 v.Chr.). Hij ziet deze inscriptie als primaire bron, omdat zij geschreven is in een tijd, die vlakbij de beschreven gebeurtenissen staat. Toch is het geen beschrijving zoals wij dat gewend zijn: een objectief verslag vanuit menselijk perspectief. Veeleer wordt de geschiedenis geduid vanuit goddelijk perspectief. Zij (de goden) bepalen uiteindelijk de loop van de geschiedenis, ondanks alles wat koningen doen of nalaten. Zij zijn vertoornd of hebben erbarmen, zij wreken het hun aangedane onrecht, zij kiezen de koningen en geven bevel hoe en wanneer ze moeten handelen. Wanneer hun handelwijze ingaat tegen de goddelijke wil, volgt dan ook onherroepelijk de straf. Toch vindt Albertz het onjuist om op grond van deze theologische visie op gebeurtenissen te concluderen, dat de beschreven feiten niet historisch zijn. Ook voor dit soort teksten geldt, dat door kritisch onderzoek en vergelijking met andere bronnen moet worden nagegaan wat de historische toedracht van de feiten is geweest.

In de 'historische' boeken van het OT herkennen we wat gezegd wordt over de inscriptie van Nabonidus. Waarom wordt de geschiedenis verteld, zoals zij verteld wordt? De vraag is van alle tijden. Ook in onze dagen worden gebeurtenissen uit het verleden heel verschillend geïnterpreteerd. De geschiedenis van de tweede wereldoorlog bijvoorbeeld zal in de verschillende landen, die erbij betrokken waren, anders beschreven worden. De feiten zijn dezelfde, maar de manier waarop men ernaar kijkt, is anders.

De boodschap van de auteur van Ezra verschilt van die van andere bijbelschrijvers en richt zich in een andere tijd tot een ander publiek. Het geschrift kan daarom gezien worden als een hernieuwde poging om de geschiedenis van Israël te vertellen vanuit de visie van een latere geschiedschrijver, gebaseerd op de literaire en godsdienstige behoeften van zijn tijd.

II. 5. Van tribale maatschappij naar koninkrijk

De overgang van tribale maatschappij naar monarchie heeft voor het volk Israël een ingrijpende verandering teweeggebracht. Dit geldt ook voor de JHWH-religie. David had de ark uit de stad Baäla gehaald en naar Jeruzalem overgebracht. Daar werd zij gezet in een tent, die David voor haar gespannen had om haar zo tot cultisch middelpunt van zijn rijk te maken⁵⁴. Salomo bouwde in

⁵⁰ Japhet, 1968. *Supposed Common Authorship of Chronicles and Ezra-Nehemiah Investigated* Anew. pp.330-371.

⁵¹ Williamson, *Ezra, Nehemiah*, p.xxxiv.

⁵² Jezus ben Sirach 49.11-13

⁵³ R. Albertz, 'Die Exilszeit als Ernstfall für eine historische Rekonstruktion ohne biblische Texte', in: *Leading Captivity Captive*. pp. 22-38.

⁵⁴ II Samuël 6.

Jeruzalem een heiligdom, een groot complex, dat met het koninklijk paleis een eenheid vormde en eigendom van de koning was.

In I Koningen 12 wordt verteld hoe het rijk na Salomo's dood uiteen viel in twee koninkrijken: Israël onder koning Jerobeam en Juda onder koning Rehabeam. Dit leidde op politiek en religieus gebied tot een verwijdering, die eeuwen later uitliep op een onherstelbare breuk.

In Juda had de vermenging van religie en politiek tot gevolg dat er een politiek pluralisme met elkaar bestrijdende religieuze richtingen ontstond: *aan de ene kant* stonden de koning en de priesters in Jeruzalem. Omdat JHWH zich in het bijzonder aan Jeruzalem zou hebben verbonden en in de tempel 'Zijn woning had', hadden zij belang bij een theologie, die Jeruzalem met de rijkstempel tot middelpunt maakte. Dit stond in schrille tegenstelling met de tijd waarin het volk Israël door de woestijn trok met een God, die in een tent woonde.

Aan de andere kant vormden zich al in de negende eeuw profetengroepen, die zich verzetten tegen deze ontwikkeling. Zij verkondigden de exclusieve macht van JHWH, die de loop van de geschiedenis bepaalt en overheersers gebruikt voor Zijn plannen. Zowel misstanden in de cultus als die in de maatschappelijke verhoudingen stelden zij aan de kaak: JHWH staat aan de kant van de zwakken en van hen, die niet vertrouwen op eigen kracht.

In 734 v.Chr. viel het koninkrijk Israël in handen van Tiglathpileser III, de koning van Assur. Hij deporteerde de bovenklasse van de bevolking van het gebied rond Samaria naar Mesopotamië en Medië. Koning Hosea mocht aanblijven als vazalkoning. In 724 v.Chr. stopte Hosea met het betalen van schatting aan Assur. Hier zat Salmanassar V inmiddels op de troon. Hosea zocht steun bij Egypte, maar deze poging mislukte: Salmanassar onderdrukte de rebelle genadeloos en nam Hosea gevangen. Samaria werd een provincie van Assur.

Duizenden Israëlieten kwamen naar Juda en zo kwam daar een discussie op gang over de oorzaken van de val van Israël: men had daar niet alleen op JHWH vertrouwd, maar ook op beelden en andere cultussymbolen. Deze reflectie had tot gevolg, dat in Juda twee opeenvolgende reformaties op gang kwamen, met het doel om misstanden in cultus en samenleving aan te pakken. In de reformatie van Josia (639-609 v.Chr.) werd uiteindelijk Jeruzalem de enige cultusplaats en werd de relatie tussen JHWH en Israël in verleden en heden teruggebracht tot één begrip: *het verbond als proclamatie van wederzijdse verplichtingen*. Maar, net als bij politieke vazallenverdragen, was ook hier geen sprake van gelijkwaardigheid van de partners: JHWH bepaalde de verplichtingen en het volk kon ermee instemmen of niet⁵⁵.

Na de dood van Josia in 609 v.Chr. liep de sociale kant van de hervorming op niets uit. De centralisatie van de cultus in Jeruzalem bleef echter van kracht. Politiek volgde toen een roerige periode, die uitliep op drie opeenvolgende deportaties van een deel van de bevolking van Juda naar Babylonië (597-586 v.Chr.). Dit had tot gevolg dat een groot aantal Judeeërs decennia lang in Babylonië leefde. In hun midden bevond zich de eveneens gedeporteerde koninklijke familie. Aan koning Jojakim werd na 37 jaar gevangenschap in Babylonië, ter gelegenheid van de troonsbestijging van koning Ewil-Merodak van Babylonië⁵⁶, gratie verleend.

II.6. Het schisma tussen de Judeeërs en de Samaritanen

Data van literaire en archeologische aard tonen aan dat het samaritanisme veel vroeger is ontstaan dan tegenwoordig voor waarschijnlijk wordt gehouden. De geschiedenis ervan gaat terug op de zesde of vijfde eeuw v.Chr. Als in 722 het Noordrijk door de Assyriërs onder de voet wordt gelopen, laat de koning van Assur de (kleine) bovenklasse van de bevolking van Samaria wegvoeren. Het gebied wordt vervolgens bevolkt door allochtone ballingen. De auteur van Koningen betoogt, dat deze nieuwe bevolkingsgroepen weliswaar JHWH vereerden, maar daarnaast hun eigen goden bleven dienen. Waarschijnlijk is die vijandige houding van de auteurs van het OT niet gericht tegen de *oorspronkelijke* bewoners van het gebied, maar tegen de nieuwe bevolkingsgroepen.

De term Samaritaan komt pas in de tweede eeuw v.Chr. voor als verwijzing naar een lid van een *religieuze* groepering. Ook vóór de ballingschap waren er al politieke en religieuze spanningen tussen het Noordrijk en Juda. Sporen van de steeds groter wordende verwijdering vinden we aan Judese zijde in de weigering om 'de tegenstanders' mee te laten helpen met de tempelbouw⁵⁷. Waarschijnlijk worden hier allochtone bevolkingsgroepen bedoeld, die woonachtig waren in het gebied rond Samaria.

⁵⁵ R. Albertz, *Religionsgeschichte Israëls in alttestamentlicher Zeit*. Göttingen 1992.

⁵⁶ II Kon. 25.27-30.

⁵⁷ Ezra 4.1-3

De Samaritanen erkenden de tempel in Jeruzalem immers niet en na de wederopbouw ervan in 516 v.Chr. leidde dat langzaam maar zeker tot een definitieve breuk.

Huwelijken tussen kinderen van hoogwaardigheidsbekleders uit Samaria en die van priester-families in Jeruzalem waren in de vijfde eeuw v.Chr. aan de orde van de dag. Ezra slaagde er niet in dit fenomeen een halt toe te roepen en ook Nehemia zag zich genoodzaakt ferm op te treden tegen overtreders⁵⁸. De door Ezra en Nehemia met strenge maatregelen afgedwongen exclusiviteit van de Judeeërs, om een zuivere tempelgemeenschap te vormen, verhardde de verhoudingen met het noordelijk deel van Palestina. De Samaritaanse traditie verbond deze vijandige houding vooral met de figuur van Ezra, die, veel meer dan Nehemia, zijn maatregelen baseerde op religieuze gronden.

In 407 v.Chr. richtten priesters in Elephantine zich tot de gouverneur van Juda en de zonen van gouverneur Sanballat⁵⁹ van Samaria, met het verzoek de tempel in Elephantine weer op te mogen bouwen. Dit wijst op Samaritaanse betrokkenheid bij het garnizoen en politieke samenwerking van Juda en Samaria.

Wanneer de tempel op de Gerizim gebouwd is, is moeilijk te achterhalen. Afgezien van het legendarische verhaal van Josephus zijn er uit de oudheid geen bronnen overgeleverd, die melding maken van een tempel op de berg Gerizim. Archeologisch onderzoek van de laatste decennia heeft aangetoond dat er waarschijnlijk in de vierde eeuw v.Chr. op de Gerizim een tempel is gebouwd, die aan het eind van de tweede eeuw v.Chr. door de joodse koning Hyrcanus is verwoest. De verwoesting van deze tempel is de aanleiding geweest voor een definitieve breuk tussen de Samaritanen en de Judeeërs⁶⁰.

II.7. De LXX, enkele opmerkingen over de Griekse tekst van Esdras α en Esdras β

In Alexandrië is men in de derde eeuw v.Chr. begonnen met de vertaling van de Hebreeuwse tekst van de Pentateuch in het Grieks. In de volgende vier eeuwen zijn daar de vertalingen van de andere boeken van het OT op gevolgd. Omstreeks het begin van de derde eeuw AD stelde de christelijke kerk een standaardtekst vast. Tot die tijd waren er verschillende recensies in omloop⁶¹.

De rangschikking van de boeken verschilt van die in de MT: het apocriefe boek Esdras α staat in de LXX na Kronieken. Dit is in overeenstemming met de chronologie van de beschreven gebeurtenissen. Na de Pentateuch volgen net als in de MT de vroege profeten. In de LXX zijn daar Ruth, Kronieken, Esdras α en β en enkele historische apocriefe boeken aan toegevoegd. Daarna volgen de poëtische en tot slot de profetische boeken⁶². Omdat het vroege christendom de Griekse vertaling als zijn heilige Schrift beschouwde zal men deze rangschikking van de boeken de voorkeur hebben gegeven. De profetische boeken aan het slot werden gezien als voorspellers van de komst van de messias⁶³.

Het verhaal gaat in de LXX na Παραλειπομενον en het apocriefe boek Esdras α in Esdras β verder met de terugkeer van de ballingen, de wederopbouw van de tempel en het herstel van de muren en burchten van Jeruzalem.

Veel wetenschappers gaan er de laatste decennia van uit, dat ook de Griekse tekst het resultaat is van een lang proces, waaraan geen ‘proto-LXX’ ten grondslag ligt, maar een aantal Griekse targumim uit verschillende perioden en plaatsen.

De tekst van Esdras α wijkt op veel plaatsen sterk af van de canonieke tekst. Het is daarom niet waarschijnlijk dat het om een oudere versie gaat. Het is een *andere* versie van een deel van Ezra-Nehemia, met opmerkelijke weglatingen, toevoegingen en verschuivingen in de tekst. De aanklacht van Rehum c.s.⁶⁴ bijvoorbeeld volgt in Esdras α op de missie van Sesbassar onder koning Cyrus. Het boek eindigt met de voorlezing van de wet, terwijl Nehemia niet genoemd wordt.

Omdat Esdras α in taalgebruik verwantschap vertoont met het boek Daniël, is het werk waarschijnlijk ontstaan in Egypte in de loop van de tweede eeuw v.Chr., dus ongeveer twee eeuwen *later* dan het canonieke boek Ezra. Dit pleit tegen een grotere historische betrouwbaarheid.

Het ontbreken van het boek Nehemia in de manuscripten van Qumrân kan op toeval berusten, omdat Ezra-Nehemia gewoonlijk op één rol werd overgeleverd⁶⁵. Het kan ook een verwijzing zijn naar de oorspronkelijke onafhankelijkheid van het gedenkschrift van Nehemia.

De beoordeling van de Griekse tekst heeft voor veel discussie gezorgd. Enkele opvattingen:

⁵⁸ Neh.13.23 e.v.

⁵⁹ Sanballat was ondanks zijn Babylonische naam waarschijnlijk een autochtone Israëliet. Zijn zonen hadden Jahwistische namen. P.W. van der Horst, *De Samaritanen: Geschiedenis en godsdienst van een vergeten groepering*. (Serie Wegwijs) Kampen 2004.

⁶¹ Vriezen/ Van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, p.81.

⁶² Vriezen/ Van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, p.67.

⁶³ Vriezen/ Van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, p.63.

⁶⁴ Ezra 4.9-16

⁶⁵ Vriezen/ Van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, p.515.

o H.G.M. Williamson⁶⁶ ziet dat de canonieke volgorde van het KGW als de oorspronkelijke. Hij ziet het apocriefe boek Esdras α als een op zichzelf staand geschrift. Het is één van de eerste geschriften, die aan de hand van de canonieke tekst het verhaal herschrijven. Esdras α voegt dingen toe en interpreteert de geschiedenis anders.

In der Smitten⁶⁷ ziet Esdras α als een op zichzelf staand *fragment*. Het gedenkschrift van Nehemia ontbreekt in de Griekse tekst en hij vermoedt hierin opzet van de auteur, die polemiseerde tegen de Hasmoneeën, het vorstenhuis van de Makkabeeën. Zij verzetten zich in de tweede eeuw v.Chr. tegen de invloed van de Griekse cultuur op het jodendom en probeerden zich van de politieke macht meester te maken. Ze beriepen zich daarbij op het koningshuis van Juda met Nehemia in de rol van koning naar het voorbeeld van David. De auteur van Esdras α wees deze idealen af en noemde daarom Nehemia niet in zijn geschrift. Alles wat Nehemia op politiek gebied bereikt had, schreef hij toe aan Zerubbabel. Ezra en Zerubbabel hadden in zijn visie samen de restauratie van de gemeente in Jeruzalem bewerkstelligd.

o P.R. Ackroyd⁶⁸ ziet Esdras α als een bewuste selectie van delen van een groter werk, omdat het boek drie belangrijke episoden uit de geschiedenis van Jeruzalem beschrijft: de reformatie van Josia, de wederopbouw van de tempel en het optreden van Ezra.

Het meest voor de hand ligt de stellingname, dat Esdras α teruggaat op een Hebreeuwse *Vorlage* met een andere versie van een deel van Kronieken en Ezra. Dit op grond van taalkundige en stilistische kenmerken. In het boekje speelt Zerubbabel een belangrijke rol. Deze constatering maakt het waarschijnlijk, dat Esdras α teruggaat op een oudere bron dan het canonieke boek Ezra. Daarin zien we Zerubbabel en daarmee de hoop op herstel van de monarchie steeds meer naar de achtergrond verdwijnen.

De tekst van Esdras β vertoont grote overeenkomsten met de canonieke tekst van Ezra-Nehemia. De vondst van de Qumrânrollen heeft aangetoond, dat afwijkingen in de Griekse tekst van Esdras β niet berusten op een vrijere vertaling of parafrasering van de tekst, maar terug zijn te voeren op een andere Hebreeuwse *Vorlage*.

II.8. Compositie en chronologie van Ezra-Nehemia en hun onderlinge samenhang

Compositie en chronologie van Ezra-Nehemia zijn voor moderne lezers verwarrend. Het boek vertelt het verhaal zoals het in de MT voor ons ligt niet in chronologische volgorde en de structuur is theologisch/ideologisch van aard met één mogelijke interpretatie van de geschiedenis.

Het boek is naar de mening van veel wetenschappers samengesteld door een redactionele samenvoeging van drie afzonderlijke voorstellingen van de restauratieperiode, die vóór ze werden samengevoegd, onafhankelijk van elkaar bestonden. Of deze samenvoeging een proces is geweest in verschillende fasen of één bewuste actie van een auteur of uitgever, is niet meer te achterhalen. In elk van de drie delen zitten taalkundige en inhoudelijke problemen:

1. Ezra 1-6

- Een compositie van bronnen, met verschillende claims voor de restaurateurs.
- Een overgang van Hebreeuws naar Aramees en omgekeerd. Het raamwerk van de tekst is hoofdzakelijk de Hebreeuwse tekst. De Aramese tekst is daartussen gevoegd.
- Twee literaire genres: verhalende tekst en documenten. De overgang van het ene genre naar het andere valt niet samen met de wisseling van taal. Ezra 4.6-23 valt wat betreft onderwerp (wederopbouw van de stad en haar muren) en chronologie (regeringsperiode van Artaxerxes) uit de toon. Waarschijnlijk wilde de auteur een verklaring geven voor het uitstellen van de tempelbouw, door die te wijten aan tegenwerking van ‘de tegenstanders van Juda en Benjamin’ en de bevolking van het land.

2. Ezra 7-10

Ook hier een overgang van Hebreeuws naar Aramees en omgekeerd. In dit tekstgedeelte beperkt het Aramees zich echter tot de schriftelijke volmacht, die koning Artaxerxes meegaf aan Ezra. Verdere documenten zijn in het Hebreeuws geschreven: een genealogie van Ezra; een lijst van familiehoofden,

⁶⁶ Williamson, *Studies in Persian Period History and Historiography*. (Forschungen zum Alten Testament 38) Tübingen, 2004. pp.304-305.

⁶⁷ W.Th. in der Smitten, *Esra, Quellen, Überlieferung und Geschichte*. Assen 1973. pp.74-76.

⁶⁸ Ackroyd, *Israel under Babylonia and Persia*, p.296.

die met Ezra uit Babylonië vertrokken; een lijst van bijdragen voor de tempel en een lijst van mannen die met een uitheemse vrouw getrouwd waren.

3. Nehemia 1-13

- Nehemia 1.1 heeft als opschrift 'de woorden van Nehemia, de zoon van Chachalja', maar slechts een deel van het boek is autobiografisch.

- Verschillen in genre en stijl.

- Nehemia 8-10 beschrijft de gebeurtenissen in de zevende maand, 'toen de Israëlieten zich in hun steden hadden gevestigd'. De overeenkomsten in sommige delen van Ezra en Nehemia vertonen een opvallende gelijkenis: bijvoorbeeld Ezra 2.70-3.1 en Nehemia 7.72-8-1a.

- Een aantal lijsten, die waarschijnlijk allemaal hun eigen oorsprong hebben.

- Enkele op zichzelf staande tekstgedeelten, bijvoorbeeld Nehemia 12.44-47: over het gebruik van de tempelruimtes. Nehemia verschijnt af en toe in de derde persoon op het toneel; in andere passages komt hij helemaal niet voor.

Hoe het boek zijn uiteindelijke vorm gekregen heeft, is niet meer te achterhalen. Ook hier lijkt een overleveringsproces in verschillende fasen het meest waarschijnlijk: literaire en autobiografische gedeelten zijn door één of meerdere auteurs met documenten en geschriften gerangschikt tot de tekst, zoals die nu voor ons ligt.

Verschillende opvattingen:

o W. Rudolph⁶⁹ ziet de auteur van Kronieken en van EN als één en dezelfde persoon. Hij vertelde de geschiedenis naar eigen inzicht en gebruikte bronnenmateriaal, dat hij in de oorspronkelijke taal overnam en/of bewerkte. Het niet uniforme karakter van het boek is te danken aan de manier, waarop de auteur omsprong met zijn bronnen (en de geschiedenis!). Omdat hij zijn bronnen niet begreep kon hij ze niet goed verwerken in zijn compositie. Hij dacht ten onrechte⁷⁰ dat Ezra vóór Nehemia naar Jeruzalem kwam en in latere uitgaven werd de volgorde van verschillende hoofdstukken veranderd. Het boek was in de oorspronkelijke versie korter: sommige passages zijn later toegevoegd.

o Blenkinsopp⁷¹ stelt dat de MT één interpretatie van de gebeurtenissen geeft. Het moet mogelijk zijn op grond van historisch-kritisch onderzoek andere conclusies te trekken. Hij ziet de Aramese tekst in Ezra 4.8- 6.18 als weergave van verschillende bronnen, die zijn ingebed in een verhalende tekst. De laatste drie verzen (Ezra 6.16-18) zijn naar zijn mening toegevoegd door een latere redactor.

o H.G.M. Williamson⁷² ziet Ezra-Nehemia als vervolg op Kronieken. Hij vindt de rol van de auteur daarom minder belangrijk. In zijn visie is Nehemia één van de vroegste stadia in de compositie. Volgens Williamson zijn er drie fasen te onderscheiden in de compositie van het boek:

1. De fase waarin de primaire bronnen, de documenten, geschreven zijn en wel de regeringsperioden van Darius en Artaxerxes.
2. De gedenkschriften van Ezra en Nehemia omstreeks ± 400 v.Chr.
3. Ezra 1-6: een *latere* toevoeging, die voor een deel stoelt op Nehemia⁷³ en ongeveer een eeuw later gedateerd moet worden. (± 300 v.Chr., na de bouw van de tempel op de Gerizim). Als Ezra 1-6 inderdaad een latere toevoeging is, is het mogelijk enkele problemen in de tekst te verklaren, zoals de passage over de murenbouw in Ezra 4.7-23 en het gezamenlijk optreden van Ezra en Nehemia bij de lezing van de wet (Nehemia 8).

De auteur was geen geschiedschrijver, de chronologie van zijn verhaal was voor hem minder belangrijk dan wat hij zijn lezers duidelijk wilde maken: de bevolking van Juda, ooit in ballingschap weggevoerd naar Babel, zette de oude tradities van Israël voort en wist zich daarin het nieuwe verbondsvolk van JHWH.

o Sara Japhet⁷⁴ vindt, dat we een *canonieke* tekst niet zo vrij mogen benaderen. Zij gaat uit van één compositie van Ezra-Nehemia, die later in twee delen gesplitst werd. Het boek werd geschreven door één auteur en volgens een vastomlijnd plan opgebouwd. Deze literaire structuur laat zien hoe de auteur naar het verleden keek.

Zij onderscheidt twee aspecten in de geschiedschrijving van Ezra-Nehemia:

⁶⁹ Rudolph, *Ezra und Nehemia samt 3.Esra*. Tübingen 1949. pp.XXII-XXIV.

⁷⁰ Rudolph gaat uit van een late datering van Ezra.

⁷¹ Blenkinsopp, *Ezra-Nehemia*, p.42.

⁷² Williamson, 'Ezra, Nehemiah'. pp.xxx-xxxv.

⁷³ Bijvoorbeeld Ezra 2.1-3.1 en Neh. 7.6-8.2.

⁷⁴ Japhet, 'Composition and Chronology in the book of Ezra-Nehemiah', in: T.C. Eskenazi and K.H. Richards (eds.) *Second Temple Studies 2* (JSOT Supplement Series 175) pp.189-216.

een *objectief-historisch aspect*: gebeurtenissen beschreven in de volgorde zoals ze in werkelijkheid hebben plaatsgevonden en een *historisch-historiografisch aspect*: waarom beschreef de auteur de gebeurtenissen in deze volgorde en wat zegt dat over zijn opvatting van de geschiedenis?

Het chronologisch raamwerk is verwarrend: om de historische achtergrond te achterhalen hebben we alleen her en der verspreide aanwijzingen, bijvoorbeeld data over Perzische koningen, hogepriesters en gouverneurs. De volgorde, waarin die genoemd worden, *lijkt* overeen te komen met de volgorde zoals we die kennen uit buiten-bijbelse bronnen. Het verloop van de gebeurtenissen en de daarbij betrokken personages bevatten echter zoveel tegenstrijdigheden, dat de volgorde van de Perzische koningen, hogepriesters en gouverneurs niet kan dienen als chronologisch raamwerk.

Volgens Japhet heeft de auteur van Ezra-Nehemia zijn werk welbewust in twee delen opgebouwd:

Het eerste deel omvat de eerste zes hoofdstukken van Ezra en heeft als centraal onderwerp de bouw van de tempel in Jeruzalem.

Het tweede deel omvat Ezra 7-10 en het boek Nehemia.

Beide delen omvatten ongeveer de tijd van één generatie, tussen de 20 en 30 jaar. De manier waarop de auteur het boek heeft opgebouwd, zegt iets over de manier waarop hij naar de geschiedenis keek: hij geeft de feiten niet weer, maar zijn visie op het verleden: de restauratie van Juda is te danken aan de welwillendheid van de Perzische koningen, de ballingen en bovenal aan de leiding van JHWH.

De geschriften Ezra en Nehemia zijn gebaseerd op twee verschillende tradities van de periode na de ballingschap. Deze tradities vertonen in hun structuur grote overeenkomsten. Beide boeken beginnen met de welwillende houding van de Perzische koning, die toestemming verleent om terug te keren naar Juda.

Vervolgens worden de bouwwerkzaamheden gedwarsboemd door gezagsdragers van de provincie Samaria⁷⁵. Uiteindelijk slaagt men erin de wederopbouw van de tempel en de muur tot een goed einde te brengen. Het vieren van Pesach markeert de voltooiing van de tempel. De inwijding van de stadsmuur gaat eveneens met grote feestelijkheden gepaard⁷⁶.

Zo bezien passen Ezra en Nehemia goed bij de geschriften Ester en Daniël, die een vergelijkbare verhaalstructuur hebben.

II.9. Datering van Ezra-Nehemia

In de literatuur wordt de verwarrende chronologie in Ezra-Nehemia (met name in Ezra) vaak geweten aan het telescopisch ineenschuiven van gebeurtenissen, die in werkelijkheid decennia na elkaar plaatsvonden. De auteur leefde zolang na de beschreven gebeurtenissen, dat hij het juiste verloop niet meer wist.

Dit maakt het moeilijk om in de tekst een chronologisch raamwerk te ontdekken. Hier en daar vangt de lezer een glimp op van de historische achtergrond, maar verder is men aangewezen op buiten-bijbelse en archeologische vondsten.

Zoals het boek Ezra-Nehemia nu voor ons ligt, kwamen beide mannen in de regeringsperiode van Artaxerxes I (465-424 v.Chr.) naar Jeruzalem. Deze datering is gebaseerd op Ezra 4.6-7, waar Xerxes en Artaxerxes na elkaar genoemd worden. Dit in verband met schriftelijke aanklachten tegen ballingen, die naar Juda waren gekomen.

De komst van Nehemia in 445 v.Chr. staat vast. De vondst van de Elephantine-papyri heeft alle onzekerheid daarover weggenomen. In papyrus 30⁷⁷, die dateert van 407 v.Chr., wordt Johanan als hogepriester genoemd. Hij is zonder twijfel de tijdgenoot van Nehemia⁷⁸.

In deze papyrus treden Sanballat's zonen Delaiah en Sjelemiah op als zaakwaarnemers voor hun vader, die kennelijk op leeftijd was.

Over de datering van Ezra bestaat minder overeenstemming. De drie belangrijkste opties zijn:

- 1) Het zevende jaar van Artaxerxes I (458 v.Chr.)⁷⁹
- 2) Het zevende jaar van Artaxerxes II (397 v.Chr.). Deze optie lijkt een aantal problemen in de MT op te lossen⁸⁰, zoals:

⁷⁵ Ezra 4.8-16 en Nehemia 4.

⁷⁶ L.L.Grabbe, *Ezra-Nehemiah*, London and New York 1998. (a.w. van T.C. Eskenazi)

⁷⁷ ANET, p.492, voetnoot 15.

⁷⁸ Nehemia 12.22-23.

⁷⁹ Zie In der Smitten, 'Ezra', p. 91-105; Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, pp.139-144 en last but not least de tekst van het OT.

⁸⁰ Zie K. Galling, 'Studien zur Geschichte Israels im persischen Zeitalter'. Tübingen 1964. pp.160 en G. Widengren, 'The Persian Period', in: J. Hayes and J.M. Miller (eds.), *Israelite & Judaeon History*. pp.503-509.

- גרר (muur, Ezra 9.9) bewijst volgens sommigen dat de muur van Jeruzalem al gebouwd was bij de komst van Ezra. In deze context is het woord echter vrijwel zeker een metafoor voor de tegenwoordigheid van JHWH.
 - Ezra 10.1 noemt een zeer grote menigte Israëlitische mannen, vrouwen en kinderen, die zich had verzameld op het tempelplein om voor Ezra hun ontrouw aan JHWH te belijden. Ook waren er seculiere en religieuze leiders in functie. Dit is alleen mogelijk na het herbevolkingsprogramma van Nehemia.
 - Een sterk argument om Ezra *na* Nehemia te dateren is de lijst van hogepriesters, zoals die in de tekst genoemd wordt. Eljasib was hogepriester ten tijde van Nehemia (3.1). Een Elephantine papyrus noemt Johanan in het laatste decennium van de vijfde eeuw als hogepriester⁸¹. Johanan is volgens Ezra 10.6 de (klein)zoon van Eljasib, wiens ambtstermijn eindigde in 440 v.Chr.⁸². Dit bevestigt volgens sommigen de komst van Nehemia naar Jeruzalem in 445 v.Chr., maar maakt tegelijkertijd de datering van Ezra in 458 v.Chr. onmogelijk.
 - Nehemia 7.5-73 geeft een registratie van de inwoners van Juda die met Zerubbabel en Jesua uit Babel waren weggetrokken, zonder melding te maken van de ±5000 Israëlieten (בני־ישראל) die met Ezra waren meegereisd (Ezra 7.7).
- 3) Enkele wetenschappers dateren Ezra's komst naar Jeruzalem in het 27ste of 37ste jaar van Artaxerxes I (resp.438 of 428 v.Chr.). Deze datering vereist een tekstwijziging van Ezra 7.7 en berust verder op de bovengenoemde problemen in de MT.

Josephus⁸³ dateert de komst van Ezra in het zevende jaar van koning Xerxes (477 v.Chr.) en die van Nehemia in het 25ste jaar van diezelfde koning. Omdat Xerxes Darius opvolgde, zou het verhaal zo beter aansluiten bij het voorafgaande. Josephus' datering van Nehemia kan echter niet juist zijn: Xerxes regeerde maar 20 jaar.

Volgens sommigen kan de politieke situatie in het Perzische rijk helpen om de missie van Ezra te dateren⁸⁴. Het was in de eerste regeringsjaren van Artaxerxes I onrustig in verschillende delen van het rijk. Het centrale bestuur kan maatregelen genomen hebben om de rust te herstellen en de loyaliteit van de bevolking te versterken. De opstand van Megabyzus en de verdachtmakingen van Rehum c.s., die tot het stopzetten van de murenbouw leidden, hadden dan later de missies van Ezra en Nehemia tot gevolg.

Omdat ook de eerste regeringsjaren van Artaxerxes II (404-358 v.Chr.) roerig waren, kan de politieke toestand in de Perzische satrapie Eber Nari evenmin uitsluitel geven over de datering van Ezra. Deze verwarrende historische data maken het moeilijk om in de tekst, zoals die voor ons ligt, een chronologisch raamwerk te ontdekken.

De compositie van het boek en wellicht latere bewerkingen waren niet gericht op een juiste weergave van de feiten, maar eerder op de visie van de auteur op de geschiedenis. De missie van Ezra, priester en schrijver van de wet, die door de Perzische koning met veel bevoegdheden was bekleed, zal door de auteur als climax van zijn verhaal zijn bedoeld.

Als de groep Judeeërs, die tijdens de regeringsperiode van Artaxerxes in Jeruzalem aankwam (Ezra 4.12), de groep was, die met Ezra was meegereisd, dan hebben de maatregelen die Ezra genomen heeft in dezelfde tijd plaatsgevonden. Was hij in Jeruzalem toen de murenbouw hardhandig werd stopgezet? Nergens in de tekst wordt daarop gezinspeeld, maar met de maatregelen tegen de gemengde huwelijken kan de aanklacht van Rehum en Simsai de missie van Ezra tot een voortijdig einde gebracht hebben.

II.10. De bronnen van Ezra-Nehemia

De auteur heeft gebruik gemaakt van verschillende schriftelijke bronnen:

- o Nagelaten gedenkschriften van Ezra en Nehemia;

Officiële documenten:

- o een decreet van Cyrus (Ezra 1.2-4),
- o een inventarislijst van cultusvoorwerpen (Ezra 1.9-11),
- o een lijst van Judeeërs, die uit Babylonië naar Juda waren gekomen (Ezra 2),
- o een Aramese briefwisseling, die hij in zijn verhaal heeft opgenomen en van verbindende tekst heeft voorzien om zijn visie op de geschiedenis weer te geven. Hierin bevinden zich:

⁸¹ ANET, p.492.

⁸² Vriezen/ Van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, p.546.

⁸³ Josephus, *Antiquitates* XI, 135, 168.

⁸⁴ Bijv. Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, pp.140-144.

- twee aanklachten tegen Jeruzalem, die de auteur wel noemt, maar die hij niet in extenso weergeeft. Misschien had hij er geen afschriften van of waren er andere, ons onbekende redenen (Ezra 4.6-7),
- een aanklacht in de Aramese taal (Ezra 4.8-16),
- Artaxerxes' reactie op deze laatste brief (Ezra 4.17-22),
- een brief van Tattenai aan Darius (Ezra 5.6-17) en
- Darius' antwoord, met daarin een afschrift van een decreet van Cyrus (Ezra 6.3-12),
- een decreet van Artaxerxes, waarin hij Ezra machtigt om in Juda orde op zaken te stellen en
- een lijst van inwoners van Juda, die in Ezra *en* Nehemia voorkomt.

De auteur baseerde zijn verhaal natuurlijk ook op mondelinge overlevering.

In omloop zijnde geschriften, zoals die van de profeten Haggai, Zacharia 1-8, Jesaja 56-66 en Maleachi heeft hij gebruikt voor zover ze in zijn verhaal pasten.

Deze bronnen heeft de auteur met verhalende tekst bewerkt tot een geheel. Hiervan is de samenhang onduidelijk en verwarrend, omdat het verloop van de gebeurtenissen niet in chronologische volgorde is weergegeven.

De lijst van teruggekeerde ballingen komt bijvoorbeeld in vrijwel gelijke vorm in zowel Ezra als Nehemia voor. Volgens Nehemia 7.5 is de lijst afkomstig uit de archieven van Jeruzalem. Onbekend is of deze lijst al deel uitmaakte van de in I Kronieken 9.1 genoemde registers in 'de kroniek van de koningen van Israël', waarin de namen van alle Israëlieten waren opgenomen.

De tekst wekt op verschillende plaatsen de indruk, dat Ezra en Nehemia in dezelfde periode in Jeruzalem waren:

- Nehemia 8.10: bij de voorlezing van de wet door Ezra zijn ook Nehemia en Levieten betrokken, voor vertaling en uitleg van de wet.
- Nehemia 12.26: een lijst van priesters en Levieten, tijdgenoten van de zoon van hogepriester Jesua, van gouverneur Nehemia en van Ezra, priester en schrijver.
- Nehemia 12.36: bij de plechtige inwijding van de muur gaat Ezra voorop in een stoet priesters en Nehemia loopt in een feestvierende menigte achteraan.

Josephus⁸⁵ heeft een andere lezing: 'Het overkwam Esdras dat hij, geëerd bij het volk, op hoge leeftijd stierf en met veel pracht en praal in Jeruzalem werd begraven. Ongeveer tegelijkertijd stierf ook de hogepriester Joakim, die in het priesterschap werd opgevolgd door zijn zoon Eliasib. Onder de gevangenen Judeeërs bevond zich iemand, die wijnschenker van koning Xerxes was. Zijn naam was Neēmias.'

Of het eerste Aramese tekstgedeelte (Ezra 4.8-6.18) als één bron gezien moet worden, bestaan verschillende opvattingen.

Aan het eind van de negentiende eeuw publiceerde August Klostermann een hypothese, die veel stof heeft doen opwaaien en die in 1930 door Schaefer⁸⁶ verder is uitgewerkt. Klostermann ging er van uit dat de auteur van het boek Ezra bij het schrijven van zijn tekst verschillende bronnen tot zijn beschikking had. Hiervan was de Aramese bron van Ezra 4.8-6.18 er één.

Volgens Klostermann was de brief van Tabiël geen *aanklacht*, maar juist een *apologie*, die Tabiël schreef naar aanleiding van de aanklacht van Rehum. Hij richtte zich in zijn apologie namens de gemeente van Juda en Jeruzalem tot Artaxerxes. Hij deed dit met toestemming van Mithradates, een Perzische magistraat. Klostermann stelt, dat בְּשֵׁלם alleen begrepen kan worden als שְׁלָם (vrede) met prepositie ב. Koehler heeft deze betekenis in zijn woordenboek opgenomen en ook Esdras β 4.7 heeft de Hebreeuwse tekst zo opgevat: Καὶ ἐν ἡμεραῖς Ἀρθασασθᾶ ἐγράψεν ἐν εἰρηνῇ Μιθραδατῆι Ταβειλ συν καὶ τοῖς λοιποῖς συνδουλοῖς αὐτοῦ πρὸς Ἀρθασασθᾶ βασιλεῖα Περσῶν· ἐγράψεν ὁ φορολόγος γραφὴν Συρστί καὶ ἡρμηνευμένην.

Het verbum staat in de singularis. Volgens Klostermann is dit, omdat Tabiël de schrijver van de aanklacht was. In Ezra 5.6 wordt echter ook de singularis van נָלַשׁ gebruikt, terwijl daar sprake is van meerdere afzenders, namelijk Tattenai, Shethar Bozenai en hun ambtgenoten. In Ezra 4.8 daarentegen *schrijven* (pluralis) Rehum en secretaris Simsai een aanklacht.

Als Rehum en Simsai koning Artaxerxes gewaarschuwd hebben, dat er ballingen uit Babel bezig zijn met de wederopbouw van Jeruzalem en het optrekken van de muren, besluit de koning de bouw stil te leggen⁸⁷. Dat is in de hypothese het moment, dat Tabiël zijn apologie schrijft. Hij gebruikt daarvoor

⁸⁵ Josephus, *Antiquitates* XI, 158-159.

⁸⁶ H.H. Schaefer, *Iranische Beiträge I*, Halle 1930. pp.14- 27.

⁸⁷ Ezra 4.23.

documenten, die aantonen dat de wederopbouw van de *tempel* in Jeruzalem Gode welgevallig was en dat eerdere koningen van Perzië (Cyrus en Darius) niet alleen verlof hadden gegeven, maar zelfs het project met geld en goederen hadden gesteund. Aanklachten van de bevolking van het land, die eerder ook koning Xerxes al bereikt hadden⁸⁸, waren zonder gevolgen gebleven. Om zijn beweringen kracht bij te zetten, geeft Tabiël dan de aanklacht van Rehum c.s. in extenso weer.

Dit hele Aramese tekstgedeelte (Ezra 4.8-6.18) is volgens de hypothese van Klostermann door één auteur geschreven. De verwarrende chronologie wordt nu duidelijk: eerst de weergave van een aanklacht tegen de Judeeërs, die bezig zijn de stad te versterken en *daarna* pas een rapportage van de gebeurtenissen, die plaats vonden onder koning Darius. De verdachtmakingen van Rehum worden weerlegd en ook de summere informatie uit Ezra 4.1-5 wordt duidelijk: de tempelbouw werd ook vanaf het eerste begin tot de regering van Darius tegengewerkt.

De datering van het geschrift kan vastgesteld worden aan de hand van drie vermeldingen in de tekst:

- De laatste gebeurtenis is het stilleggen van de wederopbouw van de muren.
- Nehemia krijgt in het twintigste jaar van Artaxerxes de boodschap dat de muur is afgebroken. Dit bericht verwijst volgens Klostermann naar de gewelddadige stopzetting van de murenbouw door Rehum c.s.
- De aanklacht van Rehum noemt de komst van een groep Judeeërs, die met toestemming van Artaxerxes naar Jeruzalem zijn gekomen. Volgens Klostermann moet dit de groep van Ezra zijn geweest, in het zevende jaar van Artaxerxes.

De hypothese van Klostermann heeft in de literatuur rond het OT veel reacties teweeggebracht:

- Grosheide⁸⁹ ziet in de hypothese de meest waarschijnlijke oplossing, omdat zij veel onduidelijkheden wegneemt. Zij verklaart bijvoorbeeld de verwarrende chronologie in Ezra 4.6-6.18 en het gebruik van de Aramese taal. Ook de passage over de murenbouw in een verhaal over de wederopbouw van de tempel wordt zo duidelijk: de auteur vond deze volgorde in zijn bron.
- Van Selms⁹⁰ neemt evenals Klostermann aan, dat in dit eerste Aramese tekstgedeelte fragmenten van een geschrift bewaard zijn, die ene Tabiël ter verdediging van de Judeeërs aan koning Artaxerxes stuurde. Een afschrift daarvan werd in een archief in Jeruzalem bewaard, net zoals men in Elephantine afschriften van brieven aan de gouverneur van Juda in een archief bewaarde.

De gang van zaken zou ongeveer zo geweest kunnen zijn: Ezra riep na het wegzenden van de vreemde vrouwen de haatgevoelens van de betrokken Judeeërs en andere bevolkingsgroepen over zich af en probeerde daarom Jeruzalem met muren te versterken. Enkele gezagsdragers meldten dit aan de koning, die daarop beval het werk stil te leggen.

Judeeërs stuurden toen een groep mannen naar Susa, om het geschrift van Tabiël te overhandigen. In dit geschrift stond de aanklacht van Rehum en de reactie van de koning: het stilleggen van de bouw. Dan verwijst Tabiël naar de welwillende houding van de koningen Cyrus en Darius ten aanzien van de tempelbouw.

In de laatste decennia is de hypothese van Klostermann bestreden: het geschrift van Tabiël zal niet bevorderlijk geweest zijn voor de voortgang van de bouw. Het maakte immers deel uit van een reeks aanklachten tegen de inwoners van Juda en Jeruzalem.

Als de hypothese juist is, heeft Tabiël toestemming gekregen van een (getuige zijn naam waarschijnlijk Perzische) gezagsdrager, genaamd Mithredat.

- Blenkinsopp⁹¹ ziet evenals Klostermann בַּשְׁלֹם niet als eigenaam, maar als substantivum met prepositie.

בְּשֵׁלֶם is volgens hem een glosse, ter verklaring van het onbekende, Oud-Perzische leenwoord נִשְׁתוֹן (bevelschrift). Het laatste woord אֲרַמִּית ziet hij⁹² (volgens mij ten onrechte) als verwijzing naar de in het Aramees geschreven aanklacht van Rehum, die nu volgt. Verschillende Aramese woorden in dit vers (בְּשֵׁלֶם, כְּנֹוֹתוֹ, עַל, וְכַתָּב, וְנִשְׁתוֹן) wijzen er op, dat de tekst oorspronkelijk deel uitmaakte van een Aramese bron.

De hypothese van Klostermann wijst hij echter als absurd van de hand⁹³. Dit op grond van de volgende argumenten:

⁸⁸ Ezra 4.6. Van een eventuele reactie van Xerxes is niets bekend.

⁸⁹ H.H.Grosheide, 'Een geschrift van Tabeël?', *GTT* 50 (1950), pp.71-79.

⁹⁰ A.van Selms, *Ezra en Nehemia*, Groningen 1935.

⁹¹ Blenkinsopp, 'Ezra-Nehemiah', p.110.

⁹² בְּשֵׁלֶם is het laatste woord van vs. 7. Zie. noot bij de vertaling.

⁹³ Blenkinsopp, 'Ezra-Nehemiah', p.112.

- Jeruzalem wordt in de brief van Rehum c.s. afgeschilderd als een opstandige stad, die een bedreiging vormt voor de *pax Persica*. Deze negatieve berichtgeving wordt in het geschrift niet weerlegd, wat in een apologie merkwaardig is.

- Het citeren van het antwoord van Artaxerxes op de aanklacht van Rehum zou een onbezonnen daad geweest zijn, die Tabiël zeker met de dood had moeten bekopen.

- De wederopbouw en het versterken van een stad zijn iets anders dan het bouwen van een tempel. Wanneer een stad verwoest was, begon men de wederopbouw met het bouwen van de tempel op zijn oorspronkelijke plaats.

Blenkinsopp⁹⁴ gaat er van uit dat de bronnen in de eerste zes hoofdstukken van Ezra oorspronkelijk los van elkaar bestonden en door de auteur in zijn verhaal zijn ingepast. De verbindende tekst heeft hij in de taal van zijn bronnen geschreven. Onduidelijk blijft de poging van de auteur om vers 7 in het Hebreeuws te vertalen. Het herschikken van de bronnen schrijft Blenkinsopp niet toe aan latere uitgevers, maar aan opzettelijke en waarschijnlijk polemische bedoelingen van de oorspronkelijke auteur.

o Ook Noth⁹⁵ vindt de hypothese onwaarschijnlijk: als de auteur op de hoogte was van het chronologisch verloop van de gebeurtenissen is het vreemd, dat hij zijn lezers zo op het verkeerde been zette. Het is moeilijk om in de tekst, zoals die nu voor ons ligt, te bepalen waar het om oorspronkelijke tekst gaat en waar om latere toevoegingen of weglatingen. Het taalgebruik in de Aramese tekst is niet uniform en verwijst volgens Noth naar verschillende bronnen. Het is daarom moeilijk vast te stellen waar de tekst in de overlevering is bijgewerkt of veranderd. De auteur neemt soms passages uit zijn bronnen over, soms laat hij zaken weg, waardoor het verband tussen de feiten niet meer klopt.

Noth ziet het Aramese tekstgedeelte wel als *littéraire* eenheid. Er is geen reden om aan te nemen dat de verhalende tekst door de auteur in het Aramees is vertaald. De bron bestaat in zijn visie uit twee elementen:

1. Documenten:

- een briefwisseling over de wederopbouw van Jeruzalem uit de tijd van Artaxerxes I (465-424 v.Chr.);

- een briefwisseling over de wederopbouw van de tempel uit de tijd van Darius I (522-486 v.Chr.).

2. Een raamvertelling, die het verband tussen de documenten duidelijk moet maken.

Tegenstrijdigheden in de tekst worden zo verklaard:

4.24 (raamvertelling) ↔ 5.16 (document)

4.24 (raamvertelling) ↔ 4.8-22 (document)

o Williamson⁹⁶ vindt de aanname van één auteur op grond van linguïstische en stilistische kenmerken niet langer houdbaar. Nieuwe vondsten uit de Perzische periode hebben aan het licht gebracht, dat veel van wat eerder als typerend voor de auteur werd gezien, gewone schrijftaal van die tijd was.

De auteur had primaire bronnen tot zijn beschikking, die hij als leidraad gebruikte bij de opbouw van zijn verhaal. Hij ziet de bronnen, die de auteur van Ezra gebruikte, als teksten die oorspronkelijk los van elkaar bestonden:

- een van cultusvoorwerpen (Ezra 1),

- een lijst van ballingen (Ezra 2),

- een reeks aanklachten, gericht aan Xerxes en Artaxerxes, met wellicht een verwijzing naar een decreet van Artaxerxes (Ezra 4.6-7),

- een aanklacht, gericht aan Artaxerxes (Ezra 4.7),

- een aanklacht van Rehum c.s. gericht aan Artaxerxes (Ezra 4.8-4.16) en het antwoord van de koning (Ezra 4.17-22),

- een brief van Tattenai en zijn ambtgenoten aan Darius (Ezra 5.7-17),

- een uitgewerkte versie van het decreet van Cyrus (Ezra 6 3-5), die in Ezra 1 kort in het Hebreeuws wordt genoemd.

De auteur wist alleen wat zijn bronnen hem vertelden en niets over bijvoorbeeld de terugkeer uit Babel, behalve dat die in een ver verleden had plaatsgevonden. De informatie is verwarrend, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Ezra 8, waar de lezer wel over allerlei details wordt geïnformeerd.

Het eerste Aramese tekstgedeelte roept de vraag op of we met authentieke documenten te maken hebben, of dat de auteur ze in een bron vond en ze vervolgens bewerkte voor zijn eigen doeleinden.

⁹⁴ Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, p.42.

⁹⁵ M. Noth, *Überlieferungsgeschichtliche Studien: Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament*. Tübingen 1957) p.153.

⁹⁶ Williamson, *Ezra, Nehemiah*, p.xxiii.

o W. Rudolph⁹⁷ ziet de auteur van Kronieken en Ezra-Nehemia als één en dezelfde persoon. Hij is dus verantwoordelijk voor het literaire en theologische karakter van het boek. De bronnen die hij tot zijn beschikking had, gebruikte hij om *zijn* visie op de geschiedenis duidelijk te maken.

Toch is Ezra-Nehemia, zoals het nu voor ons ligt in de MT, niet meer identiek aan het oorspronkelijke werk van de auteur. De tekst is in de overlevering bewerkt door opeenvolgende kopiïsten en uitgevers. Het met de hand overschrijven heeft natuurlijk sporen nagelaten. Met name de volgorde is door latere bewerkingen gewijzigd en de uiteindelijke uitgave is waarschijnlijk langer dan de oorspronkelijke.

o Sara Japhet⁹⁸ ziet Ezra-Nehemia, voordat het in de overlevering (soms) in twee delen werd gesplitst, als één geheel. Zij probeert aan te tonen, dat het boek, ondanks de ingewikkelde compositie en de verwarrende chronologie, geschreven is door één auteur, volgens een vooropgezet plan. De auteur heeft de geschiedenis, zoals hij die in zijn bronnen vond, herschreven en zo een chronologisch raamwerk geconstrueerd, dat ver afstond van zijn bronnen. Hij gaf zijn eigen opvattingen weer en paste zijn bronnen daarin aan. Dit veroorzaakt de spanning in de tekst, zoals die nu vóór ons ligt.

Schwiderski⁹⁹ heeft aangetoond, dat de Aramese teksten in Ezra niet teruggaan op authentieke documenten. De briefwisselingen met Artaxerxes en Darius in de hoofdstukken 4, 5 en 6 maken deel uit van de literaire vormgeving van de auteur. Schwiderski gaat voorbij aan de bewerking van de tekst door latere redactors.

Problematisch in zijn conclusie blijft de onduidelijke en verwarrende tekst in Ezra 4.6-23. Als de auteur geen Aramese *Vorlage* had, is het vreemd dat hij zijn verhaal niet wat duidelijker opschreef. Ook zijn er enkele opvallende verschillen tussen de Aramese tekst en de verbindende tekst.

II.11. De politieke en sociale achtergrond van Juda

In de tijd van de Assyrische en Babylonische heerschappij was het doel van deportaties het overwonnen gebied te straffen. Dit deed men door verwoestingen aan te richten en een deel van de bovenklasse te deporteren. Anders dan bij de Assyriërs het geval was, liet Nebukadnessar geen allochtone bevolkingsgroepen in Juda wonen. Waarschijnlijk kon de bevolking van de niet verwoeste steden hun normale leven voortzetten, zij het onder Babylonisch bewind. Er zijn geen Babylonische bronnen overgeleverd, die licht werpen op de situatie in Juda in die periode¹⁰⁰. Archeologische vondsten schetsen geen beeld van ingrijpende veranderingen in bewoning of cultuur¹⁰¹.

Het koninkrijk Israël was al gevallen in 722 v.Chr. en de bevolking was gedeporteerd naar Assur. Het koninkrijk Juda kwam in 605 v.Chr. onder Babylonische heerschappij, in 598 v.Chr. gevolgd door de deportatie van koning Jojakim en de bovenklasse van de bevolking. De allerarmsten van de bevolking bleven achter om de wijngaarden en akkers te bewerken¹⁰².

Nadat koning Zedekia in 588 v.Chr. in opstand was gekomen tegen het Babylonische bewind, volgde in 586 v.Chr. de belegering en verwoesting van Jeruzalem. De troepen van Nebukadnessar staken niet alleen het paleis en de tempel in brand, maar ze haalden ook de muren en de huizen neer, vooral die van de rijken. Ook de overige steden van Juda werden belegerd en verwoest.

Toen de Perzen in 539 v.Chr. de macht overnamen, woonden er in Jeruzalem en het gebied daaromheen niet veel mensen meer. Veel Judeeërs leefden ver van Jeruzalem, òf omdat ze gedeporteerd waren door de Babyloniërs, òf omdat ze door slechte economische omstandigheden gedwongen waren weg te trekken uit Juda en Jeruzalem naar Samaria, Galilea, de kuststreek, het gebied ten oosten van de Jordaan, Babylonië of Egypte. De achtergebleven bevolkingsgroepen in Juda hadden de wijngaarden en akkers in bezit genomen¹⁰³. Dit veroorzaakte bij de terugkeer van de ballingen natuurlijk problemen. Ezechiël¹⁰⁴ beschrijft de sociale tweedracht tussen deze twee groepen zo:

‘De Heer richtte zich tot mij: ‘Mensenkind, het zijn je eigen broeders en zusters, je verwanten en alle andere Israëlieten in ballingschap, tegen wie de inwoners van Jeruzalem zeggen: ‘Blijf waar je bent, ver verwijderd van de Heer, want aan ons is het land in eigendom gegeven!’ Maar geef daarop dit antwoord: ‘Dit zegt God, de Heer: Al heb ik hen weggevoerd naar verre volken, al heb ik hen over vele

⁹⁷ W. Rudolph, *Esra und Nehemia samt 3.Esra*. Tübingen 1949. pp.xxii-xxiv.

⁹⁸ S. Japhet, ‘Composition and Chronology in the Book of Ezra-Nehemiah’, in: T.C. Eskenazi and K.H. Richards (eds.), *Second Temple Studies 2. Temple and community in the Persian Period*. Sheffield 1994. pp.189-201.

⁹⁹ Schwiderski, *Handbuch des nordwestsemitischen Briefformulars*, pp.375-380.

¹⁰⁰ Ahlström, *The History of Ancient Palestine*, pp.799-801.

¹⁰¹ H.M. Barstad, *The Myth of the Empty Land: A Study in the History and Archaeology of Judah during the ‘Exilic’ Period*. (Symbolae osloenses, 28), Oslo 1996, pp.21-23.

¹⁰² II Kon. 25 en Jeremia 52.16.

¹⁰³ Jeremia 39.10.

¹⁰⁴ Ezechiël 11.14-17.

landen verspreid en al kunnen ze mij in die landen niet in een tempel vereren, toch zeg ik hun dit: Ik zal jullie weghalen bij die volken, ik zal jullie terugbrengen uit de landen waarover jullie verspreid zijn en ik zal jullie je land¹⁰⁵ teruggeven!'. (NBV)

De bevolkingsgroep die in het OT wordt aangeduid met עַמ־הָאָרֶץ laat verschillende interpretaties toe en is daarom moeilijk te definiëren. De term komt alleen 'sec' voor, zonder nadere aanduiding of verwijzing naar de politieke, sociale of religieuze achtergrond. Hij wordt al gebruikt in de aartsvaderverhalen. Abraham bijvoorbeeld, buigt zich, als hij als vreemdeling in Hebron verblijft, neer voor het volk van het land: de Hethieten¹⁰⁶. In het jongste boek van de canon, Daniël¹⁰⁷, wordt het volk van het land in een gebed na de koningen, de leiders en de voorvaders genoemd.

○ עַמ־הָאָרֶץ verwijst meestal naar Israëlieten, maar niet altijd, in Ezra 3.3 bijvoorbeeld wordt de term in de pluralis gebruikt voor omwonende allochtone bevolkingsgroepen.

○ In de tijd van de koningen wordt de term עַמ־הָאָרֶץ alleen gebruikt voor de leidende landelijke aristocratie. Dit om het contrast aan te geven met de hofelite en de bureaucratie van het koninkrijk Juda.

Op grond van deze onduidelijkheid heeft de term geleid tot verschillende interpretaties:

○ Na de paleis-revolutie, waarbij koning Amon werd vermoord (639 v.Chr.), doodde עַמ־הָאָרֶץ de rebellen en hielp Josia op de troon. Zij worden in II Koningen 22 omschreven als een politiek actieve middenklasse van boeren die grond bezaten en ze behoorden met andere bevolkingsgroepen tot de grondleggers van de Josiaanse revolutie.

○ Mannen met burgerrechten, die optraden als volksvertegenwoordigers. Bij de verovering van Jeruzalem werden naast hooggeplaatsten ook 60 mannen uit het volk van het land terechtgesteld¹⁰⁸.

○ Armen en rechtelozen tegenover aristocraten¹⁰⁹.

○ Vrije burgers, landeigenaren met de daarbij behorende rechten en plichten. Ezechiël¹¹⁰ fulmineert tegen het volk van het land, omdat het zich overgeeft aan uitbuiting en diefstal.

○ De bevolking van de steden van Juda, de boerenbevolking, ter onderscheiding van inwoners van Jeruzalem¹¹¹.

○ De bevolkingsgroep, die JHWH vereerde in de geest van de profeten. Hier dus een religieuze duiding en geen verwijzing naar een sociale of politieke klasse. Deze betekenis is pas in de tijd na ballingschap gegroeid¹¹².

○ In Ezra-Nehemia staat 'het volk van het land' tegenover de ballingen, die de politieke rechten van Samaritanen, Ammonieten en Moabieten misten.

Door de geschiedenis van het OT heen lijkt de betekenis verschoven te zijn van vrije burgers met de daarbij behorende rechten en plichten naar de 'volken van het land', de niet-Israëlieten. Tot de rabbijnse periode wordt de term altijd gebruikt voor een bevolkingsgroep, die het land bewoont.

○ In de rabbijnse tijd wordt de term een aanduiding voor de plattelandsbevolking, 'de schare, die de wet niet kent'.

In 539 v.Chr. viel de stad Babel en daarmee het hele Babylonische rijk in handen van koning Cyrus. Hij veroverde een gebied, dat grote delen van Klein-Azië besloeg. De Cyrus-cylinder uit 538 v.Chr. beschrijft hoe de provincies in het oostelijk deel van het rijk zich zonder tegenstand overgaven aan de nieuwe machthebber¹¹³. Aanvankelijk veranderde er weinig voor de bevolking van de bezette gebieden, alleen de overheersers waren nieuw. Juda maakte nu met Babylonië en het gebied ten westen van de Eufraat deel uit van een uitgestrekte satrapie onder Perzisch bestuur. De eerste jaren van de Perzische overheersing bleef ook de Babylonische gouverneur nog in functie. Gubaru werd als opvolger van deze Babylonische bestuurder de eerste *Perzische* satraap van Babylonië/Eber Nari. Hij wordt in Akkadische oorkonden vanaf 534 v.Chr. genoemd als פָּחָה van Babylonië en *Eber Nari*.

Van bestuurlijke reorganisaties in het westelijk deel van het rijk zijn geen bronnen bewaard. Galling¹¹⁴ veronderstelt daarom, dat er daar weinig veranderde in de eerste regeringsjaren van Cyrus. Dit maakt

¹⁰⁵ 'land' wordt hier aangeduid met het Hebr. woord אֲדָמָה, met de betekenis van bouwland, gebruikt voor akkerbouw.

¹⁰⁶ Genesis 23. 7,12. De NBV vertaalt de uitdrukking hier met landeigenaars.

¹⁰⁷ Dan. 9.6. Het boek Daniël kan vrijwel zeker gedateerd worden in de tweede eeuw v.Chr.

¹⁰⁸ II Kon. 25.19.

¹⁰⁹ II Kon. 24.14. De toevoeging דָּלַת geeft aan dat niet de *hele* bevolking van het land arm was.

¹¹⁰ Ez. 22.29.

¹¹¹ II Kon. 23.2.

¹¹² WB. Koehler/Baumgartner.

¹¹³ ANET, p.316.

¹¹⁴ Galling, *Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter*, p.38.

een decreet voor Judeeërs, om in het eerste regeringsjaar van Cyrus terug te keren naar het land van hun voorouders, onwaarschijnlijk.

Cyrus werd opgevolgd door Cambysus, die in 525 v.Chr. Egypte veroverde en als satrapie aan het Perzische rijk toevoegde. Bij zijn dood in 522 v.Chr. raakte het rijk in een diepe crisis, want Cambysus had geen kinderen. Darius Hystaspès, die het meest in aanmerking kwam om hem op te volgen, moest zich eerst ontdoen van een andere troonpretendent, die zich had weten meester te maken van delen van het rijk.

De machtsovername door Darius ging dus niet zonder slag of stoot. Overal braken opstanden uit en het is daarom niet verwonderlijk, dat Darius een bestuurlijke reorganisatie tot stand bracht. Hij stelde Ushtani aan als *satraap* van het enorme gebied van Babylonië/Eber Nari. Om het bestuur overzichtelijker te maken, benoemde hij echter Tattenai als פחה van Eber Nari¹¹⁵. Deze laatste was daarom ondergeschikt aan Ushtani. Deze bestuurlijke reorganisatie is wellicht aanleiding geweest voor ongeregelde toestanden in het westelijk deel van het rijk, ook in Juda. Perzische magistraten, die Juda vijandig gezind waren, grepen de onlusten aan voor beschuldigingen van betrokkenheid bij de opstanden. In die periode zijn Haggai en Zacharia begonnen om gouverneur Zerubbabel en hogepriester Jesua op te roepen de tempel weer op te bouwen.

De administratieve verhouding tussen Juda en Samaria in de periode van Sesbassar en Zerubbabel wordt in het boek Ezra niet duidelijk. De tekst suggereert, dat Juda na de machtsovername door de Perzen een autonome provincie was. Deze opvatting werd de laatste decennia bestreden. Alt¹¹⁶ bijvoorbeeld, nam aan, dat Juda onder de פחה van Samaria viel. Dit zou de vijandige houding van de gezagsdragers van Samaria verklaren, toen men in Jeruzalem begon met de wederopbouw van de muren. Het gebied kreeg pas onder Nehemia een zekere mate van zelfstandigheid.

Nehemia 5.15 verwijst echter naar voorgangers en dit maakt het waarschijnlijk dat Juda al decennia vóór de komst van Nehemia een zekere mate van zelfstandigheid had als sub-provincie (מדינה) van Eber Nari.

Op een paar plaatsen in het OT wordt een tipje van de sluier opgelicht:

- o Ezra 5.14: Sesbassar wordt פחה genoemd (zonder ambtsgebied) onder koning Cyrus.
- o Haggai 1.1: Zerubbabel wordt פחה יהודה genoemd onder koning Darius.
- o Nehemia 5.15 noemt de פחות (ook zonder ambtsgebied), die vóór Nehemia in functie waren.

De onduidelijke functie פחה maakt het echter moeilijk om daaruit de politieke status van Juda af te leiden.

¹¹⁵ De nieuwe status van Eber Nari wordt bevestigd door een bouw-inscriptie uit Susa, waar het ambtsgebied 'Athuriya' met Eber Nari en niet meer met Assur wordt weergegeven. Galling, *Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter*, p.45

¹¹⁶ A. Alt, 'Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentums', in: *Festschrift Otto Procksch zum 60. Geburtstag*. Leipzig 1953, pp.316-337.

HOOFDSTUK III: DE ARAMESE TAAL EN DE ARAMESE TEKSTEN IN EZRA

III.1. De Aramese taal

Toen de Assyriërs in het laatste kwart van de achtste eeuw v.Chr. grote delen van het Nabije Oosten hadden overheerst, verdrong de Aramese taal het tot dan toe in het Assyrische rijk meest gesproken Akkadisch. Natuurlijk was dat een lang proces. Ook in het vroegere koninkrijk Israël en het gebied over de Jordaan werd Aramees steeds meer gebruikt. Daar hadden zich Arameeërs gevestigd, die door de Assyriërs verdreven waren uit hun oorspronkelijke woonplaatsen. In Syrië was het Aramees al in gebruik, met name als communicatiemiddel voor diplomatie en handel. Aramees was makkelijker te leren en het schrift was veel eenvoudiger dan het ingewikkelde spijkerschrift¹¹⁷. Toch bleef ook het Akkadische spijkerschrift vooral in het oostelijk deel van Centraal-Azië nog lang naast het Aramees in gebruik. Naast Aramese schrijvers (sepīru) komen ook in de Perzische periode nog tüpsarru voor, die zich gespecialiseerd hadden in het Akkadisch spijkerschrift.

Gebruik van het Aramees op diplomatiek niveau ten tijde van de Assyrische overheersing, wordt in het OT bevestigd in II Koningen 18.17-37, waar afgezanten van koning Hizkia de bevelhebber van het Assyrische leger verzoeken om geen Judees, maar Aramees te spreken. Het volk op de muur luisterde mee en Hizkia wilde niet, dat het begreep wat er gezegd werd (701 v.Chr.). Ook in andere delen van het Assyrische rijk zijn inscripties in de Aramese taal gevonden:

- o De Barrakab-inscriptie, gevonden in Zinjirli, een stad in Zuid-Turkije, dateert uit de tweede helft van de achtste eeuw v.Chr. De tekst vertoont grote taalkundige verschillen met inscripties uit hetzelfde gebied van oudere datum, geschreven in een plaatselijk dialect van het Aramees.

- o Een tweetalige inscriptie (Assyrisch en Aramees), gedateerd ± 850 v.Chr. en gevonden in de omgeving van Tell Halaf in het noorden van Mesopotamië, een gebied dat al vroeg door de Assyriërs was veroverd.

- o Inscripties met korte aantekeningen, daterend uit de zevende eeuw v.Chr., zijn gevonden in belangrijke Assyrische centra als Ninivé, Nimrud, Assur en Tell Halaf.

- o Een brief, geschreven op een potscherf, gevonden in Assur en daterend uit ±650 v.Chr. De brief, afkomstig uit Babel en verstuurd naar Assyrië, bevestigt dat hoge functionarissen in de Aramese taal met elkaar communiceerden.

In de periode van het Nieuw-Babylonische rijk (604-562 v.Chr.) gebruikte men het Aramees voor diplomatiek verkeer, maar ook steeds meer als spreektaal. Helaas zijn er van deze periode weinig teksten bewaard, maar een brief uit ±600 v.Chr., afkomstig van de koning van Ekron en gezonden aan de farao van Egypte, toont aan, dat het Aramees gebruikt werd voor communicatie tussen de verschillende rijkdelen¹¹⁸.

In de tweede tempelperiode ging men in Juda geleidelijk van het Oud-Kanaänitische schrift over op het Aramese. Uiteindelijk resulteerde dit in een kwadraatschrift, dat alleen in Palestina werd gebruikt en dat dus van Aramese oorsprong is.

Rijksaramees is een term, die in de literatuur vaak gebruikt wordt om de taal aan te duiden, die in de periode van de Perzische overheersing gebruikt werd voor communicatie tussen de verschillende delen van het Perzische rijk. De term wordt ook in bredere zin gebruikt en verwijst dan naar een veel langere periode. Deze periode gaat terug op de eerste helft van de negende eeuw, toen de Assyriërs grote delen van het Nabije Oosten onder de voet liepen. De term suggereert een uniforme taal. In de loop van enkele eeuwen echter is de taal natuurlijk veranderd. Ook de enorme uitgestrektheid van het rijk werkte hieraan mee.

De term *Officieel Aramees* wordt gebruikt om de taal aan te geven, die men in kanselarijen gebruikte voor decreten en ambtelijke correspondentie tussen de kanselarijen. Evenals met de term *Rijksaramees* wordt de suggestie gewekt, dat het om een uniform communicatiemiddel gaat. Ook in officiële documenten zitten echter taalkundige verschillen.

In haar dissertatie geeft M.L. Folmer de voorkeur aan de neutrale term '*Aramees van de Achaemenidische periode*'. Zij ontwijkt daarmee valkuilen, die op de loer liggen bij het gebruik van de termen *Rijksaramees* en *Officieel Aramees*.

De laatste eeuw zijn vondsten gedaan, die meer inzicht geven in de verschillen in het Aramees. Deze privé-correspondentie op papyri en ostraca verschilt in veel opzichten van officiële documenten, zoals

¹¹⁷ Schaeder, *Iranische Beiträge*, 1930, p.200.

¹¹⁸ M.L. Folmer, *The Aramaic Language in the Achaemenid Period: A Study in Linguistic Variation*. Leuven 1995.

die in de kanselarijen werden geschreven. Ook deze laatste groep vormt geen eenheid op taalkundig gebied.

Het Aramees uit de *Perzische* periode heeft een paar opvallende kenmerken, die in het overgrote deel van de teksten voorkomen. Natuurlijk ging het invoeren van zo'n wereldtaal niet zonder slag of stoot. Dat blijkt ook uit de orthografie en het taalgebruik uit het begin van deze periode.

De Elephantine-papyri bijvoorbeeld tonen in taalgebruik, woordvolgorde en spelling aan, dat de taal zoals die in de kanselarijen werd gebruikt, in een veraf gelegen gebied als Egypte zelfs aan het eind van de vijfde eeuw v.Chr. nog niet was doorgedrongen. In tegenstelling tot de ambtelijke correspondentie gebruikte men in de privé-sfeer een spelling en woordenschat die ouder was. De papyri laten een aantal duidelijke veranderingen zien op het gebied van woordgebruik en orthografie. Interessant hierbij is, dat er enkele schrijvers van wie we de naam kennen, opvallen door hun progressief taalgebruik. Hun zonen daarentegen waren daar soms terughoudender in. Kennelijk leerde een zoon de kunst van het schrijven niet van zijn vader, maar op school.

Aramese teksten uit de Perzische periode in het OT bestrijken ±drie eeuwen en zijn afkomstig van verschillende plaatsen. Elk gebied zal de taal op zijn eigen manier hebben beïnvloed. De meeste teksten die ons zijn overgeleverd, zijn gevonden in Egypte. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het droge klimaat in dat gebied. De auteurs zijn afkomstig uit verschillende lagen van de bevolking en uit verschillende plaatsen.

Tot ruim een eeuw geleden kenden we Aramees alleen uit teksten van het OT. De algemene opvatting was toen, dat Palestina de enige Perzische provincie was, waar het Aramees in de loop van de tijd ook de spreektaal werd. Het blijkt, dat dit een misvatting was.

Door de vondst van epigrafische teksten uit de Perzische periode is duidelijk geworden, dat het Aramees in het OT verschillen vertoont met buiten-bijbelse Aramese teksten uit die periode. Met name de manier, waarop bepaalde woorden gespeld zijn, verschilt vaak en sommige woorden, die op epigrafische teksten veel voorkomen, ontbreken in de Aramese teksten van het OT. Het woord אהר bijvoorbeeld komt in Ezra en Daniël niet voor. De auteur gebruikte het woord באדין om het verloop van gebeurtenissen aan te geven¹¹⁹.

Teksten uit de Perzische periode noemen vaak de naam van de schrijver: het beroep stond kennelijk in hoog aanzien. Ook in het boek Ezra is de naam van een schrijver bekend: Simsai, de schrijver van Rehum. De decreten die zijn toegeschreven aan de koningen Cyrus, Darius en Artaxerxes noemen de namen van de schrijvers niet, maar aan het hof waren beroepsschrijvers werkzaam. Niet veel mensen in die tijd konden lezen en schrijven.

Neo-Aramees wordt tot op de dag van vandaag nog gesproken in het oosten van Libanon en in streken van Mesopotamië en Armenië¹²⁰.

Veel wetenschappers in onze tijd gaan ervan uit, dat de officiële documenten in het boek Ezra oorspronkelijk stammen uit de Perzische periode, maar dat spelling en tekst in een latere tijd zijn aangepast aan de stijl van de auteur/redactor.

De Aramese teksten in het OT zijn volgens H.H. Schaeder¹²¹ gebaseerd op het streven naar uniforme spelling. Ze zijn in de loop van de tijd onderworpen aan 'orthografische herziening'. Als bewijs hiervoor gebruikt Schaeder het veel voorkomende Perzische (oorspronkelijk waarschijnlijk uit Medië afkomstige) leenwoord *ganzabara* van de stam גזב (verbergen), dat in het westelijk deel van het rijk in de Babylonische vorm גזב is overgenomen en waarbij de נ is geassimileerd aan de ז. In Ezra 7.21 staat het woord in de pluralis: גזבריא en de auteur van de verhalende tekst heeft op grond van die vorm de singularis גזבר gevormd.

Aramees is gebaseerd op een oude schrijftaal, waarvan helaas weinig teksten bewaard zijn, maar sporen ervan zijn nog te herkennen in het Aramees van officiële documenten uit de Assyrische en Babylonische periode. Daarin vinden we schrijfwijzen, die niet meer overeenkomen met de Aramese spreektaal van die tijd. Zo hield men in de correspondentie op bestuurlijk niveau vast aan bepaalde oude vormen, die afkomstig waren uit het Phoenicisch alfabet, maar qua klank niet meer strookten met de Aramese uitspraak.

Door de Aramese teksten in het OT en de Elephantine-papyri kunnen we de ontwikkeling volgen van de steeds verder aan de spreektaal aangepaste orthografie. In de Aramese tekstgedeelten van Ezra zien we daarom afwisselend oudere en nieuwere spelling.

¹¹⁹ Folmer, *The Aramaic Language in the Achaemenid Period*, p.754.

¹²⁰ W.H. Gispén, *Bijbelse Encyclopedie*. Kampen 1975.

¹²¹ H.H. Schaeder, *Iranische Beiträge* I, Halle 1930. p.245.

Onder invloed van het Akkadisch heeft het Aramees waarschijnlijk nog een verdere ontwikkeling doorgemaakt. Die komen we voor het eerst tegen in de Elephantine-papyri en het bijbels Aramees, waarbij oude vormen afwisselend met nieuwere worden gebruikt. Het gaat hier bijvoorbeeld om de suffixen van de tweede en derde persoon pluralis. Oorspronkelijk gebruikte men daarvoor defectieve uitgangen כ־ם en ה־ם. Zowel in de Elephantine-papyri als in Ezra komen deze vormen voor. Daarnaast komen we in de papyri soms, maar in Ezra al heel vaak de jongere plene geschreven vormen voor: כ־ון en ה־ון. Dat het hier om een ontwikkeling in de taal gaat, wordt bevestigd door de uitsluitend jongere plene schrijfwijze in de boeken Kronieken en Daniël, dat uit de eerste helft van de tweede eeuw v.Chr. stamt.

In Ezra wisselen oude en jongere vormen elkaar af, zoals blijkt uit een overzicht van de Aramese documenten:

- Ezra 4.11-16 (brief van Rehum en Simsai aan koning Artaxerxes): geen plene of defectieve vormen in de tweede of derde persoon mannelijk pluralis.
- 4.17-22 (brief van Artaxerxes aan Rehum en Simsai): twee plene geschreven vormen: in 4.17 כְּנֹתְהוֹן en in 4.20 לְהוֹן.
- Ezra 5.7-17 (brief van Tattenai en Shethar Bozenai aan koning Darius): uitsluitend defectieve vormen: Ezra 5.8 בִּידְהֶם ; 5.9 לְהֶם en לְכֶם ; 5.10 שְׁמַהֲתֶהֱם , לְהֶם en בְּרֵאשִׁיָּהֶם ;
- Ezra 6.3-5 (memorandum betreffende het decreet van koning Cyrus over de tempelbouw): geen plene of defectieve vormen;
- Ezra 6.6-12 (brief van koning Darius aan Tattenai en Shethar Bozenai): één plene vorm: Ezra 6.6: וְכֹנֹתְהוֹן en één defectieve vorm: Ezra 6.9 לְהֶם ;
- Ezra 7.12-26 (volmacht van koning Artaxerxes aan Ezra): afwisselend plene vormen: in 7.17 וְנִסְכֵּיהוֹן ; 7.21 וּמְנַהֲתָהוֹן en in 7.25 וְיִשְׁאַלְנֶכֶן en defectieve vormen in: Ezra 7.16 אֱלֹהֵהֶם en in 7.17 en 18 עֲלֵיהֶם en וְלֶכֶם ; 7.24 אֱלֹהֵכֶם.

De narratieve delen van de Aramese tekst laten een zelfde beeld zien:

- Ezra 4.8-10 (inleiding van de brief van Rehum en Simsai): één plene vorm: 4.23: וְכֹנֹתְהוֹן.
- Ezra 4.23-5.6: zes plene geschreven vormen: in 5.1 עֲלֵיהוֹן ; 5.2 וְעִמָּהוֹן en לְהוֹן ; 5.3 עֲלֵיהוֹן en וְכֹנֹתְהוֹן en vier defectief geschreven vormen: in 5.3 לְהֶם en לְכֶם , 5.4 לְהוֹם en 5.5 אֱלֹהֵהֶם.
- Ezra 6.1-2: geen plene of defectief geschreven vormen.
- Ezra 6. 13-18: drie plene geschreven vormen; 6.13 וְכֹנֹתְהוֹן ; 6.18 בְּפִלְגָתְהוֹן en בְּמַחְקָתְהוֹן.

Schaeder¹²² wijst erop, dat het taalgebruik in het boek Ezra meer scholing van de schrijver(s) doet vermoeden dan die van de schrijvers van de Elephantine-papyri. Dit is waarschijnlijk een gevolg van het gegeven, dat Elephantine in de verafgelegen satrapie Egypte lag en de taal zich daar anders (langzamer?) ontwikkelde dan in andere delen van het rijk.

De Aramese teksten in Ezra, zoals die nu voor ons liggen, kennen op taalkundig gebied te veel obstakels om conclusies te kunnen trekken voor wat betreft datering en authenticiteit:

- verschillen in genre (officiële documenten, zoals decreten; ambtelijke briefstijl en verhalende tekst),
- veranderingen in orthografie,
- de plaats waar de tekst op papyrus werd gezet,
- schrijfgewoonten van de betreffende schrijver,
- last but not least: wat gebeurde er naderhand met de teksten? (voor teksten uit het OT betekent dat *tot* de tijd dat ze in de canon werden opgenomen).

Tot de vondst van de Elephantine-papyri ging men er meestal van uit, dat Palestina het enige land was waar het Aramees ook spreektaal is geworden. De vondst van de papyri heeft deze overtuiging aan het wankelen gebracht. Dacht men eerder nog, dat de bewoners van de in Elephantine gevestigde militaire kolonie de *Hebreeuwse* taal niet beheersten, in de loop van de vorige eeuw heeft Cowley¹²³ aangetoond, dat in de documenten juist veel hebraïsmen, taalfouten en verbeteringen staan. De schrijver beheerste het Aramees kennelijk niet goed en had moeite om zich duidelijk uit te drukken. In Elephantine zijn geen Hebreeuwse documenten gevonden. Het is onzeker of de spreektaal Hebreeuws was en men alleen in correspondentie op bestuurlijk niveau verplicht was de rijkstaal te gebruiken. Iets wat vergemakkelijkt werd door de vele vaste formules.

Orthografische veranderingen in de Elephantine-papyri laten ook een beeld zien van afwisselend oude en gemoderniseerde spelling. Nieuwe vormen in de papyri moeten volgens Schaeder¹²⁴ een gevolg zijn

¹²² Schaeder, *Iranische Beiträge*, pp.225-230.

¹²³ A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century BC*. Oxford 1923, p.118 e.v.

¹²⁴ Schaeder, *Iranische Beiträge*, p.253.

van een officiële vaststelling van de orthografie. Tegen deze opvatting spreekt, dat vormen nu eens defectief, dan weer plene geschreven zijn. Hierbij kunnen echter ook schrijfgewoonten van de schrijver een rol gespeeld hebben. Daartegenover staat, dat de stijl in een document op bestuurlijk niveau meestal een wat verstand taalgebruik kent.

Darius I schiep een bestuursvorm, die in het hele rijk, voor bestuurders en onderdanen geldig was, namelijk schriftelijke communicatie in één taal, die overal in het rijk dezelfde was.

In de Behistun rotsformatie in Noord-Perzië is een inscriptie gevonden uit 516 v.Chr., met een afbeelding van de koning, triomferend over zijn verslagen vijand.

De tekst is overgeleverd in drie spijkerschrifttalen: Babylonisch, Elamitisch en Oud-Perzisch. In Elephantine zijn resten van een *Arameese* versie van de inscriptie gevonden. Kennelijk is de tekst, zoals de inscriptie ook vermeldt, in het hele rijk verspreid in de officiële rijkstaal.

Dat het Aramees de drie spijkerschrifttalen van de Behistun-inscriptie heeft verdrongen, is vrijwel zeker een gevolg van het feit, dat het Aramees een alfabet kende en daarom gemakkelijker te gebruiken was in het diplomatieke verkeer. In kanselarijen van het Perzische rijk was men in de laatste decennia van de zesde eeuw v.Chr. bovendien overgegaan op andere schrijfmaterialen, zoals leer en papyrus. Het spijkerschrift was daarvoor niet geschikt. Papyrus had nog een ander voordeel: het was veel gemakkelijker te vervoeren dan kleitabletten of perkament.

De Aramese taal ging in de periode van de Perzische overheersing een steeds belangrijker plaats innemen en verdrong langzamerhand de spijkerschrifttalen. De vondst van een inscriptie op het graf van Darius I, met naast drie versies in spijkerschrift ook een Aramese versie, bewijst dat dit proces al aan het begin van de vijfde eeuw voltooid was.

Iedere satraap had een kanselarij tot zijn beschikking met een kanselier aan het hoofd en geschoold personeel. Omdat niet veel mensen konden lezen en schrijven, stond het ambt van schrijver in hoog aanzien. Schrijvers waren vaak afkomstig uit Babylonië, waar sinds oude tijden de schrijverscultuur bloeide. Het werk van een schrijver bestond uit het op schrift stellen van documenten en decreten, die hem in de landstaal werden gedictieerd en die hij in het Aramees moest opschrijven. Ook moest hij de binnenkomende stukken aan de koning of een hoge magistraat voorlezen. Dit omdat die zelf niet konden lezen of schrijven. Een schrijver moest dus over veel talenkennis beschikken: hij moest de tekst voorlezen in de taal die de geadresseerde verstond. Decreten konden zo in het hele rijk bekend gemaakt worden.

In Ezra 4.18 hebben we de Aramese term voor deze taalvaardigheid van de schrijver aan het koninklijke hof: מִפְּרָשׁ, hier in de betekenis 'vertaald', dat wil zeggen dat de brief uit het Aramees in het Perzisch werd vertaald. Schaeder ziet dit bevestigd in de geschreven naam voor JHWH in de Misjna: שְׁמִיָּהּ מִפְּרָשׁ : de vertaalde naam, je zegt Adonai, maar je leest JHWH.

Omdat de bevolking het Aramees (nog) niet verstond, zal buiten de kanselarijen de landstaal nog lang gesproken zijn, *Via* de kanselarijen vond het Aramees echter zijn weg wel naar de bevolking van de verschillende rijkdelen. Judeeërs in Palestina vervingen in het midden van de vijfde eeuw v.Chr. het oude Kanaänitische schrift door het Aramese en gebruikten dat om hun heilige teksten op te schrijven. Tegelijkertijd verving het Aramees steeds meer het Hebreeuws ook als spreektaal.

Door allerlei aanpassingen werd de verouderde schrijftaal in de loop van de vijfde eeuw v.Chr. ook spreektaal. Oude schrijfvormen bleven nog lang bestaan, want de ontwikkeling van een schriftelijke taal gaat altijd langzamer dan die van de spreektaal. Vanzelfsprekend was dit een geleidelijk proces in gebieden waar Aramees eerder niet de spreektaal was. Zo ontstond een mengtaal, zoals bijvoorbeeld in de tekst van Ezra hebraïsmen laten zien.

De latere joodse traditie ziet in de lezing van de wet door Ezra de oorsprong van de Targumim. Dan gaat het om toelichtende Aramese vertalingen van het OT. Dit omdat het volk de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst niet meer begreep.

De wet, die Ezra in opdracht van koning Artaxerxes in Jeruzalem aan het volk bekend maakte, was in de visie van Ahlström¹²⁵ echter een *Aramees* document. Het had de officiële goedkeuring van de Perzische overheid en het was volgens hem in de Aramese taal geschreven. Het voorlezen van de wet vroeg geen *vertaling*, maar een toelichting om 'inzicht te verschaffen in het gelezene'.

In een artikel in het ZAW¹²⁶ toont Baumgartner aan dat het Aramees van de boeken Daniël en Ezra jonger is dan het Aramees van de Elephantine-papyri en dus later gedateerd moet worden dan de vijfde/vierde eeuw v.Chr. Er kunnen echter moeilijk conclusies uit de niet uniforme orthografie

¹²⁵ Ahlström, *History of Ancient Palestine*, p.874 e.v.

¹²⁶ W. Baumgartner, in: ZAW 45, 1927, pp.81-133.

getrokken worden. De tekst heeft in de loop van de tijd verschillende bewerkingen ondergaan: bij het overschrijven zullen sporen zijn overgebleven van schrijfgewoonten van de diverse schrijvers/redacteers.

Schaeder¹²⁷ weerlegt op linguïstische gronden een late datering van Ezra: het gaat niet om ontwikkelingen die zich in een lange periode hebben voltrokken, maar om veranderingen in een levende taal en die veranderingen zien we terug in de orthografie. In de vijfde eeuw komt een proces op gang waarin de verouderde (ambtelijke!) schrijftaal een gesproken taal wordt.

Omdat in het uitgestrekte rijk veel talen gesproken werden, die elkaar vanzelfsprekend beïnvloedden, kent het Aramees veel leenwoorden. Dit zien we terug in de Aramese teksten in het OT. Hebreeuwse invloed op het Aramees is duidelijk bij woorden in de religieuze sfeer en bij woorden die verwijzen naar Judese begrippen, bijvoorbeeld in de woorden , נביאה , כהניא , לחטיא , ושבטי ישראל .

Akkadische leenwoorden komen uit de culturele sfeer, bijvoorbeeld , היכלא , of uit het politieke en financiële bestuur, zoals , פחה , כנה , מדה , בלו , of woorden die betrekking hebben op architectuur, bv. , נדבך . Soms komen ze uit de gewone taal van alledag, zoals , השח .

Perzische invloed op het Aramees zien we vooral in officiële documenten: vaste formuleringen in bijvoorbeeld decreten en wetsteksten, zoals , גזבריא , דת , פתגם , נשתווא , דת , מלך מלכיא , . Deze brief- en documentenstijl verrijkte het Aramees ook met bijwoorden als אספרנא en אדרזדא .

Het Aramees van de Achaemenidische periode heeft het tijdperk van de Perzische overheersing eeuwenlang overleefd.

III.2. De vertaling van de Aramese teksten in Ezra

De Aramese teksten in Ezra zitten vol problemen van tekst-kritische aard. In de noten in deze sectie verantwoord ik mijn vertaling en geef, waar nodig, achtergrondinformatie. Afwijkingen in de LXX komen aan de orde, waar dat meer of ander licht werpt op de MT.

Een vertaling vraagt dubbele zorgvuldigheid: de grondtekst moet recht gedaan worden door een zo letterlijk mogelijke vertaling. Dat is moeilijk en wel omdat we de betekenis en lading van zo'n oude tekst vaak niet meer precies kunnen inschatten. Een nauwgezette werkwijze is daarom noodzakelijk: dicht bij de brontekst en toch goed Nederlands.

Ezra 4:6 - 6:18 en 7:12-26

4:6 In het begin¹²⁸ van de regeringsperiode van Xerxes schreven zij een aanklacht¹²⁹ tegen de inwoners van Juda en Jeruzalem.

4:7 Tijdens de regering van Artaxerxes¹³⁰ schreef Tabiël met zijn ambtgenoten (en) met medeweten¹³¹ van Mithredat aan koning Artaxerxes van Perzië. Het decreet¹³² was in Aramees schrift en de Aramese taal geschreven.

4:8 (<Indertijd>)¹³³ hebben kanselier Rehum en schrijver Simsai een brief geschreven over Jeruzalem aan koning Artaxerxes met de volgende strekking¹³⁴.

4:9 Evenzo (schreven) Rehum, de zaakgelastigde¹³⁵, en Simsai, de schrijver en de overige leden van hun colleges, rechters en magistraten¹³⁶, lieden afkomstig uit Tripolis¹³⁷, Perzië, Uruk, Babel, en Elamieten uit Susa¹³⁸.

¹²⁷ Schaeder, *Iranische Beiträge*. p.253.

¹²⁸ בתחלה is een arameïsme; in het Hebreeuws zou בראשית gebruikt zijn als terminus technicus voor het begin van een regeerperiode.

¹²⁹ שטנה komt alleen hier voor. Waarschijnlijk komt het van de stam שטן: aanklagen, beschuldigen.

¹³⁰ De naam Artaxerxes komt in dit vers tweemaal voor; opvallend is de verschillende vocalisatie: de eerste naam eindigt op -ā , de tweede op -a. Gunneweg (KAT, *Ezra*, p. 83 n.) wijst ook op de andere spelling in Ezra 7, waar de naam met een ט gespeld wordt en waar deze koning, in tegenstelling tot Ezra 4.7, de Judeeërs wèl goed gezind was.

¹³¹ Esdras α 2. 12 vat בשלם op als eigennaam en noemt alle aanklagers achter elkaar, maar ook daar staat het verbum in de singularis. Esdras β 4.7 vertaalt בשלם met εν τω συμφωνη: met toestemming van. Het is al een oude opvatting dat dit geen eigennaam is (verder ook onbekend), maar een Aramese equivalent van het Hebreeuwse שלם. Het woord komt ook voor in Ezra 4.17 en kan wellicht verwijzen naar een aan het document gehechte groet of aanbeveling van Mithredat.

¹³² נשתווא heeft als eerste betekenis decreet. Dat geeft aan, dat het hier waarschijnlijk om de reactie van Artaxerxes op de brief van Tabiël gaat. Zo wordt ook verklaard waarom de auteur nadrukkelijk vermeldt, dat het decreet in Aramees schrift geschreven is en in de Aramese taal. Kennelijk werden decreten in het oosten ook nog in Akkadisch spijkerschrift geschreven en bij verzending naar het westen vertaald.

¹³³ Het is goed mogelijk dat אדין uit vs 9 oorspronkelijk bij vs 8 hoorde. De eerste vijf woorden van vs 8 en vs 9 zijn exact hetzelfde. In vs 9 lijkt het woord niet op zijn plaats en het wordt daar vaak niet vertaald. Als eerste woord van vs 8 daarentegen heeft het een duidelijke functie; na de in vs 6 genoemde aanklachten tegen Xerxes en Artaxerxes volgt nu een aanklacht tegen Jeruzalem, gericht aan koning Artaxerxes.

¹³⁴ Dit woord kan beter bij vs.9 getrokken worden: אדין: כנמא , te vertalen met evenzo.

¹³⁵ Waarschijnlijk is בעל-שעם een aanduiding van een functie, waarin iemand verantwoordelijk was voor een bepaalde aangelegenheid, misschien in dit geval voor de correspondentie met de centrale overheid. In 4.23 wordt Rehum zonder vermelding van zijn functie genoemd.

4:10 en verder de overige volken, die de grote en doorluchtige Osnappar heeft gedeporteerd en een woonplaats heeft aangewezen in de stad¹³⁹ Samarina en het overige gebied van Eber Nari.

4:11 Welnu¹⁴⁰, dit is een afschrift¹⁴¹ van de brief die zij hem zonden: Aan koning Artaxerxes, (van) uw dienaren, de bevolking van Eber Nari.

4:12 Welnu, het zij de koning bekend, dat de Judeeërs, die uit uw omgeving zijn weggetrokken¹⁴² bij ons zijn aangekomen in Jeruzalem; zij zijn bezig die oproerige en verderfelijke stad (weer) op te bouwen, ze herstellen de muren en de fundamenten hebben ze vrijgelegd¹⁴³.

4:13 Welnu, het zij de koning bekend, dat als die stad weer wordt opgebouwd en haar muren zijn opgetrokken, men geen belasting of pacht meer zal betalen, ook diensten zullen niet meer worden verleend¹⁴⁴, dat zal zeker¹⁴⁵ een schadepost zijn voor koningen¹⁴⁶.

4:14 Welnu, omdat wij zout van het paleis gegeten hebben en het ons niet betaamt te zien dat de koning te schande wordt gemaakt, daarom hebben wij de koning op de hoogte gebracht.

4:15 Men kan dan onderzoek doen in de annalen van uw voorgangers en U zult in die annalen vinden, dat die stad inderdaad oproerig¹⁴⁷ is en een schadepost voor koningen en provincies; er zitten van oudsher rebellen binnen haar muren, daarom is die stad (ook) in puin gelegd.

4:16 Wij delen de koning mee, dat als die stad wordt opgebouwd en haar muren zijn opgetrokken uw rol in Eber Nari is uitgespeeld.

4:17 De koning zond het volgende bericht aan kanselier Rehum, Simsai de schrijver en de overige leden van hun colleges, die woonachtig waren in Samarina en elders in Eber Nari: Gegroet¹⁴⁸!

4:18 Welnu, het ambtelijk schrijven, dat u ons toestuurde¹⁴⁹, werd in mijn bijzijn in vertaling¹⁵⁰ voorgelezen.

4:19 Op mijn bevel heeft men onderzoek gedaan en men heeft ontdekt, dat die stad van oudsher tegen de koningen in opstand is gekomen en dat rebellie en ordeverstoring binnen haar muren aan de orde van de dag waren.

4:20 Er zetelden machtige koningen in Jeruzalem, heersers over heel Eber Nari; aan hen werden belasting en pacht afgedragen en diensten verleend.

4:21 Welnu, geeft die mannen bevel het werk neer te leggen: die stad mag niet worden opgebouwd vóór er door mij persoonlijk bevel wordt gegeven¹⁵¹.

4:22 Hoedt u voor onzorgvuldig handelen in deze kwestie, de koninkrijksbelangen mogen niet nog verder geschaad worden.

¹³⁶ Het is onbekend of hier een bevolkingsgroep bedoeld is of functionarissen. Gunneweg (KAT 1985, p.84) gaat op grond van de uitgang אֲרִי uit van een bevolkingsgroep. Volgens de annalen van Sanherib (V. 31) waren het lieden uit Parsoea, die ten zuiden van het Urmia-meer woonden.

¹³⁷ טרפל: een vergriekste naam van een stad in Syrië, gelegen aan de kust van Phoenicië. Uit de context kan worden opgemaakt, dat de stad in de satrapie Eber Nari lag. Het is goed mogelijk dat Tripolis de residentie van de satraap was. De stad lag strategisch, op de doorgangsroute naar het zuiden. Zie Galling, *Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter*, p.189: een commentaar op een tekst van Pseudo Skylax (±500 v.Chr), die de kust van de Middellandse Zee beschrijft.

¹³⁸ Esdras β 4.9 vertaalt deze onduidelijke aanduidingen met gentilicia: een verwijzing naar de deportaties van bevolkingsgroepen uit verschillende gebieden in Babylonië door Sanherib naar het vroegere koninkrijk Israël.

¹³⁹ Gunneweg (KAT, 1985, p.84n) ziet de naam van de stad Samaria hier als aanduiding van de provincie en veronderstelt dat hier de steden van de provincie Samaria zijn bedoeld.

¹⁴⁰ Het laatste woord van vs 10 wordt door het kritisch apparaat bij vs 11 getrokken. Het geeft aan dat de afzenders van de brief na de gebruikelijke begroetingsformule overgaan op de inhoud, die belangrijke informatie bevat.

¹⁴¹ De meeste vertalingen (ook de NBV) vertalen פִּרְשָׁן met 'afschrift'. Gunneweg (KAT, 1985, p.84n.) vertaalt liever met 'strekking' of 'weergave', omdat hij het niet waarschijnlijk vindt dat de auteur de brief voor zich had liggen.

¹⁴² סלק wordt met על verbonden en אתה met ל. Beide preposities worden gebruikt bij verba die beweging uitdrukken; על heeft hier geen vijandige lading.

¹⁴³ יהיו is onverklaarbaar, misschien een vorm van de stam הוה, aan elkaar bevestigen, repareren, of van הוהט een woord dat in de Talmud voorkomt en (uit)graven betekent. Het meest voor de hand ligt een perfectum-vorm van de stam יהה: funderingen leggen. (Rosenthal, *A grammar of biblical Aramaic*. §178). Het perfectum geeft aan dat de funderingen al gelegd zijn.

¹⁴⁴ בלו והלה - מנה - בלו והלה: Akkadische leenwoorden, die waarschijnlijk verschillende vormen van belastingheffing aanduiden. Esdras β 4.13 vertaalt met φοροισ ουκ εσονται σοι.

¹⁴⁵ אפתם: een leenwoord van Akkadische origine met de betekenis 'zeker', of van Perzische origine met de betekenis 'uiteindelijk'. Beide opties zijn in deze context mogelijk. (Rosenthal, *Grammar of BA*, §190)

¹⁴⁶ מלכים תהנוק: een merkwaardige constructie: de Hebreeuwse pluralis van מלך en de tweede pers. sg. impf. haf. van נוק. Waarschijnlijk wordt de koning hier aangeschreven en is bedoeld: Mijn heer de koning, U zult schade lijden.

¹⁴⁷ מרר de briefschrijvers gebruikten dit woord natuurlijk in negatieve zin, maar Gunneweg (KAT, 1985. p.84n) wijst op de oorspronkelijk positievere betekenis van het woord 'vrijheidsbeweging'.

¹⁴⁸ וכעת: waarschijnlijk te lezen als eerste woord van vs 18.

¹⁴⁹ שלה pe. pf. 2 pl.m.: in Ezra alleen hier met een ן als slotletter.

¹⁵⁰ מפרש: terminus technicus van de kanselarijtaal, lit. betekent het woord 'gescheiden'. Esdras β 4.18 heeft het weggelaten, waarschijnlijk begreep men de betekenis niet (meer). Esdras α 2.20 vertaalt het woord met het verbum αναγιγνωσκω, hier in de betekenis 'kennis nemen van'. De NBV geeft 'woordelijk'. Gunneweg vertaalt met 'duidelijk' op grond van Neh 8.8, waar het woord in vergelijkbare context voorkomt en vrijwel zeker met 'duidelijk' vertaald moet worden.

¹⁵¹ Vs 21b ontbreekt in Esdras α 2.23-24.

4:23 Daarop, nadat een afschrift van het bericht van koning Artaxerxes in het bijzijn van Rehum¹⁵² en Simsai, de schrijver en de overige leden van hun colleges was voorgelezen, haastten ze zich naar de Judeeërs in Jeruzalem en dwongen hen met harde hand het werk stil te leggen.

4:24 Indertijd¹⁵³ kwam het werk aan het huis van God in Jeruzalem stil te liggen en dat bleef zo tot het tweede regeringsjaar van koning Darius van Perzië.

Hoofdstuk 5

5:1 De profeet Haggai en Zacharia, de zoon van Iddo, ook profeet¹⁵⁴, begonnen te profeteren tegen¹⁵⁵ de Judeeërs in Juda en Jeruzalem; zij deden dat in de naam van de God van Israël.

5:2 Daarop hervatten Zerubbabel, de zoon van Shealtiel en Jesua, de zoon van Josadak, de bouw van de tempel in Jeruzalem en bij hen waren de profeten van God om hen te steunen.

5:3 Niet lang daarna kwamen Tattenai, gouverneur van Eber Nari en Shethar Bozenai met zijn ambtgenoten op hen af en zij spraken hen aldus aan: ‘Wie heeft jullie verlof gegeven dit huis te bouwen¹⁵⁶ en de dakbedekking¹⁵⁷ ervan te voltooien?’

5:4 Verder zeiden ze¹⁵⁸ nog het volgende tot hen: ‘Hoe luiden de namen van de mannen die bezig zijn dit huis te bouwen?’

5:5 Maar het oog van hun God was op de oudsten van de Judeeërs en zij (Tattenai c.s.) lieten hen het werk niet stilleggen tot er een boodschap naar Darius was gegaan en men vervolgens over deze kwestie een ambtelijk schrijven had teruggezonden.

5:6 Afschrift¹⁵⁹ van de brief, die Tattenai, satraap van Eber Nari met Shethar Bozenai en zijn ambtgenoten¹⁶⁰, magistraten van Eber Nari zond(en)¹⁶¹ aan koning Darius.

5:7 Zij zonden hem het volgende bericht¹⁶². Dit stond geschreven op de rol: Aan koning Darius, alle goeds¹⁶³!

5:8 Het zij de koning bekend, dat wij naar de provincie Juda zijn gegaan, naar het huis van de grote God, dat gebouwd wordt van gehouwen steenblokken en met hout beklede muren. Het werk wordt met zorg uitgevoerd en vordert gestaag.

5:9 Wij hebben toen¹⁶⁴ die oudsten de volgende vraag gesteld: ‘Wie heeft jullie verlof gegeven dit huis te bouwen en het dak ervan te voltooien?’

5:10 Ook hebben wij hun namen gevraagd, ter uwer informatie, om de naam van de mannen, die de leiding over hen hebben te kunnen noteren.

5:11 Zij deden ons een reactie toekomen in de volgende bewoordingen¹⁶⁵: Wij zijn¹⁶⁶ dienaren van de God van hemel en aarde en we zijn bezig dit huis, dat (hier) jarenlang gestaan heeft (weer) op te bouwen¹⁶⁷. Een groot koning van Israël bouwde het en hij voltooide het (ook).

5:12 Maar¹⁶⁸ omdat onze voorouders de toorn hadden opgewekt van de Hemelgod, heeft Hij hen¹⁶⁹ in de macht gegeven van de Chaldeeër Nebukadnessar, koning van Babel¹⁷⁰. Hij heeft dit huis verwoest en de bevolking¹⁷¹ naar Babel gedeporteerd.

¹⁵² De functie van Rehum בעל-טעם wordt hier niet genoemd.

¹⁵³ De NBV laat בארץ onvertaald. De gebruikelijke vertaling ‘daarop’ verwijst naar een chronologisch verloop van de gebeurtenissen en past niet in de context. De overgang is problematisch, wellicht kan het woord hier worden opgevat als een vage verwijzing naar een nog oudere gebeurtenis.

¹⁵⁴ Vrij vertaald, maar een letterlijke vertaling: ‘Haggai, de profeet en Zacharia, de zoon van Iddo, profeten’ levert geen goed Nederlands op.

¹⁵⁵ Tegen de achtergrond van Haggai 1.3-4 kan על hier met ‘tegen’ vertaald worden (nb. NBV). Of het laatste woord עליהן al in de oorspronkelijke tekst stond of een latere toevoeging is, is onzeker; opvallend is wel, dat alle suffixen 3 pl. in de eerste drie verzen plene geschreven zijn.

¹⁵⁶ Een oude vorm van de stam בנה (F.Rosenthal, *A grammar of BA*, §149) of Hebreeuwse invloed.

¹⁵⁷ אשרנא: De betekenis is onzeker: dakbedekking of inrichting. Esdras α 6.4 vertaalt met στεγη (dak); Esdras β 5.3 met χορηγια (financiële verplichtingen). Omdat de bouw nog in een beginstadium was, lijkt dakbedekking het meest voor de hand te liggen. De NBV omzeilt het probleem en vertaalt met ‘dit heiligdom voltooien.’

¹⁵⁸ De eerste pers. pluralis wordt in veel vertalingen gezien als een schrijffout en vervangen door de derde pers. pl. Esdras β 5.4 en de Pesjitta vertalen ook met de derde pers. pl.

¹⁵⁹ Esdras β 5.6 vertaalt met διασφησις van διασφειω: verklaren, uitleggen.

¹⁶⁰ De versdeler op אפרסכיא, die aangeeft dat hierna een nieuw hoofddeel van het vers begint, is onverklaarbaar.

¹⁶¹ Meerdere afzenders, maar het verbum staat in de singularis.

¹⁶² פתגמא: een woord van Perzische oorsprong.

¹⁶³ Waarschijnlijk is dit een afkorting van een meer uitgebreide groet, zoals in AP 30. 1-3: ‘De gezondheid van uwe majesteit, moge de hemelgod u die schenken, altijd!’

¹⁶⁴ Folmer, (*The Aramaic Language in the Achaemenid Period*, p.755) wijst erop, dat het woord ארין duidt op redactioneel ingrijpen. Het wordt hier, evenals in 5.16 gevolgd door een perfectum-vorm, die verwijst naar een gebeurtenis uit het verleden. In andere teksten uit de Perzische periode wordt het woord אחר gebruikt.

¹⁶⁵ Het antwoord van de Judeeërs staat in de directe rede; andere teksten uit de Perzische periode hebben dan לאמר. Folmer vermoedt ook hier redactioneel ingrijpen.

¹⁶⁶ המר: hier als koppelwerkwoord gebruikt.

¹⁶⁷ Part. passief: het participium geeft een duurzame toestand aan.

5:13 Maar in het eerste jaar van koning Cyrus van Babel, heeft koning Cyrus een decreet uitgevaardigd om dit Godshuis (weer) op te bouwen.

5:14 Ook het gouden en zilveren vaatwerk uit het Godshuis, dat Nebukadnessar had geroofd uit de tempel in Jeruzalem en overgebracht naar de tempel in Babel, haalde koning Cyrus weg uit de tempel in Babel om het over te dragen aan een zekere¹⁷² Sesbassar, die hij had aangesteld als gouverneur.

5:15 Hij beval hem: 'Neem dit¹⁷³ vaatwerk, ga het deponeren in de tempel in Jeruzalem; dat Godshuis moet op zijn (oorspronkelijke) plaats worden opgebouwd'.

5:16 Toen is die Sesbassar gekomen, hij legde de fundamenten van het Godshuis in Jeruzalem en van die tijd af tot op de dag van vandaag wordt er gebouwd¹⁷⁴, maar klaar is het (nog) niet.

5:17 Welnu, als het de koning behaagt, moet men in het koninklijk archief daar in Babel nagaan of er inderdaad door koning Cyrus een decreet is uitgevaardigd om dat Godshuis in Jeruzalem te bouwen. Het besluit van de koning in deze kwestie kan men ons doen toekomen.

Hoofdstuk 6

6:1 Daarop gaf koning Darius bevel om in het paleisarchief in Babel, waar de waardevolle documenten lagen¹⁷⁵, onderzoek te doen.

6:2 In de vestingstad Ekbatana in de provincie Medië werd toen één boekrol gevonden met het opschrift: MEMORANDUM:

6:3 In het eerste jaar van koning Cyrus heeft koning Cyrus een decreet uitgevaardigd (met betrekking tot)¹⁷⁶ het Godshuis in Jeruzalem: dat huis kan worden opgebouwd (als) een plaats waar men kan offeren; ook kunnen de fundamenten¹⁷⁷ gelegd worden. Het moet zestig el hoog worden en zestig el breed.

6:4 Drie bouwlagen van steenblokken en één¹⁷⁸ laag hout. De onkosten zullen worden betaald uit de koninklijke schatkist.

6:5 Ook het gouden en zilveren vaatwerk uit dat Godshuis, dat Nebukadnessar heeft geroofd uit de tempel in Jeruzalem en naar Babel heeft overgebracht, moet weer naar de tempel in Jeruzalem gebracht en gedeponereerd¹⁷⁹ worden waar het hoort (lit. op hun plaats), in het Godshuis.

6:6 Welnu, Tattenai, gouverneur van Eber Nari, Shethar Bozenai en hun (sic!) ambtgenoten, magistraten van Eber Nari, houdt u daar op afstand!

6:7 Laat het werk aan dat Godshuis ongemoeid. De gouverneur van de Judeeërs en de oudsten¹⁸⁰ van de Judeeërs kunnen dat Godshuis op zijn (oorspronkelijke) plaats bouwen.

6:8 Ik heb een decreet uitgevaardigd hoe te handelen ten aanzien van de oudsten van de Judeeërs bij de bouw van dat Godshuis:¹⁸¹ Die mannen moeten de onkosten steeds volledig vergoed krijgen uit de koninklijke inkomsten, nl. de belastingopbrengst van Eber Nari.

6:9 Wat verder nodig is, zoals¹⁸² exemplaren van (jonge) stieren, rammen en lammeren voor brandoffers aan de Hemelgod (en) tarwe, zout, wijn en olie naar het voorschrift van de priesters in Jeruzalem, moet hun dagelijks zonder mankeren verstrekt worden.

¹⁶⁸ להן: alleen hier adversatief gebruikt.

¹⁶⁹ המו: het scheidingsteken boven dit woord is merkwaardig, het geeft aan dat hier een nieuw zinsdeel begint.

¹⁷⁰ Waarschijnlijk een latere Hebreeuwse toevoeging, in vs. 13 wordt voor Cyrus de Aramese vorm geschreven (met ך).

¹⁷¹ עמה: hier met mappiq (st. det.): het woord verwijst naar de bevolking van Juda.

¹⁷² שמה: 'een zekere' voor Sesbassar is niet complimenteers: in papyri worden slaven zo aangeduid (AP 28. 4,11 ; BMAP 5.2, 8; 7.8). In latere Aramese teksten komt het woord niet meer voor, dit is de enige plaats in de Aramese teksten in het OT waar deze aanduiding gebruikt wordt en bovendien in een officieel document (Folmer, *The Aramaic Language in the Achaimenid Period*, p.750-751) Gunneweg (*Esra*, p. 100) veronderstelt dittografie: het woord komt in deze zin tweemaal voor.

¹⁷³ אלה: een hebraïsm: de Aramese vorm is אלן.

¹⁷⁴ מתבנא: het participium geeft doorlopende bouwactiviteit aan.

¹⁷⁵ נחת heeft als eerste betekenis 'af dalen'. Waarschijnlijk is dit een verwijzing naar het feit, dat belangrijke documenten in een ondergrondse ruimte werden bewaard.

¹⁷⁶ בית־אלהא בירושלם Onzeker is, of dit een genitief-constructie is bij טעם, of het opschrift van het nu volgende decreet, zoals Gunneweg (*Esra*, p.103) veronderstelt. Voor deze laatste opvatting pleit de sêgolta op טעם, die het einde van het eerste zinsdeel aangeeft.

¹⁷⁷ Vertaalt men שא met fundament moet het volgende verbum een passieve po. pt. pass. vorm van de stam טבל zijn. Omdat de fundamenten al gelegd waren (Ezra 3), is deze tekst problematisch. Esdras α 6.23 heeft een andere lezing: σπου επιθουστου δια σπου ενδελεχου: opdat men (er) onafgebroken brandoffers kan brengen. Ook deze lezing roept vragen op: in een decreet met als onderwerp de wederopbouw van een tempel past zo'n toevoeging over offers niet.

¹⁷⁸ חדת: nieuw hout is ongeschikt om als bouw materiaal te gebruiken, bedoeld is חד: één (laag hout). Esdras α 6.24 heeft één laag *nieuw* hout.

¹⁷⁹ ותחת: een merkwaardige overgang naar de tweede pers.sg. Baumgartner leest de tekst als een hof'al vorm 3 sg. van נחת.

¹⁸⁰ וולשבי: de ל kan gelezen worden als beklemtoning van het tweede subject (nb.Baumgartner, WB).

¹⁸¹ ן: explicatief: namelijk.

¹⁸² Nb. noot 180.

6:10 Ze moeten offers kunnen brengen aan de Hemelgod en bidden voor het leven van de koning en zijn zonen.

6:11 Ook heb ik een decreet uitgevaardigd om uit het huis van iedereen, die dit bevel naast zich neerlegt een balk te rukken en die persoon daar rechtop aan vast te nagelen¹⁸³. Ook moet van zijn huis, om wat hij gedaan heeft, een puinhoop¹⁸⁴ gemaakt worden.

6:12 Moge de God, die Zijn naam daar heeft doen wonen, iedereen, koning of volk, ten val brengen die het waagt¹⁸⁵ dit bevel naast zich neer te leggen en schade toebrengt aan dit Godshuis in Jeruzalem. Ik persoonlijk, Darius, heb dit decreet uitgevaardigd, voert het stipt uit!

6:13 Daarop voerden Tattenai, satraap van Eber Nari, Shethar Bozenai en hun ambtgenoten het bevel van koning Darius nauwgezet uit.

6:14 De oudsten van de Judeeërs bouwden met succes verder, naar de profetie van de profeet Haggai en (van) Zacharia, de zoon van Iddo. De bouw werd voltooid overeenkomstig het bevel van de God van Israël en het decreet van Cyrus, Darius en Artaxerxes, koning(en) van Perzië¹⁸⁶.

6:15 De tempel kwam klaar op de derde dag van de maand Adar, dat was in het zesde jaar van de regering van koning Darius.

6:16 Vol vreugde vierden de Israëlieten, priesters en Levieten en de overige ballingen, de inwijding van het Godshuis.

6:17 Zij offerden ter gelegenheid van de inwijding van dit Godshuis 100 runderen, 200 rammen, 400 lammeren en twaalf geitenbokken als zoenoffer¹⁸⁷ voor heel Israël, naar het aantal stammen van Israël.

6:18 Ook deelden zij de priesters in naar hun klassen en de Levieten naar hun functies voor de dienst¹⁸⁸ van God in Jeruzalem, zoals voorgeschreven in het boek van Mozes.

Hoofdstuk 7. 11-26

7:12 Artaxerxes, koning der koningen (koning Artaxerxes de Grote) aan priester Ezra, schrijver van de wet van de Hemelgod, alle goeds¹⁸⁹!

7:13 Welnu¹⁹⁰, ik heb een decreet uitgevaardigd: iedereen in mijn rijk die behoort tot het volk Israël of tot zijn priesters en Levieten, kan desgewenst¹⁹¹ met u meegaan naar Jeruzalem.

7:14 U bent namelijk door de koning en zijn zeven raadsheren uitgezonden¹⁹² om in Juda en Jeruzalem onderzoek te doen naar de wet van uw God, die in uw bezit is¹⁹³.

7:15 Ook moet u het zilver en goud afleveren, dat de koning en zijn raadsheren geschonken hebben aan de God van Israël, die in Jeruzalem Zijn woning heeft,

7:16 evenals het zilver en goud dat u zult vinden in heel de provincie Babel met daarnaast de vrijwillige bijdragen van het volk en de priesters, die ze afstaan voor het huis van hun God in Jeruzalem.

7:17 Daarom moet u dat zilver zorgvuldig besteden aan runderen, rammen en lammeren alsmede hun spijs- en drankoffers en u moet die offeren op het altaar van het huis van uw God in Jeruzalem.

7:18 Wat u en uw broeders verder goeddunkt om te doen met de rest van het zilver en goud, kunt u doen in overeenstemming met de wil van uw God.

7:19 Het tempelgerei, dat men u gegeven heeft voor de cultus van het huis van uw God, moet u afleveren voor de God van Jeruzalem.

7:20 Wat verder nodig is voor het huis van uw God, uitgaven die u moet doen, die kunt u betalen uit de koninklijke schatkist.

¹⁸³ וזקיק יתמחה עליה : de betekenis is onzeker, de strekking is waarschijnlijk, dat de overtreder aan een balk uit zijn eigen huis werd vastgenageld.

¹⁸⁴ גולו : de betekenis is onzeker; misschien is het woord van Akkadische oorsprong; de context maakt de betekenis duidelijk. Esdras *a* 6.31 heeft een andere lezing: τα υπαρχοντα αυτου ειναι βασιλικα: zijn bezittingen zullen vervallen aan de staat.

¹⁸⁵ Letterlijk: die zijn hand uitsteekt.

¹⁸⁶ De Masoreten hebben door verschillend te vocaliseren onderscheid gemaakt tussen het gebod van de God van Israël en een decreet van een koning van Perzië.

¹⁸⁷ Een hebraïsmus.

¹⁸⁸ על-עבדות : Hier moet oorspronkelijk het woord בית tussen gestaan hebben, dat al vroeg in het proces van overlevering is weggefallen, want ook in Esdras *a* 7.9 ontbreekt het.

¹⁸⁹ גמיר : pt. Passivum van de stam גמר (voltooien), hier adverbiaal gebruikt. Vermoedelijk is het een samentrekking van een standaard begroeting, de betekenis is onzeker. Esdras *a* 8.9 vertaalt met χαιρειν. De context maakt aannemelijk dat het een groet is, of een korte weergave daarvan.

¹⁹⁰ וכענת : net als in 4. 10 markeert dit woord de overgang van de begroeting naar het onderwerp van het decreet. Waarschijnlijk hoorde het oorspronkelijk bij vs. 13.

¹⁹¹ מתנדב : in het latere Hebreeuws is dit een gewone uitdrukking, zoals bij de auteur van Ezra. In het Aramees komt het woord echter maar vier keer voor, alleen in dit decreet.

¹⁹² שליה : pf. pass. 3 sg. Het subject ontbreekt, maar in deze context moet dat Ezra zijn. De oorspronkelijke vorm is waarschijnlijk שלחה geweest: pf. pass. 2 sg.

¹⁹³ Letterlijk: in uw hand.

7:21 Ik, koning Artaxerxes, heb persoonlijk het (volgende) decreet uitgevaardigd aan alle schatmeesters van Eber Nari: alles wat priester Ezra, schrijver van de wet van de Hemelgod U zal vragen, dat moet U stipt uitvoeren.

7:22 Tot (een maximum van) zo'n 100 talenten zilver, 100 kor tarwe, 100 bat wijn, 100 bat olie en onbeperkt zout.

7:23 Alles wat de Hemelgod eist, moet met toewijding worden gedaan voor het huis van de Hemelgod, anders wreekt Hij zich op het rijk van de koning en zijn zonen.

7:24 Verder wordt u meegedeeld, dat alle priesters, Levieten, muzikanten, poortwachters, tempelslaven, kortom het cultuspersoneel van dat Godshuis, vrijgesteld moet worden van belasting, pacht en dienstverlening.

7:25 U, Ezra, moet op grond van de wijsheid, die uw God u gegeven heeft magistraten en rechters aanstellen om recht te spreken over hen, over heel de bevolking van Eber Nari, over allen die de wet(ten)¹⁹⁴ van uw God kennen en over hen, die die niet kennen: hen moet u ze leren.

7:26 Iedereen die zich niet houdt aan de wet van uw God en de wet van de koning moet op gepaste wijze berecht worden met de doodstraf, stokslagen, een geldboete of gevangenisstraf.

III.3. Opmerkingen bij de tekst

Het grote aantal noten bij de vertaling van de Aramese teksten maakt duidelijk dat er veel taalkundige problemen in de tekst zitten. Dat is ook het geval bij een onderzoek naar de historische, religieuze en politieke achtergronden. Een chronologisch framework ontbreekt. Van de periode na de ballingschap zijn weinig bronnen overgeleverd. De beoordeling van de teksten is veelal afhankelijk van de visie van wetenschappers op de betrouwbaarheid van de teksten van het OT in het algemeen en dus ook van de Aramese teksten in het boek Ezra.

In de vorige eeuw heeft het bijbelonderzoek een grote sprong voorwaarts gemaakt. De vondst van veel archeologische data heeft hieraan bijgedragen. De poging van Klostermann bijvoorbeeld om de eerste Aramese tekst Ezra 4.8-6.18 te zien als apologie van de Judeeër Tabiël is de laatste decennia steeds meer onder druk komen te staan.

Toch blijven er nog veel onduidelijkheden in de teksten. De beste optie is om te erkennen, dat de wetenschap zo'n tweeënhalf millenium na dato soms in het duister tast.

III.3.1. Hoofdstuk 4. 6-24

Het eerste gedeelte van de Aramese tekst begint met twee overgangsverzen, Ezra 4.6-7. Waar de Aramese tekst begon is niet meer met zekerheid te achterhalen. Chronologisch moet dat het optreden van Haggai en Zacharia geweest zijn. In 4.6 begint een nieuw tekstgedeelte. De NBV accentueert dit met een spatie. De auteur maakt een sprong in de tijd en overbrugt die periode met twee korte mededelingen over aanklachten tijdens de regeerperioden van Xerxes en Artaxerxes. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een samenvatting van een uitvoeriger verslag van bouwactiviteiten in Jeruzalem.

4:6 In het begin van het bewind van Xerxes werd een schriftelijke aanklacht ingediend tegen de inwoners van Juda en Jeruzalem. Afzender en geadresseerde worden niet genoemd. De voorafgaande tekst maakt het waarschijnlijk, dat de aanklacht op naam van 'vijanden van Juda en Jeruzalem' is te schrijven. De aanklacht zal mede veroorzaakt zijn door de bestuurlijke reorganisatie, die Xerxes doorvoerde, toen er op verschillende plaatsen in het rijk opstanden uitbraken. Dat de eerste pogingen om Jeruzalem (de muur?) weer op te bouwen pas in de regeringsperiode van Xerxes ondernomen werden, pleit voor de hypothese dat Juda pas in 484 v.Chr, los van Samaria, een zekere mate van zelfstandigheid kreeg. Als de auteur de tekst vóór zich had liggen, zal hij zijn eigen redenen gehad hebben om de inhoud niet openbaar te maken.

4:7 Ook hier een korte verwijzing naar een Aramese brief, die dateert uit de regeringsperiode van Artaxerxes. De meeste commentaren gaan ervan uit, dat dit hele vers op de brief van Tabiël slaat. Dit is niet vanzelfsprekend. Het is goed mogelijk, dat het laatste deel ervan een verwijzing is naar een decreet van Artaxerxes¹⁹⁵ ארמית is in de MT het laatste woord van vers 7.

In vers 8 begint een nieuw tekstgedeelte, aangegeven door een פ. Dit schrijven was ook gericht aan koning Artaxerxes. De afzenders worden nu wèl genoemd. Hun namen kende de auteur uit zijn

¹⁹⁴ Sommige oude vertalingen geven hier de singularis, op grond van Ezra 7. 14, 26 lijkt dit een juiste lezing.

¹⁹⁵ Zie voetnoot bij vertaling.

Aramese *Vorlage*. De tekst is vertaald in het Hebreeuws, maar zit vol arameïsmen¹⁹⁶. Gezien de context zal ook deze brief niet positief geweest zijn over de wederopbouw van Jeruzalem, maar van de inhoud of de reactie van de koning weten we niets.

De naam Tabiël komt in het boek Ezra verder niet voor. De Hebreeuwse weergave ervan is Tobia. Uit het boek Nehemia kennen we een zekere Tobia uit Ammon en getuige zijn Jahwistische naam stamde hij uit een geslacht van JHWH-vereerders. Deze tegenstander van Nehemia, onderhield een intensieve briefwisseling met vooraanstaande Judeeërs, omdat zijn zoon Johanan getrouwd was met de dochter van Mesullam, een belangrijk man, die betrokken was bij de murenbouw¹⁹⁷. Tobia was ook in kringen rond de tempel in Jeruzalem een gezien persoon. Priester Eljasib, nauw verwant aan Tobia, had voor hem een vertrek ingericht in de tempelhoven¹⁹⁸. Als fel tegenstander van de murenbouw in de tijd dat Nehemia in Jeruzalem was, wordt Tobia steeds samen met gouverneur Sanballat van Samaria genoemd. Misschien was hij een ambtgenoot van Sanballat, werkzaam in Samaria en tijdelijk als gezagsdrager in Juda werkzaam na de stillegging van de murenbouw in Jeruzalem. Dit zou verklaren dat hij genoemd wordt in de reeks aanklachten.¹⁹⁹

Of Tabiël en Tobia één en dezelfde persoon zijn, is onzeker, identificatie op grond van een naam is hypothetisch en speculatief. Tobia was bovendien een veel voorkomende naam.

Het feit, dat bestuurders van Samaria in de regeringsperiode van Artaxerxes opnieuw protesteren tegen de wederopbouw van Jeruzalem, maakt het waarschijnlijk dat Xerxes niet of afwijzend gereageerd heeft op de aanklacht. Deze aanklachten werden waarschijnlijk in de overlevering door redactors in het kort weergegeven.

4.8-23 Deze verzen passen goed in de reeks aanklachten, gericht aan de koningen Xerxes en Artaxerxes. De tekst bestaat uit correspondentie, die in ieder geval authentiek is en wel in die zin, dat de auteur dit gedeelte niet zelf geschreven heeft, maar als *Vorlage* voor zich had liggen. Hij gebruikte zijn bron om zijn eigen opvattingen door te geven. Dat hier van een *Vorlage* sprake moet zijn met schriftelijke aanklachten en protesten tegen de wederopbouw van Jeruzalem sedert de regering van Xerxes blijkt uit enkele opvallende verschillen met de Hebreeuwse tekst:

- o De overgang van Hebreeuws naar Aramees is een duidelijke verwijzing naar een andere auteur.
- o De seculiere leiders, familiehoofden, worden in de Aramese bron 'de oudsten' genoemd. In Ezra 4.2 worden de familiehoofden in één adem genoemd met Zerubbabel. Zij stonden dus maatschappelijk hoog in aanzien. In de Aramese bron worden de oudsten aangeduid als volksvertegenwoordigers naar buiten, terwijl ze in de Hebreeuwse tekst het aanzien genieten van de gemeente in Jeruzalem.
- o Het verzet tegen de tempelbouw wordt geïllustreerd met een aanklacht tegen de bouw van de stadsmuur van Jeruzalem. Hiermee begon men ruim een halve eeuw later en wel in de regeringsperiode van Artaxerxes, die in 465 v.Chr. op de troon kwam.
- o In de Hebreeuwse tekst worden koningen steeds met het bijvoegsel 'van Perzië' aangeduid. De Aramese tekst noemt alleen de naam van de koning, bijvoorbeeld koning Artaxerxes²⁰⁰.

4:8 De Aramese tekst begint met de vermelding, dat Rehum en Simsai een brief aan koning Artaxerxes schreven.

Het apocriefe boek Esdras α 2.12 heeft een andere lezing:

Εν δε τοις επι Αρταξερξου του Περσων βασιλεως χρονις κατεγραψεν αυτωι κατα των κατοικουντων εν τη Ιουδαιια και Ιερουσαλημ Βεσλεμος και Μιθραδατης και Ταβελλιος και Ραουμος και Βεελτεεμος και Σαμσαιος ο γραμματευς και οι λοιποι οι τουτοις συντασσομενοι, οικουντες δε εν Σαμαρειαι και τοις αλλοις τοποις, την υπογεγεγραμμενην επιστολην.

In Esdras β 4.7 wordt Bislam niet als persoonsnaam opgevat maar als substantief: εν ειρηνηι (met toestemming van) Μιθραδατηι.

Rehum was functionaris van de provincie Samaria. רהם בעל טעם komt in Aramese documenten voor als רהם בעל טעם ודע טעם. Waarschijnlijk was het iemand met verantwoordelijkheid voor een bepaald en tijdelijk begrensde onderdeel van het bestuurlijk apparaat: een zaakgelastigde²⁰¹.

¹⁹⁶ De ambtgenoten van Tabiël worden met het Aramese woord כנותרו aangeduid. Ook בשלם, כהן, ונחון zijn woorden van Aramese origine.

¹⁹⁷ Nehemia 6.17-19.

¹⁹⁸ Nehemia 13.4 e.v.

¹⁹⁹ Williamson, 'Studies in Persian Period History and Historiography'. (Forschungen zum Alten Testament 38) Tübingen 2004 p.18.

²⁰⁰ Ezra 4.24: פרס is daarom een latere toevoeging, of het hele vers is van de hand van de auteur van Ezra.

²⁰¹ Schwiderski, 'Handbuch des nordwestsemitischen Briefformulars' vertaalt met 'verantwoordelijke', p. 348.

כנמא is een afkorting van כְּאִשֶׁר נִאֲמַר; in de Talmud is נמא een afkorting van נִאֲמַר of נִימַר, te lezen als het Hebreeuwse לְאִמַר: namelijk, met de volgende inhoud. Het woord komt in Aramese brieven bijna niet voor en *nooit* als inleiding op een tekst.

4:9 Na כְּנִמָּא, het laatste woord van vs.8, zou de aanhef van de brief moeten volgen; maar de tekst gaat verder met een verwijzing naar een aanklacht van een groep Perzische magistraten, of zoals Esdras β 4.9-10 vermeldt, een verwijzing naar gedeporteerde bevolkingsgroepen uit verschillende gebieden in Babylonië door ‘Ἀσενναφάρ ο μέγας καὶ ο τιμυός’ naar het noordelijk deel van Palestina. Het is niet waarschijnlijk dat al deze lieden in de oorspronkelijke tekst als afzenders van de brief genoemd werden. Dit vers maakt geen deel uit van de aanklacht van Rehum. In brieven werden plaatsaanduidingen altijd gegeven op de buitenkant van de rol. Daarbij werd dan het ambt genoemd en ook de functie van de ambtgenoten werd nader toegelicht. Dit vers komt ook niet overeen met wat gangbaar was op de buitenkant van een rol.

Williamson²⁰² veronderstelt daarom, dat deze bevolkingsgroepen genoemd worden om loyaliteit aan de koning te benadrukken en zo de aanklacht meer gewicht te geven. Hij rekent de verzen daarom wel tot de oorspronkelijke tekst.

4:10 Wie bedoeld wordt met אֲסַנְפָר is onzeker. De meningen zijn verdeeld:

- Blenkinsopp²⁰³ identificeert hem, evenals Grosheide, Schaefer en Ahlström met Assurbanipal, koning van Assur van 669-625 v.Chr., die na zijn verovering van Susa de bevolking deporteerde.
- Enkele Griekse versies houden hem, evenals Josephus²⁰⁴ voor Salmanassar V, koning van Assur van 727-722 v.Chr., die in 722 v.Chr. Samaria innam, de bevolking deporteerde en ballingen uit andere delen van het Assyrische rijk daar liet wonen²⁰⁵.
- Gunneweg²⁰⁶ vindt identificatie met Esarhaddon het meest voor de hand liggen. Hij wordt als koning van Assur ook in Ezra 4.2 genoemd.
- Becking²⁰⁷ vindt het opvallend dat Osnappar niet als *koning* wordt aangeduid. Hij kan ook een hoge (leger)functionaris geweest zijn, die belast was met deportaties. Dat is goed mogelijk. Osnappar kan betrokken geweest zijn bij de deportatie en in de herinnering zijn blijven voortleven.

Sargon II (722-705 v.Chr.) meldt in zijn annalen²⁰⁸, dat *hij* in zijn eerste regeringsjaar Israël veroverde. Dit is historisch juist. II Koningen 17.6 noemt alleen ‘de koning van Assyrië’, maar in de context (17.3) lijkt daarmee ten onrechte Salmanassar V bedoeld te zijn.

Tot slot van de afzenders wordt nog een groep ambtgenoten genoemd: magistraten uit Samaria en de satrapie Eber Nari. Dit is een ongebruikelijke formulering. שָׂרָא וְהוֹרָתָא komen verder in geen enkel document uit de Perzische periode voor.

De verzen 11-16 geven woordelijk de aanklacht weer van de afzenders in de verzen 9-10.

4:11 De auteur meldt nadrukkelijk, dat het om een afschrift van de aanklacht gaat. De NBV heeft het eerste deel van dit vers tussen haakjes gezet, als later toegevoegde tekst. Nu pas volgt de naam van de geadresseerde: koning Artaxerxes. De formulering van het adres met עַל is niet bekend van literaire brieven, wel van epigrafische teksten²⁰⁹. De afzenders worden genoemd zonder prepositie, zij worden aangeduid als ‘uw knechten uit Eber Nari’. In teksten uit de Perzische periode worden *groepen* altijd genoemd in verbinding met een persoonsnaam. De geadresseerde moet weten tot wie hij zich in een reactie kan wenden. Dit vers kan waarschijnlijk gelezen worden als samenvatting van de verschillende groepen in vs.9 en kan dan niet los van de context gelezen worden.

In de adressering wordt de belangrijkste partij het eerst genoemd en in deze brief was dat natuurlijk de koning. De brief is niet gedateerd, maar moet geschreven zijn vóór de tijd van Nehemia, die de muren weer opbouwde.

Omdat het hier naar de algemeen geldende opvatting moet gaan om Artaxerxes I Μακροχρεῖν, die regeerde van 465-424 v.Chr., kan er geen sprake meer zijn van *terugkeer* van de gedeporteerde bevolking, alleen van hun nakomelingen.

In het begin van de regeringsperiode van deze Artaxerxes was het onrustig in het Perzische rijk. In Egypte brak een opstand uit, die gericht was tegen de Perzische belastingambtenaren en geleid werd door Inaros, de zoon van farao Psammetichus III. Deze opstand werd na enkele jaren neergeslagen

²⁰² H.G.M. Williamson, *Ezra and Nehemiah* (OTG; Sheffield: JSOT Press 1987), p.62.

²⁰³ Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, p.113.

²⁰⁴ Josephus, *Antiquitates* XI, 19.

²⁰⁵ Veenhof, *Geschichte des Alten Orients bis zur Zeit des Alexander der Grossen*. Een Babylonische Kroniek, p.255.

²⁰⁶ Gunneweg, *Ezra*, p.90.

²⁰⁷ Becking, ‘Ezra’s Re-enactment of the Exile’. p.56 n.53.

²⁰⁸ Arnold and Beyer, *Readings from the Ancient Near East*, pp.145-146.

²⁰⁹ Schwidersky, ‘*Handbuch des nordwestsemitischen Briefformulars*’, p.354.

door Megabyzos, satraap van Eber Nari, die vervolgens zelf in opstand kwam. Omdat zijn opstand gevaar opleverde voor de stabiliteit in het rijk, werd Megabyzos later weer in genade aangenomen. Het is echter niet ondenkbaar dat Rehum c.s. in deze woelige jaren Artaxerxes gewaarschuwd hebben voor het versterken van de stad Jeruzalem. Vaak grepen magistraten een troonswisseling aan om een aanklacht of een verzoek in te dienen. De afzenders beroepen zich hier op hun status van hooggeplaatste kolonisten.

4:12 Nu komen de afzenders van de brief ter zake: de wederopbouw van Jeruzalem verwijst volgens hen naar een poging om onder de Perzische overheersing uit te komen. Ook het decor verandert: van de bouw van de muur was tot nu toe geen sprake, maar deze aanklacht tegen Jeruzalem illustreert wat de auteur, terugkijkend op de geschiedenis, aan zijn lezers duidelijk wil maken: de vijanden van Jeruzalem hebben uiteindelijk niet kunnen verhinderen dat de tempel en de muren van de stad zijn opgebouwd.

Esdras *α* 2.14 wijkt af van de MT en meldt, dat de teruggekeerde ballingen bezig zijn met de wederopbouw van de marktplaatsen, de stadsmuren en de fundering van de tempel.

4:13 Ook de *gevolgen* van de murenbouw zijn volgens de aanklagers gevaarlijk voor het rijk: als Jeruzalem erin slaagt weer zelfstandig te worden, zal men geen belasting meer afdragen aan de koning. Dat betekende, dat de bevolking in opstand was gekomen. Voor de auteur is dit laster: Perzische koningen werden immers door hem gezien als werktuigen van JHWH.

4:14 'Zout van het paleis eten' verwijst naar het afleggen van een verbondseed, die bekrachtigd werd door het eten van zout. Ook op andere plaatsen in het OT is sprake van zout als verbondsteken:

- Numeri 18.19 noemt evenals Leviticus 2.13 zout als bekrachtiging van een verbond in verband met offergaven.
- II Kronieken 13.5: JHWH bevestigt het koningschap van David en zijn zonen over Israël in een met zout bekrachtigd verbond.

Gunneweg²¹⁰ ziet in vs.15 een bewijs, dat de brief geen historisch document is, maar een bewerkte tekst. De briefschrijvers hadden immers geen toegang tot de annalen, maar zij kenden wel de geschiedenis van de koninkrijken Israël en Juda, met bijvoorbeeld de opstand van koning Zedekia tegen Babel. Voor hen was die opstand reden om koning Artaxerxes te waarschuwen. Voor de auteur was koning Zedekia ontrouw aan JHWH en was de deportatie naar Babel een straf van JHWH.

Uit de tijd van de *Perzische* heerschappij zijn geen opstanden in Juda bekend. Wel was het in het westelijk deel van het rijk onrustig: in 460 v.Chr. braken opstanden uit in Egypte en Eber Nari. Wat Juda betreft, wordt hier verwezen naar rebellie in de Assyrische en Babylonische periode en de daartegen ondernomen expedities, zoals de opstand tegen Nebukadnessar in 601 v.Chr. (Babylonische Kroniek 5). Koning Jojakim van Juda probeerde toen het Babylonische juk af te werpen, in de hoop dat hij Egyptische steun zou krijgen. Toen die uitbleef, volgde onder Jojakims zoon Jojakin overgave aan Nebukadnessar, die daarop een deel van de bevolking, waaronder ook koning Jojakin, naar Babylonië deporteerde.

Perzische koningen zagen zichzelf als wettige opvolgers van hun Assyrische en Babylonische voorgangers. De eerste Achaemeniden noemden zich nog koning van Babel. Bij de inname van Babel zijn ook de annalen van de Assyrische en Babylonische koningen door de Perzen 'overgenomen'. Of Artaxerxes gevoelig was voor dit argument van de klagers valt te betwijfelen. Jeruzalem lag niet op een doorgaande route naar het zuiden en de koning had van een kleine subprovincie als Juda niets te vrezen.

4:15 *בספר דכרניא* Gedenkwaardige gebeurtenissen werden dagelijks op schrift gesteld. Dat in die annalen iets over de geschiedenis van Juda zou staan is onwaarschijnlijk. Uit de tijd van Cyrus, Cambyses, Darius en Xerxes zijn geen strubbelingen tussen Perzen en Judeeërs bekend.

Dat *Rehum c.s.* in deze woelige jaren een aanklacht schreef en niet satraap Megabyzos als hoogste functionaris van het gebied, kan een aanwijzing zijn voor het dateren van de aanklacht in het begin van de regeerperiode van Artaxerxes I, toen Megabyzos een periode niet in functie was. Rehum kan zijn afwezigheid aangegrepen hebben om Juda verdacht te maken bij de koning.

4:16 Esdras *α* 2.18 geeft als reden om de bouw stil te leggen, dat Artaxerxes anders geen doorgang meer zou hebben door het gebied. Hier wordt de lezer tussen de regels door meegedeeld, hoe belangrijk Jeruzalem in het verleden was en wellicht in de toekomst weer zal worden. Dan moet de koning echter wel ingrijpen.

4:17 Het is moeilijk uit te maken waar het decreet van Artaxerxes begint. Afzender en geadresseerden zijn grammaticaal zo verweven in de tekst, dat moeilijk is vast te stellen waar het decreet begint. Deze

²¹⁰ Gunneweg, *Esra*, p.91.

korte adressering, *zonder* het noemen van de afzender (de koning zelf!), is gebruikelijk voor korte berichten op potscherven, voor een koninklijk decreet is het ondenkbaar.

שלה en de versdeler op מלכא lijken aan te geven dat ‘de koning zond deze brief’ tot de verhalende tekst behoort. De koninklijke afzender wordt alleen in het narratief raamwerk genoemd en niet in de weergave van de brief zelf. Het is ook vreemd dat de naam van de koning ontbreekt. De tekst kan echter uit literaire overwegingen zijn ingekort.

De plene-schrijfwijze van כְּנוֹתְהוֹן, geeft latere spelling weer, maar kan in de overlevering aan nieuwere spelling zijn aangepast. Het antwoord van Artaxerxes is geschreven in voor die tijd gebruikelijke formuleringen. Het is onwaarschijnlijk dat Artaxerxes *alle* magistraten van Eber Nari aanschreef. Net als in de verzen 9, 10 en 11a heeft de auteur ook hier waarschijnlijk de ambtgenoten toegevoegd.

שלם (Vrede!) Deze groet komt in officiële correspondentie van de Perzische periode niet voor. In Egyptische brieven ontbreekt de groet vaak als een hoger geplaatste functionaris aan een mindere schrijft. Dit is vooral het geval als de onderdaan berispt wordt of met straf bedreigd, zoals hier in vs. 22. Daar komt bij, dat שלם als standaardgroet pas voorkomt in inscripties uit de na-Perzische periode²¹¹.

4:18 Nu volgt de weergave van de brief. Deze werd volgens Schaefer²¹² voor de koning in het Perzisch vertaald door een schrijver in koninklijke dienst, want Artaxerxes kende geen Aramees en kon waarschijnlijk niet lezen. מפרש is de Aramese terminus technicus voor het Hebreeuwse תרגום. De stam is van Akkadische oorsprong en betekent ‘roepen’. Het is kanselarijtaal en betekent letterlijk ‘gescheiden’. Baumgartner interpreteert de betekenis zo, dat de tekst in gedeelten werd voorgelezen en vertaald²¹³.

De term bewijst dat men in schriftelijke communicatie afhankelijk was van schrijvers in de kanselarijen. Zij moesten een Aramese gestelde tekst in het Perzisch vertalen, of omgekeerd en werden daarom geacht over een grote talenkennis te beschikken.

In Oost-aramese schrifttalen en Nieuw-hebreeuws betekent het verbum פרש interpreteren/verklaren. In de Hebreeuwse vorm van het woord in Nehemia 8.8 past deze betekenis ook goed: de aanwezige menigte begreep de tekst niet meer en had uitleg nodig.

Gunneweg²¹⁴ leest het woord anders: de brief werd de koning ‘duidelijk’ voorgelezen, in die zin dat men de kwestie serieus nam en in de archieven had gevonden dat de aanklacht op juiste informatie berustte. Van een vertaling kan volgens hem geen sprake zijn als men ervan uitgaat dat de brief authentiek is. Maar de koning kende zelf waarschijnlijk geen Aramees. De tekst moest dus door de schrijver in het Perzisch vertaald worden.

In Esdras β 4.18 ontbreekt het woord. Men begreep ook toen waarschijnlijk de betekenis al niet.

Esdras α 2. 20 geeft het verbum αναγγιγῶσκαω, wat ‘lezen’ kan betekenen, maar ook (in deze context beter passend) ‘kennis nemen van’.

4:20 De brief van de koning maakt de beschuldiging nog zwaarder: Juda zou in de toekomst wel weer een grote mogendheid kunnen worden. Wie bedoeld worden met ‘machtige koningen’ is onduidelijk. Neemt men aan dat de weergave van de brief van Artaxerxes authentiek is en dat de tekst hier verwijst naar ‘machtige koningen in Jeruzalem’, dan kunnen hiervoor geen andere bronnen aangevoerd worden dan die van het OT. De suggestie dat hier koningen van Israël (bv. Omri) bedoeld zouden zijn, ligt in deze context niet voor de hand. Israël en Juda waren immers twee koninkrijken, die elkaar tot de periode van de Omriden bevochten. Ook de expansie van het rijk in de periode van David en Salomo wordt niet bevestigd in buiten-bijbelse teksten van het oude Nabije Oosten. Men heeft waarschijnlijk de annalen van Assyrische en Babylonische koningen geraadpleegd. Deze vorsten werden door de koningen van Perzië gezien als hun wettige voorgangers. In de annalen wordt verslag gedaan van opstanden in Juda en de uiteindelijke verwoesting van Jeruzalem en de steden en dorpen in Juda door Nebukadnessar²¹⁵. De overgeleverde teksten schetsen daarom geen beeld van een machtig koninkrijk, maar eerder van een gebied dat een speelbal was tussen Egypte en Babylonië.

Gunneweg²¹⁶ ziet in deze tekst een verwijzing *van de auteur* naar het roemrijke verleden van Juda in de periode van David en Salomo. Dat de wederopbouw van de muren van Jeruzalem gevaarlijk zou zijn voor het Perzische rijk, lijkt een wat overdreven conclusie van de onderzoekers.

²¹¹ Schwidersky, *Handbuch des nordwestsemitischen Briefformulars*, p.364.

²¹² Schaefer, *Iranische Beiträge*, p.204.

²¹³ WB Baumgartner zum Aramäischen Teil des AT.

²¹⁴ Gunneweg, *Esra*, p.92.

²¹⁵ Babylonische kroniek 5, Arnold/ Beyer (eds.) *Readings from the ancient Near East*. p.159.

²¹⁶ Gunneweg, *Esra*, p.92.

4:21 Wetten van Meden en Perzen konden niet herroepen worden. Daarom is het in het vooruitzicht stellen van een toekomstige wijziging van het decreet vreemd.

4:22 Kennelijk werd er met koninklijke decreten in verafgelegen rijkdelen nogal eens de hand gelicht. Uit Aramese documenten weten we, dat bij nalatigheid straf volgde. Brieven waren lang onderweg en in de tijd dat het antwoord van de koning nog niet bekend was, ging de bouw natuurlijk door. Het lijkt erop, dat Rehum niet alleen de bouw heeft stilgelegd, maar ook het werk dat al klaar was heeft afgebroken. Ook al was dat laatste niet bevolen in het decreet van Artaxerxes.

4:23 De raamvertelling meldt tot slot van dit tekstgedeelte, dat Rehum en Simsai in hun opzet geslaagd zijn en spoorlags naar Jeruzalem reizen. Wanneer deze episode gedateerd moet worden is onzeker. Het meest voor de hand ligt ±460 v.Chr., toen Artaxerxes lange tijd kampte met gevaarlijke opstanden in Egypte en Eber Nari. De aanklacht van Rehum zal daarom erg serieus genomen zijn. Maar de vele onzekerheden en tegenstrijdigheden in de tekst maken het leggen van verbanden tussen verschillende tekstgedeelten en de historische gang van zaken tot een hachelijke onderneming.

De verzen Ezra 4.6-23 omvatten een reeks aanklachten ten tijde van Xerxes en Artaxerxes betreffende de murenbouw van Jeruzalem. Het is een ingelaste passage in het verhaal van de onderbreking van de wederopbouw van de tempel en verwijst naar aanklachten en verdachtmakingen door tegenstanders van de uit Babel gekomen ballingen. Kort en bondig worden alle vijandelijkheden samengevat. Van aanklachten om de *tempelbouw* stil te leggen, lezen we niets. De bevolking van het land probeert alleen het moreel van de Judeeërs te ondermijnen om hen af te houden van de bouw. Ze kopen daartoe raadgevers om, die de ballingen bij de Perzische bestuurders in een kwaad daglicht moeten stellen.

De auteur suggereert, dat deze tegenwerking de reden was waarom de *tempelbouw* zo lang stil lag, maar in Haggai en Zacharia wordt een ander beeld geschetst: Zerubbabel en Jesua worden aangesproken op het feit, dat het volk voor zichzelf wel huizen heeft gebouwd, maar de tempelbouw voor zich uit heeft geschoven. Geheel in de lijn van de Oud-Testamentische profeten wordt de gang van zaken gezien in het licht van de heilsgeschiedenis van JHWH. De tempel was voor hen de plaats, waar JHWH aanwezig was en daarom was de wederopbouw van cruciaal belang.

4:24 Dit vers heeft een dubbele functie. Het grijpt terug op het in Ezra 4.5 onderbroken verhaal van de tempelbouw *en* de auteur leidt de volgende episode in en wel de tempelbouw ten tijde van Darius, met vermelding van diens tweede regeringsjaar. De precisering heeft hij wellicht van Haggai²¹⁷ overgenomen. Door het herhalen van het verbum בָּטַל suggereert de auteur dat het verhaal verder verteld wordt, maar we gaan terug in de tijd, naar de regering van Darius.

בָּאֵדִי *lijkt* hier het chronologisch verloop van de gebeurtenissen weer te geven, maar het woord heeft een ander subject, namelijk de tempel in Jeruzalem en niet meer de muren.

De auteur heeft zijn eigen verhaal door de Aramese bron heen geweven en dit vers moet daarom als overgang naar een andere episode gezien worden. Als het gedenkschrift van Nehemia bij het schrijven van zijn geschrift al in omloop was, heeft hij het verdere verloop van de murenbouw misschien wel bewust weggelaten. Het noemen van Darius *van Perzië*, een aanduiding die in de Aramese bron niet voorkomt, bevestigt de veronderstelling, dat dit vers uit de pen van de auteur van Ezra komt.

Het was ook in de eerste jaren van Darius' regering onrustig in het rijk, omdat enkele provincies naar onafhankelijkheid streefden. Aan het eind van 521 v.Chr. had de koning de opstanden onder controle en het is juist die tijd, die ook bij de profeet Haggai nauwkeurig staat vermeld: de bouw van de tempel werd toen hervat.

III.3.2. Hoofdstuk 5

Ezra 5.1-5 roept net als Ezra 4.24 vragen op over de herkomst. Maakten deze verzen *oorspronkelijk* deel uit van een Aramese bron of heeft de auteur van Ezra ze geschreven als inleiding op de in vers 6 volgende correspondentie? Gunneweg²¹⁸ gaat van de laatste optie uit. Alles wat hier verteld wordt kan overgenomen zijn uit de boeken Haggai en Zacharia of uit de *Vorlage* van de auteur: de correspondentie tussen Tattenai en Artaxerxes:

- o Zerubbabel en Jesua worden 5.1-5 impliciet genoemd als leiders van de Judeeërs. In de Aramese brief van Tattenai aan Darius worden *de oudsten* zo aangesproken²¹⁹. Ook in Ezra 5.5 worden de oudsten impliciet als leiders genoemd, maar als die tekst teruggaat op een Aramese bron, is er

²¹⁷ Zie bijv. Haggai 1.1.

²¹⁸ Gunneweg, *Ezra*, p.95.

²¹⁹ Ezra 5.9, 10; 6.7, 14. Ezra 6.7 noemt 'de gouverneur', dit is waarschijnlijk een toevoeging. Een gouverneur zou zeker het aanspreekpunt geweest zijn voor Tattenai.

waarschijnlijk iets aan voorafgegaan, bijvoorbeeld een aanklacht of een poging om de tempelbouw te saboteren. Waarom zouden de bouwlieden anders een aantal gouverneurs op bezoek krijgen?

- שרה (vs.2) duidt op het *begin* van de wederopbouw. De eerste fase van de tempelbouw, het leggen van de fundamenteën, werd al verteld in Ezra 3. 10 e.v. Omdat Haggai en Zacharia daartoe oproepen, begint men in het tweede jaar van Darius met de bouw. Haggai wijt de misoogst aan de toorn van JHWH. Dit ‘omdat men in Juda de tijd nog niet gekomen achtte om de tempel van JHWH weer op te bouwen’.
- Zerubbabel wordt vóór Jesua genoemd; in Ezra 3.2 wordt eerst Jesua genoemd (het gaat daar om de bouw van het altaar, een religieuze aangelegenheid). In Ezra 4.3 wordt Zerubbabel weer als eerste genoemd in het conflict met de tegenstanders van Juda over de tempelbouw (ook een religieuze aangelegenheid). Haggai noemt ook Zerubbabel als eerste²²⁰.
- De auteur van Ezra ziet de profeten Haggai en Zacharia als inspirators van de tempelbouw. In de Aramese tekst daarentegen geeft het decreet van Cyrus de aanzet voor de bouw en hebben de twee profeten in Ezra 6.13 e.v. alleen een ondersteunende rol tijdens de bouwwerkzaamheden.
- De brief van Tattenai²²¹ doet in extenso verslag van de ondervraging. De verzen 3 en 4 lijken een korte samenvatting van dat verslag.

Net zoals de auteur in Ezra 4.24 zijn Aramese tekst omhoog naar zijn eigen verhaal, zo zijn ook deze verzen (Ezra 5.1-5) geschreven of bewerkt om een overgang te creëren naar de correspondentie tussen Tattenai en koning Darius over de tempelbouw. Deze correspondentie had de auteur als *Vorlage* tot zijn beschikking.

5:1-2 Deze tekst grijpt terug op Ezra 3.8, waar Zerubbabel en Jesua in *het tweede jaar*, nadat zij naar Gods tempel in Jeruzalem waren gekomen, in de tweede maand (*zonder* vermelding van de betreffende koning) begonnen met het leggen van de fundamenteën van de tempel. Daarna begon de tegenwerking van de bevolking van het land en het werk werd opgeschort tot het tweede jaar van koning Darius.

Haggai en Zacharia profeteren *tegen* de Judeeërs in Jeruzalem en dan *beginnen* Zerubbabel en Jesua met de bouw van de tempel. Over de inhoud van die profetische boodschap horen we niets, maar על-ידיהויה heeft in het licht van Haggai 1.1-11 een negatieve lading. De NBV vertaalt ook met ‘tegen de Judeeërs’.

In het boek Haggai (1.1) richt de profeet zich in het tweede jaar van koning Darius en wel op de eerste dag van de zesde maand tot Zerubbabel en Jesua. Zij gaan drie weken later aan het werk (Haggai 1.15).

5:3 De auteur buigt zijn verhaal weer om naar zijn Aramese bron. Tattenai, פחה²²² van Eber Nari, het gebied waarvan Juda deel uitmaakte, komt met Shethar Bozenai en andere districtsbestuurders inspecteren of de bouw legitiem is. Josephus²²³ meldt, dat de gouverneur van Syrië en Phoenicië met een aantal ambtgenoten naar Jeruzalem komt om de leiders van de Judeeërs te vragen, ‘wie hun verlof heeft gegeven om de tempel zo te bouwen, dat deze meer leek op een versterkte burcht dan op een heiligdom’.

Het ambt van de פחה is moeilijk te preciseren, Gunneweg²²⁴ vertaalt daarom neutraal met ‘ambtsdrager’. Het woord wordt gebruikt om verschillende ambten weer te geven. Soms wordt een gouverneur zo aangeduid, soms een satraap. Leuze²²⁵ heeft aangetoond, dat Perzische ambten pas door toevoeging van het ambtsgebied duidelijk worden. Ontbreekt die, dan moet het ambt geduid worden aan de hand van de taakomschrijving. De פחה kan dus verwijzen naar een satraap of een gouverneur, maar het kan ook een lokale bevelhebber zijn.

De onrustige beginperiode van Darius’ regering was voorbij, maar kennelijk werd er nog wel geïnspecteerd. Had de bevolking van het land Tattenai gewaarschuwd, dat de tempel in Jeruzalem weer werd opgebouwd? Josephus²²⁶ schrijft dat ‘de Chutheeërs’ (een aanduiding voor de bevolking van Samaria) van de bouw hoorden en zeer ontstemd waren. Zij wisten de volkeren in Syrië zo ver te krijgen, dat ze de gouverneurs vroegen om net als vroeger, ten tijde van Cyrus en later van Cambyses,

²²⁰ Haggai 1.1, 14

²²¹ Ezra 5.6-17.

²²² De naam Tattenai is bekend van een spijkerschrift-inscriptie, hij wordt genoemd als פחה van Eber Nari in 502 v.Chr. (Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, p. 120). Dit gebied werd in het begin van Darius’ regering afgescheiden van Babylonië. Uit het eerste regeringsjaar van Darius zijn documenten overgeleverd, waarin Ushtani satraap van Babylonië/Eber Nari genoemd wordt. Tattenai functioneerde onder hem als פחה van Eber Nari (Galling, *Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter*. p.39).

²²³ Josephus, *Antiquitates* XI, 89.

²²⁴ Gunneweg, *Ezra*, p.97.

²²⁵ O. Leuze, *Die Satrapieneinstellung in Syrien und im Zweistromlande von 520 bis 320*. Halle 1935. p.18 e.v.

²²⁶ Josephus, *Antiquitates* XI, 88.

de tempelbouw te verhinderen en voor de Judeeërs allerlei belemmeringen en vertragingen op te werpen bij de uitvoering van hun werkzaamheden.

De profeten Haggai en Zacharia melden echter niets over tegenwerking van de tempelbouw van buitenaf.

De inspectie van Tattenai heeft een minder vijandig karakter dan de schriftelijke aanklacht van Rehum en Simsai onder Artaxerxes, zo'n 70 jaar *later*. Tattenai inspecteert of alles volgens de regels gebeurt.

De eerste vier verzen lijken gebaseerd te zijn op verschillende bronnen. Zij vormen een literaire compositie als inleiding op de Aramese tekst.

5:5 De bouw kan niet worden stilgelegd vóór Darius een besluit genomen heeft. Daarom rapporteren Tattenai en Shethar Bozenai de koning over de kwestie. Zij verzoeken hem om onderzoek te doen naar een decreet van Cyrus.

De auteur geeft hier zijn theologische overtuiging weer: JHWH maakte de wederopbouw van de tempel mogelijk en Hij inspireerde daartoe zijn profeten. Zo zal JHWH óók verhinderen dat het werk stil komt te liggen. Totdat het besluit van Darius bekend is, gaat het werk (dus!) door.

5:6-17 Dit gedeelte is geschreven of bewerkt voor Judeeërs en gestoeld op Judese theologie. De brief is gericht aan koning Darius, maar de eigenlijke adressaten zijn de Judeeërs. Het antwoord van de oudsten met daarin expliciet hun theologische opvattingen in een Perzisch document, gericht aan een Perzische koning, is in een ambtelijke briefwisseling onwaarschijnlijk en roept vragen op over de authenticiteit van dit document.

5:6 Ook hier wordt weer benadrukt, dat het om een afschrift van een origineel document gaat. De inleiding op de brief kan gelezen worden als de gebruikelijke tekst op de buitenkant van een rol. Naast de ambtgenoten worden hier weer de Afarsechieten genoemd. Zij behoorden in Ezra 4 tot de ondertekenaars van de aanklacht van Rehum c.s. Het woord komt in ambtelijke briefstijl van de Perzen vaker voor. Blenkinsopp²²⁷ ziet de aanduiding als een Oud-Perzisch woord (frasaka/patifrāsa) voor inspecteurs, hier gebruikt als precisering van de ambtgenoten van Shethar Bozenai. Waarom zij hier speciaal genoemd worden, is onbekend. De constructie is verwarrend: Tattenai en Shethar Bozenai schrijven de brief, maar het verbum staat in de singularis, evenals het verbum in de problematische tekst van Ezra 4.7. De schrijver wordt niet bij name genoemd.

5:7 Na vers 6 is het eerste zinsdeel van dit vers een overbodige mededeling. Waarschijnlijk verbond de auteur hier zijn eigen verhaal met de Aramese tekst. De aanhef van de brief volgt een vast patroon; waarschijnlijk is de heilwens een afkorting van een uitgebreidere groet, zoals: 'Moge de God van de hemel te allen tijde onze heer buitengewoon welgezend zijn en moge Hij u onder de genade van koning Darius en de prinsen plaatsen wel duizend maal meer dan nu. De gezondheid van Uwe Majesteit, moge de Hemelgod U die schenken. En moge U te allen tijde gelukkig en sterk zijn²²⁸'.

In het ambtelijk schrijven van Tattenai en Shethar Bozenai hebben *alle* vormen defectieve uitgangen, wat een oudere spelling weergeeft en daarom pleit voor de authenticiteit van de brief.

5:8-10 Hier volgt een korte verwijzing naar de gehouden inspectie en een woordelijk verslag van de ondervraging van de oudsten. Uiteindelijk komt een verzoek om onderzoek te doen naar het decreet van Cyrus. De namenlijst van de mannen die de leiding hadden bij de bouw zal wel meegestuurd zijn, maar is niet overgeleverd. De tempel in Jeruzalem wordt aangeduid als 'tempel van de grote God'.

In vers.9 verschijnen *de oudsten* op het toneel als degenen die verantwoordelijkheid dragen voor de bouw. Op Tattenai's vraag naar de bouwvergunning vertellen zij de geschiedenis van Juda, vanaf Salomo tot het tweede jaar van Darius. Dit verhaal wordt in extenso in de brief aan Darius opgenomen.

5:11-16 De oudsten stellen zich voor als 'dienaren van de God van hemel en aarde' en specificeren zo de grote God uit vers 8.

Priesters in de vestingstad Elephantine schreven aan het eind van de vijfde eeuw een verzoekschrift aan *de gouverneur van Juda*²²⁹. Het betrof de wederopbouw van de tempel van Yaho, die in het jaar 410 v.Chr. verwoest was. De overgeleverde brief was een afschrift. Het origineel werd naar Jeruzalem gezonden. De brief wordt gedateerd in het veertiende regeringsjaar van koning Darius II (423-404 v.Chr.). Ook hier wordt verwezen naar de tijd, dat de tempel gebouwd werd en er wordt een toespeling

²²⁷ Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, p.121.

²²⁸ M. Folmer, 'Aramese correspondenties uit Egypte', Papyrus C 30.1-3 in: *Zij Schreven Geschiedenis: Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten* (Ex Oriente Lux xxxiii), Leiden Leuven 2003. p.390.

²²⁹ Zie voetnoot 227.

gemaakt op de heilzame uitwerking van de Perzische overheersing. Cambyses kwam naar Egypte toen de tempel al gebouwd was. Alle tempels van *Egyptische* goden werden door hem verwoest, maar de tempel van Yaho in de vesting Yeb werd gespaard. Tijdens de afwezigheid van de satraap grepen priesters van de Egyptische god Khnum de gelegenheid aan om de tempel van Yaho te verwoesten. Het verzoekschrift van de priesters in Yeb is gericht aan de gouverneur. In die tijd (het laatste decennium van de vijfde eeuw v.Chr.) was Juda dus een autonome sub-provincie van het Perzische rijk.

5:12 Ook in het verzoekschrift van de priesters in Elephantine komt de aanduiding ‘Hemelgod’ voor. Deze aanduiding wordt vaak gebruikt in het verkeer tussen Judeeërs en Perzen. Ook Perzen vereerden de Hemelgod. Zij zagen de verwoesting van de tempel in Jeruzalem als onmacht van de God van Israël. Voor de Judeeërs was Nebukadnessar een werktuig in Gods hand. De verwoesting pleitte niet *tegen* Zijn macht, maar *vóór* Zijn heiligheid. De voorouders hadden immers Gods toorn opgewekt.

Tattenai meldt precies wat de Judeeërs hem gezegd hebben. Grosheide²³⁰ vermoedt ook hier ingrijpen van de auteur. Torrey²³¹ hield als één van de eerste wetenschappers *alle* documenten voor Judees, maar Grosheide gaat dit veel te ver. Hij gaat evenals Schaefer²³² uit van Judese invloed en wel omdat er Judese ambtenaren aan het hof werkten. Dit wordt niet bevestigd door andere bronnen. Judeeërs waren immers één van de honderden kleine etnische groeperingen, die verspreid in het enorme Perzische rijk leefden. Het is niet waarschijnlijk, dat die allemaal een functionaris aan het hof hadden om hun belangen te behartigen.

Evenals in de Hebreeuwse versie van het decreet (Ezra 1.2-4) wordt in de Aramese weergave de datering van het decreet van Cyrus genoemd (zijn eerste regeringsjaar). Ook wordt bevel gegeven om de tempel te bouwen en het tempelgerei te restitueren. Maar de versies zijn, afgezien van de verschillende taal, anders uitgewerkt.

5:13 Net als in Ezra 1.1 e.v. wordt de machtsovername door Cyrus hier gezien als heilsfeit. ‘Koning Cyrus van Babel’ komt voor op de Cyrus cylinder²³³. Omdat ze zichzelf als wettige opvolgers van de Babylonische koningen zagen, hebben de Perzische koningen zich zeker tot de tijd van Xerxes (486-465 v.Chr.) ‘koning van Babel’ genoemd,

5:14 Nebukadnessar deponeerde het tempelgerei uit de tempel in Jeruzalem in de Esagila tempel in Babel. Voor hem betekende dat, dat zijn god machtiger was dan de God van Israël. Cyrus wordt getekend als tegenhanger van Nebukadnessar, die de tempel verwoestte en het tempelgerei roofde. Cyrus gaf opdracht de tempel weer op te bouwen en het tempelgerei terug te brengen naar Jeruzalem. Beiden, Nebukadnessar en Cyrus, worden ‘koning van Babel’ genoemd.

נְשָׂא wordt gebruikt voor het weghalen van het tempelgerei uit de tempel in Jeruzalem door Nebukadnessar, maar ook voor de overdracht ervan door Cyrus aan Sesbassar, hier פָּהָה van Juda genoemd. Hij was een Perzische magistraat, die misschien later in ongenade is gevallen²³⁴. In Ezra 1.8 wordt hij נְשָׂא²³⁵ genoemd. Hij was belast met het transport van het tempelgerei, toen ballingen uit Babel naar Juda trokken. In Ezra 5.14 is hij ook verantwoordelijk voor de tempelbouw. Zijn naam valt echter alleen als het een aangelegenheid betreft tussen Judeeërs en Perzen. Als Sesbassar inderdaad in ongenade was gevallen, verklaart dit waarom zowel Haggai als Zacharia zijn bijdrage aan het begin van de tempelbouw niet noemen. Voor de Judeeërs waren Zerubbabel, familiehoofd en telg van het geslacht van David en priester Jesua de werkelijke leiders.

5:15 Het verhaal wordt gekleurd door de neiging van de oudsten om de zaken mooier voor te stellen dan ze in werkelijkheid waren, maar ook de auteur was natuurlijk niet onbevooroordeeld. Vast staat, dat we ver verwijderd zijn van de historische feiten. Sesbassar bijvoorbeeld is zowel bij Haggai als Zacharia van het toneel verdwenen. Van gebeurtenissen uit de tijd vóór Darius zien we slechts af en toe een glimp. Omdat het hier echter een ambtelijk schrijven betreft van Tattenai aan koning Darius, is het niet nodig alle oneffenheden glad te strijken.

5:16 Met dit vers eindigt het verslag van de ondervraging door Tattenai c.s. De auteur maakt hier weer een sprong in de tijd: vanaf dat vroege begin, toen Sesbassar de fundamenteën legde, heeft men gebouwd. Toch is de tempel nog altijd niet klaar. Dit is een tegenstrijdige voorstelling van zaken. In Ezra 4.4 en 4.24 werd verteld, dat de bouw werd tegengewerkt, resp. stilgelegd. Het verloop van de gebeurtenissen klopt wel met Ezra 5.5, waar de oudsten *niet* gedwongen werden om de bouw stil te leggen. Het is goed mogelijk, dat het hier twee verschillende tradities rond de tempelbouw betreft.

²³⁰ Grosheide, *Ezra-Nehemia*, COT, 1963.

²³¹ C.C. Torrey, *The Composition and Historical Value of Ezra-Nehemiah*. (BZAW 2) Giessen 1895.

²³² Schaefer, ‘*Ezra der Schreiber*’, pp.39-59.

²³³ Kuhrt, *The Ancient Near East*, pp.601-602.

²³⁴ Zie voetnoot bij vertaling.

²³⁵ De oorspronkelijke betekenis van נְשָׂא is afgevaardigde van een stam.

Beide zijn gebaseerd op dezelfde theologische opvattingen: JHWH ziet naar zijn volk om en ondanks tegenwerking kan de bouw toch doorgang vinden.

o De auteur van Ezra houdt de bevolking van het land verantwoordelijk voor het stilleggen van de bouw. Die kon uiteindelijk door de inspiratie van Haggai en Zacharia weer doorgang vinden. Ondanks de inspectie van Tattenai keerde de zaak ten goede en werd het decreet van Cyrus uitgevoerd.

o De Aramese tekst bericht alleen over een inspectie door Tattenai en de voor Juda gunstige afloop daarvan. Deze doorlopende bouwactiviteit is in tegenspraak met Haggai 1, waar Haggai in de naam van JHWH het volk²³⁶ maant om in de bergen hout te gaan halen en de tempel, die nog een ruïne is, weer op te bouwen. Hij verwijt het volk laksheid, omdat het eerst voor zichzelf mooie huizen bouwde.

III.3.3. Hoofdstuk 6

In dit hoofdstuk wordt verteld hoe de Perzische overheid niet alleen de tempelbouw nauwlettend in de gaten hield, maar ook de *cultus* in Jeruzalem.

6:1-2 Deze verzen maken deel uit van de raamvertelling. Op bevel van Darius zoekt men naar de betreffende documenten in de archieven in Babylonië. De verzen zijn bedoeld als inleiding op het decreet van Cyrus (Ezra 6.3-5).

Vanaf vs.6 volgt gedetailleerde regelgeving. Die wordt door Darius toegevoegd aan het decreet van zijn voorganger Cyrus. Deze verordeningen zijn niet aan de Judeeërs gericht, maar aan de afzenders van het verzoekschrift en wel de lokale Perzische overheid. De tempelbouw en de cultus in Jeruzalem zijn hiermee niet alleen theologisch, maar ook van staatswege gelegitimeerd.

Gunneweg²³⁷ ziet 'het eerste regeringsjaar van Cyrus' als een theologische aanduiding. Ook in de Aramese tekst wordt Cyrus gezien als messiaanse figuur, met wiens aantreden een heilstijd aangebroken was²³⁸.

Historisch is het onwaarschijnlijk dat in het eerste jaar van Cyrus, in een nog niet geconsolideerd rijk, al een restauratie-decreet werd uitgevaardigd. De tijdsaanduiding in de eerste hoofdstukken van Ezra is vaag. Het boek Haggai bevestigt die twijfel. Daar *begint* men met de bouw in het tweede jaar van *Darius*.

De Aramese tekst meldt, dat het ook Darius is, die het decreet van Cyrus uitvoert. Hij baseert zich daarbij op officiële documenten van zijn voorganger. Maar daarvoor waren Zerubbabel en Jesua al begonnen met de bouw. Zij zijn daartoe aangezet door de profeten Haggai en Zacharia.

In Ezra 1 heeft de auteur dit decreet met zijn eigen woorden weergegeven en er het verlov om naar Juda te gaan aan toegevoegd. Hoewel naast enkele overeenkomsten de decreten verschillend zijn uitgewerkt, zijn de twee versies van het decreet waarschijnlijk niet onafhankelijk van elkaar. Het is goed mogelijk, dat *beide* versies gebaseerd zijn op een historisch document.

6:1 In de oudheid bewaarde men archieven in aparte ruimten, die afgesloten en verzegeld konden worden en waar ook andere kostbaarheden werden bewaard. Er zijn voorbeelden van zulke ruimten, die alleen van boven af betreden konden worden. Volgens Oud-assyrische teksten gebeurde het openen van zo'n archiefruimte door verbreking van deurzegels, vaak door een commissie van drie mannen. Van de bevindingen in de kamer werd protocol opgemaakt. Men deed verslag van wat er in de kamer was voorgevallen en men gaf in het kort de inhoud van de gezochte documenten²³⁹.

Babel was de hoofdstad van de satrapie Babylonië/Eber Nari, waarvan Juda als subprovincie deel uitmaakte. Volgens Herodotus was Eber Nari de negende van de twintig satrapieën, waarin Darius het rijk had verdeeld. Medië met de hoofdstad Ekbatana lag in het tiende district²⁴⁰.

De Perzen hadden het Babylonische rijk zonder militair geweld met alle bezittingen overgenomen. Daarom ligt het voor de hand dat ook de provincie-indeling van de Babyloniërs in grote lijnen gehandhaafd bleef.

6:2 Toen in Babel het document niet gevonden werd, ging men in andere residenties zoeken en uiteindelijk werd een memorandum gevonden in Ekbatana, het zomerverblijf van de Perzische koningen. Cyrus had deze stad al in 550 v.Chr. veroverd en het pleit voor de historische kennis van de

²³⁶ הַעַם הַזֶּה: Het is onzeker, wie met 'dit volk' bedoeld worden: alleen de ballingen, of *alle* Judeeërs, inclusief de bevolking van het land.

²³⁷ Gunneweg, *Ezra*, p.105 e.v.

²³⁸ Ook Jesaja zag Cyrus als door God geroepen. Jesaja 44.28 noemt Cyrus als herder, die opdracht geeft om Jeruzalem te herbouwen en de fundering van de tempel te leggen. Jesaja 45.1 noemt Cyrus de gezalfde van de Heer.

²³⁹ Veenhof, 'Spijkerschriftarchieven' (Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de talen en geschiedenis van Babylonië en Assyrië aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 4 juni 1982. Leiden 1982), p.15.

²⁴⁰ Herodotus, *Historiën III*, 92.

auteur, dat het document juist daar gevonden werd. Geadresseerde en afzender ontbreken. De tekst is bedoeld als geheugensteuntje voor de eens gegeven toestemming voor de wederopbouw van de tempel in Jeruzalem.

מגלה: het verhaal is Judees gekleurd en verraadt ingrijpen van de auteur of een latere redactor. In de eerste periode van de Perzische overheersing gebruikte men nog *kleitabletten*, maar omdat er geen lange teksten op konden, voldeden die minder. Later gebruikte men voor korte en minder belangrijke berichten ook nog potscherven. In deze context pleit een rol *tegen* de authenticiteit van het decreet van Cyrus.

Ook in Elephantine is een memorandum gevonden. Het werd waarschijnlijk in Palestina geschreven en door een boodschapper naar Egypte gebracht. Dit memorandum betreft de toestemming van de gouverneurs van Juda en Samaria om de tempel in Elephantine weer op te bouwen²⁴¹. Kennelijk werd de bouw van een tempel in Egypte door de *hogepriester in Jeruzalem* niet aangemoedigd: één centraal heiligdom in Jeruzalem was sinds de reformatie van Josia immers één van pijlers van de JHWH-cultus.

6:3 Na de datering volgt het opschrift. Het decreet van Cyrus betreft het Godshuis in Jeruzalem, dat herbouwd mag worden. De versdeler op יהבנא geeft aan, dat bij ‘de offerplaats’ een nieuw versdeel begint. Het laatste deel van de tekst geeft onduidelijke maten. De fundamenten moeten blijven liggen, dus de tempel zal gebouwd zijn naar de afmetingen van de eerste tempel, die tijdens de regering van Salomo werd gebouwd. I Koningen 6.2 geeft andere maten: de tempel van Salomo was 60 el lang, 20 el breed en 30 el hoog. De auteur van Kronieken geeft als hoogte van de voorhal 120 el²⁴². Voegen we de lengte van de tempel van Salomo aan de tekst van Ezra toe, dan zou dat betekenen, dat de tweede tempel groter zou worden dan de eerste. Dit is onwaarschijnlijk.

Josephus²⁴³ citeert Hekateus van Abdera (±300 v.Chr.):

‘In het midden van Jeruzalem is een stenen muur opgetrokken. Deze omsluit een oppervlakte van 500 voet bij 100 el en is toegankelijk door twee poorten. Op die ommuurde plaats staat een vierkant altaar, gebouwd van opgestapelde onbewerkte stenen, met een lengte en breedte van twintig el en een hoogte van tien el. Daarnaast staat een groot gebouw, met een altaar en een kandelaar. Beide zijn van goud, met een gewicht van twee talenten. Daarop staat een lamp, die dag noch nacht wordt gedoofd. Hier staat geen enkel beeld of votief-offer. Ook niet het kleinste plantje. Hier brengen priesters hun nachten en dagen door met reinigingsriten en in die tempel drinken ze geen wijn.’

De kosten van de bouw werden door het rijk betaald. Vanzelfsprekend bemoeide de Perzische overheid zich ook met de afmetingen. Als dit memorandum op een authentiek decreet van Cyrus was gebaseerd, is het onverklaarbaar, dat de tempelbouw bijna twee decennia stillag.

6:4 De bouwvoorschriften, drie lagen natuursteen en één laag hout, net als de tempel van Salomo, geven aan dat de nieuwe tempel hetzelfde grondplan had als de oude.

Esdras α 6.24 leest hier: δια δομων λιθινων ξυστων τριων, gladgeschuurde stenen. Ook Herodotus gebruikt het woord δομος in de betekenis van een laag stenen in een bouwwerk.

6:6 Hier begint het decreet van Darius. Tattenai, Shethar Bozenai en hun medebestuurders moeten toezien op de correcte uitvoering van de regelgeving. Zij waren ook degenen, die om een onderzoek hadden gevraagd. Het is opvallend dat zij zich niet met de bouw mogen bemoeien, terwijl die toch bekostigd wordt uit de staatskas. De reactie van Darius is gebiedender van toon dan het verzoek van Tattenai rechtvaardigt. Hij had alleen gevraagd of er inderdaad een bouwvergunning was afgegeven. Tattenai was verantwoordelijk voor wat er in zijn ambtsgebied gebeurde en de centrale regering zal niet aan zijn gezag getornd hebben.

6:7 Tattenai heeft in zijn inspectieverslag geen gouverneur genoemd. De oudsten worden als leiders van de Judeeërs (שבִּי יְהוּדִיָּא) gezien. Juda was een kleine gemeenschap en had vooral te maken met lokale leiders. Het was dus belangrijk, dat die meewerkten aan de regelgeving van de koning.

Esdras α 6.26 noemt Zerubbabel παῖς του κυριου en geeft hem als επαρχος (gouverneur) van Juda een hoge status. Waarschijnlijk is dit een latere toevoeging. Juda was in de tijd van Darius voor zover bekend nog geen autonoom gebied.

6:8 Darius werkt het decreet van Cyrus verder uit. Er volgt een aantal voorschriften met betrekking tot de dagelijkse cultus. De kosten daarvan moeten betaald worden uit financiële middelen van de provincie Eber Nari. Hier woonden ook de tegenstanders van Juda!

²⁴¹ Folmer, ‘Aramese correspondenties uit Egypte’, papyrus C 32 (in: *Zij Schreven Geschiedenis*), p.392.

²⁴² II Kron. 3.4.

²⁴³ Josephus, Contra Apionem I, 197-199.

Hoe de politieke situatie in Juda na de machtsovername door Cyrus was, weten we niet. Waarschijnlijk veranderde er in de verafgelegen delen van het rijk eerst nog weinig. Pas toen Cambysus een veldtocht ondernam naar Syrië, Phoenicië en Palestina, werd men zich daar bewust van de nieuwe politieke situatie.²⁴⁴

Volgens het boek Ezra (4.4-5) is de tempelbouw stil komen te liggen door tegenwerking van de lokale bevolking. Haggai (1.9-11) wijt de vertraging aan laksheid van 'wie er van het volk nog over waren':

'Mijn tempel is nog een ruïne, terwijl jullie alles over hebben voor je eigen huis! Daarom is er geen regen uit de hemel gevallen, daarom bracht het land niets op. Ik liet een grote droogte over het land komen, over de heuvels, de korenvelden, de wijn- en olijfgaarden; geen akker bracht iets op. Mens en dier moesten er onder lijden. Al je zwoegen was vergeefs.' (Woorden van JHWH)

6:9 Nu volgen gedetailleerde voorschriften voor de dagelijkse cultus. Zij zijn in overeenstemming met de godsdienstpolitiek van de Perzen:

- o De inscriptie van Udja-Hor resenet bijvoorbeeld bevestigt de welwillende houding van Cambysus en Darius ten aanzien van de cultus van de godin Neith in Egypte.
- o De Gadatas-inscriptie toont aan, dat Perzische koningen zich intensief bemoeiden met de cultus van de onderworpen volken en dat eventuele misstanden niet onopgemerkt bleven.
- o In de Pascha-papyrus uit Elephantine geeft Darius II de satraap van Egypte voorschriften betreffende de viering van het feest van de ongedesemde broden.
- o De cultuswetgeving voor een aan de godin Letho gewijde tempel in het zuidwesten van Anatolië wordt bekrachtigd door de satraap en is overgeleverd in een drietalige inscriptie.

De cultusbenodigdheden in Jeruzalem zijn afgestemd op de offercultus in de tempel: meel, olie en wijn werden gebruikt bij het bereiden van brandoffers²⁴⁵, ook een aangename geur was belangrijk.

Darius was volgens dit decreet goed op de hoogte van wat de wet van Mozes voorschrijft. Grosheide denkt daarom dat er aan het hof Judese ambtenaren werkten.

Josephus²⁴⁶ schrijft, dat er oude vriendschapsbanden waren tussen 'Zorobabel' en Darius en dat de koning Zerubbabel op grond daarvan samen met twee anderen tot zijn lijfwacht benoemde. Beide veronderstellingen worden niet gesteund door andere bronnen. Toch pleiten deze verzen niet voor de authenticiteit van dit tekstgedeelte: stijl, volgorde van de offers en de uitdrukking יום ביום zijn karakteristiek voor de auteur van Kronieken, maar het is goed mogelijk, dat deze terminologie in de periode na de ballingschap gemeengoed was. Darius beveelt, dat ook de kosten van de dagelijkse offers betaald moeten worden uit de belastingopbrengst van de provincie. In het decreet van Cyrus is daar geen sprake van en Artaxerxes stelt decennia later een grens, die niet overschreden mag worden²⁴⁷. Waarschijnlijk droeg de koning alleen bij aan de offers, die voor de koninklijke familie werden gebracht.

De God van Israël wordt hier in een decreet van een Perzische koning officieel als Hemelgod erkend. Darius steunt de tempelbouw in Jeruzalem, omdat het om een heiligdom gaat van de God waarvoor ook Perzische overheersers zich bogen.

Gunneweg²⁴⁸ houdt de documenten voor niet authentiek. Ze zijn op Judese wijze geformuleerd en doordrenkt van Israëlitische en Judese duiding van de geschiedenis en de tempeldienst. Historisch gezien zal het centrale bestuur in Babel de wederopbouw van de tempel en de restauratie van de cultus zeker hebben toegestaan en ook aan regels gebonden hebben. Dat wil echter volgens Gunneweg nog niet zeggen dat de documenten authentiek zijn.

6:10 Het bekostigen van dagelijkse offers en het bidden voor de koninklijke familie kunnen niet los van elkaar gezien worden. Steun aan lokale culten paste goed in de politiek van de Achaemeniden. Een hem welgezind Juda kwam Darius goed uit en misschien was de misoogst en de daaruit voortvloeiende slechte economische situatie²⁴⁹ van invloed op de vrijgevigheid van de koning.

Jeremia²⁵⁰ riep de ballingen al op zich in te zetten voor het welzijn van Babel en tot JHWH te bidden voor de stad: als het haar goed zou gaan, zou het ook de ballingen goed gaan. Later, in de hellenistische periode, offerde men in Jeruzalem voor koning Antiochus²⁵¹. Naast loyaliteit aan het

²⁴⁴ K.R.Veenhof, *Geschiede des alten Orients bis zur Zeit Alexanders des Grossen*.(Grundrisse zum Alten Testament 11) Göttingen 2001. p.291.

²⁴⁵ Exodus 29.38-41.

²⁴⁶ Antiquitates, XI, 32. Josephus baseerde zijn Ezra-geschiedenis op Esdras a met het verhaal van de drie pages, waar Zerubbabel een belangrijke rol speelt en in de *inner circle* van de koning verkeert.

²⁴⁷ Ezra 7.22.

²⁴⁸ Gunneweg, *Esra*, p.105.

²⁴⁹ Haggai 1. 10-11.

²⁵⁰ Jeremia 29.7.

²⁵¹ I Maccabees 7.33.

gezag was dit ook een zaak van eigenbelang: een heerser die de Judeeërs goedgezind was, kwam de offeraars ten goede.

ניחוחין (reukoffers): de tekst benadrukt, dat Darius goed op de hoogte was van de offercultus in Jeruzalem.

6:11 Straf op handelingen, die in strijd waren met een decreet, is bekend uit de Behistun-inscriptie²⁵². In naam van Ahuramazda, de god, die Darius vereerde, wordt daar een opstandeling, die zich koning van Medië noemde, ten aanschouwen van het volk aan de poort geslagen, nadat zijn neus, oren en tong waren afgesneden en zijn ogen waren uitgestoken.

Diodorus Siculus²⁵³ meldde al, dat aan een balk genageld worden een straf was die de Perzen hadden overgenomen van de Assyriërs. In het boek Ester (2.23) wacht twee kamerheren, die een aanslag beraamd hadden op koning Xerxes, hetzelfde lot. Ook Herodotus²⁵⁴ schrijft, dat Darius bij zijn verovering van Babylon 3000 van de voornaamste burgers van de stad zo liet terechtstellen. Israël kende het aan een balk nagelen van een lichaam ook, maar daar gebeurde het *na* de terechtstelling²⁵⁵. Het is niet duidelijk, wat er met het huis van een ter dood veroordeelde gebeurde. Het woord נוֹלַךְ is mogelijk van Akkadische oorsprong, Baumgartner vertaalt met ‘puinhoop’. Esdras β. 6.11 heeft een andere lezing: καὶ ὁ οἶκος αὐτοῦ το κατ’ ἐμὲ ποτηθησεται. Waarschijnlijk betekent dit, dat er beslag op het huis gelegd werd.

De sancties op het niet naleven van het decreet zijn zwaar. Het gaat om zaken, die voor Judeeërs van levensbelang waren.

6:12 Tot slot volgt een vervloeking. Wie de tempel verwoest, zal door de God van Jeruzalem in het verderf gestort worden. Het is het gebruikelijke slotakkoord van decreten, wets-en verbondsteksten, bijvoorbeeld de codex van Hammurabi²⁵⁶. Kennelijk werd in verafgelegen gebieden nogal eens de hand gelicht met decreten. Daarom voegde men een vervloeking toe. In de Behistun-inscriptie²⁵⁷ wordt gedreigd met vijandschap van Ahuramazda jegens degene, die de inscriptie schade toebrengt. Nog eens wordt benadrukt, dat het decreet door koning Darius persoonlijk is uitgevaardigd.

De vervloeking is gericht tegen andere koningen en volken. Het is onwaarschijnlijk, dat Darius er al rekening mee hield, dat in de toekomst andere koningen het decreet niet na zouden leven. Gunneweg²⁵⁸ ziet in deze tekst daarom een aanwijzing, dat de tijd van Darius al tot een grijs verleden behoorde. Voor de auteur was het belangrijk dat de verworven voorrechten ook in later tijd nog gerespecteerd werden.

‘God, die Zijn naam laat wonen in de tempel van Jeruzalem’ is een uitdrukking van Deuteronomium (14.23). Het is moeilijk voorstelbaar dat, in een Perzisch decreet, de God van een onderworpen provincie zo wordt aangeduid. Daar gaat het de auteur ook niet om. Voor hem is het belangrijk dat de tempel in Jeruzalem de enige plaats is, waar de JHWH-cultus bestaansrecht heeft. Deze plaats is uitgekozen als woonplaats door JHWH. Dit wordt door de Perzische koning in een decreet vastgelegd.

6:13 Tattenai en Shethar Bozenai voerden het decreet stipt uit. Uit niets blijkt, dat ze de Judeeërs vijandig gezind waren. De reactie van Darius op de inspectie van Tattenai is scherper van toon dan het verzoek om onderzoek te doen naar het decreet van Cyrus, rechtvaardigt.

De tempel werd gezien als tastbaar bewijs, dat Juda weer een staat was. Ook al was het dan een vazalstaat onder Perzische heerschappij. Een staat zonder *koning* was ondenkbaar in die dagen. Godsdienst, staat en volk waren drie woorden om één begrip weer te geven. Het is opvallend, dat zowel Zerubbabel als Haggai hierna van het toneel verdwenen zijn. Darius zal elke vorm van rebellie, óók een profetie over herstel van de monarchie, in die eerste roerige jaren van zijn regering niet getolereerd hebben.

Zacharia 6.11 zag in een visioen de kroning van Jesua, de hogepriester:

‘Hij is het die de tempel van de Heer zal herbouwen; hij is het die de koninklijke waardigheid/kroon (הַכִּוֹן) zal dragen en zal heersen vanaf zijn troon’.

Wellicht is dit een aanwijzing, dat Zerubbabel niet meer in beeld was als leider van Juda en niet langer betrokken bij de tempelbouw. Hij is misschien terechtgesteld, maar in ieder geval uit zijn ambt ontheven.

Darius trok in 518 v.Chr. op tegen Egypte om de opstand van satraap Aryandes neer te slaan. Deze actie kan de hoop van de ballingen (Zerubbabel op de troon van David) in rook hebben doen opgaan²⁵⁹.

²⁵² Kolom II, § 32.

²⁵³ Boek II, 1; Diodorus leefde rond het begin van onze jaartelling.

²⁵⁴ Herodotus, *Historiën III*, 159.

²⁵⁵ Deuteronomium 21.22.

²⁵⁶ ANET, p.179 (40-80).

²⁵⁷ § LXVII.

²⁵⁸ Gunneweg, *Esra*. p.111.

²⁵⁹ Ahlström, *History of Ancient Palestine*. p.820.

Perzische machthebbers waren realistisch: de tempel in Jeruzalem zou, net als veel andere tempels in het rijk, onder het gezag van Darius komen en zo een bron van inkomsten opleveren. Door officieel toestemming te geven voor de bouw, zou Juda bestuurd worden volgens de Perzische wetgeving en zo deel uitmaken van de rijkseconomie.

Artaxerxes *na* Cyrus en Darius is op deze plaats is vreemd: Artaxerxes I kwam pas op de troon, toen de tempel al meer dan 50 jaar voltooid was. Het is goed mogelijk, dat de auteur Artaxerxes hier noemt, omdat deze koning later veel betekend heeft voor Jeruzalem. Hij liet Ezra onderzoek doen naar de naleving van de wet, benoemde Nehemia tot gouverneur en belastte hem met de wederopbouw van de muren. Als deze tekst deel uitmaakt van een Aramese bron, dan moet de naam van Artaxerxes een latere toevoeging zijn om zo de herinnering levend te houden aan een koning, die een halve eeuw later veel voor de restauratie van Jeruzalem betekende.

6:14 Net als in Ezra 5.5,9 en 6.7,8 worden de oudsten als leiders van Juda genoemd.

Het noemen van Haggai en Zacharia suggereert, dat zij tot de voltooiing van de tempel in 515 v.Chr. bij de bouw betrokken waren. Beide profeten waren toen echter al van het toneel verdwenen. Haggai's laatste profetie (Haggai 2.10) is gedateerd in het tweede regeringsjaar van Darius (520 v.Chr.) en die van Zacharia (Zach.7.1) in het vierde jaar van dezelfde koning (518 v.Chr.).

Er wordt in deze cruciale tekst, waarin de voltooiing van de tempelbouw wordt gemeld, geen enkele toespeling meer gemaakt op Zerubbabel. Hij was als kleinzoon van koning Jojakim de personificatie van de hoop op herstel van de monarchie²⁶⁰. Dit ideaal van hersteld koningschap wordt verwoord in de laatste profetie van Haggai (2. 22-23):

‘Op diezelfde dag gaf de Heer voor de tweede maal een boodschap aan Haggai. Hij vroeg hem tegen Zerubbabel, de gouverneur (פֶּהָה) van Juda, te zeggen: ‘Ik zal hemel en aarde op hun grondvesten doen schudden. Ik zal koningstronen omverstoten en aan de macht van de volken een eind maken. De strijdswagens met hun berijders werp ik omver, paarden en ruiters vallen neer. Men zal elkaar de dood injagen. Als die dag aanbreekt -spreekt de Heer van de hemelse machten- zal ik jou, mijn dienaar Zerubbabel, zoon van Shealtiël, mijn volmacht geven. Jij zult als mijn zegelring (הַחֶטֶם) zijn, want jou heb ik uitgekozen. Zo spreekt de Heer van de hemelse machten’.

6:15 De tempelbouw werd voltooid in het zesde regeringsjaar van koning Darius. De dag van de voltooiing wordt nauwkeurig vermeld: de derde dag van de maand Adar. Dit is de enige plaats in het boek Ezra, waar een *Babylonische* maandnaam wordt gebruikt. Dit pleit voor de authenticiteit van de Aramese tekst. Nummering van de maanden is priesterlijke stijl. Ook in de hoofdstukken 7-10 van Ezra worden de maanden zo aangeduid. Deze nummering had te maken met weerzin tegen de Babylonische maandnamen. Dit vanwege hun verband met de heidense eredienst. Ook Haggai en Zacharia gebruiken na de ballingschap ranggetallen om de maanden aan te duiden.

De derde dag is omstreden. Josephus²⁶¹ noemt de 23ste dag van de maand Adar in het *negende* jaar van Darius als de tijd, dat de tempel voltooid werd. Esdras α 7.5 noemt ook de 23ste dag, maar van het *zesde* jaar van Darius. In het overleveringsproces kan een getal weggevallen zijn, maar zeker is dat niet.

6:16 De tekst noemt de ballingen²⁶² בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. Voor de auteur vormden zij de voortzetting van het ware Israël van vóór de ballingschap. Priesters, Levieten en de overige ballingen zijn een nadere precisering van בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל. De Aramese tekst noemde de ballingen Judeeërs (4.12, 23; 5.1, 5). De inwijdingsceremonie lijkt daarom geschreven of bewerkt door de auteur van Ezra.

Esdras α 7.6 heeft een voorbehoud: οἱ λοιποὶ οἱ ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας οἱ προστεθέντες ἀκελουθῶς τοῖς ἐν τῇ Μουσεως βιβλῳ. Er zijn dus ballingen geweest, die aan de kant van de Samaritanen stonden en/of de wet *niet* naleefden.

Vergeleken met de offers, die gebracht werden bij de inwijding van de eerste tempel zijn de offers nu bescheiden. Salomo en het volk van heel Israël offerden toen 22.000 runderen en 120.000 schapen en geiten (II Kron. 7.4-5). Twaalf geiten voor de zonden van Israël is gebaseerd op Numeri 7, waar Mozes de ontmoetingstent en het altaar wijdt en waar ook de familiehoofden een grote rol spelen. *Toen* uit elk van de twaalf stammen een familiehoofd, *nu* familiehoofden van de twee stammen, Juda en Benjamin, die ten tijde van Cyrus uit Babel naar Juda waren gekomen. Toch wordt ook hier, naar het aantal stammen, melding gemaakt van *twaalf* geitenbokken, die als offer voor de zonden van heel Israël gebracht moesten worden. De auteur van Ezra wilde zo duidelijk maken, dat de ballingen de voortzetting waren van het oude Israël.

²⁶⁰ Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, p.129.

²⁶¹ Josephus, *Antiquitates XI*, 107.

²⁶² *Teruggekeerde* ballingen, zoals de NBV vertaalt, is niet conform de MT.

De profeet Ezechiël, die in 597 v.Chr. naar Babel was gedeporteerd, had als profeet en priester veel aandacht voor de wederopbouw van de tempel. Hij ziet in één van zijn visioenen hoe God Juda en Israël herenigt en hoe een koning als David over hen zal regeren²⁶³.

6:18 Het aanstellen van priesters en Levieten in afdelingen, gaat terug op David. Hij verdeelde de priesters in 24 klassen. Jeremia 19.1 meldt, dat hij (Jeremia) naast oudsten van het volk ook enkele oudsten van de priesters tot getuigen neemt. Hiermee worden de hoofden van priesterfamilies bedoeld. De Vaux²⁶⁴ ziet deze tekst als aanzet van de latere verdeling van de de priesters en Levieten in klassen. Deze verdeling wordt door de auteur van Kronieken verplaatst naar de tijd van David (I Kron.24), toen de tempel in Jeruzalem nog niet gebouwd was.

De tekst gaat in vers 19 over op de Hebreeuwse taal. Dit deel van de geschiedenis wordt afgesloten met het vieren van Pesach en het feest der ongezuurde broden, dat zeven dagen duurde. De ballingen worden hier weer nadrukkelijk Israëlieten genoemd. Zerubbabel en Jesua lijken niet meer in hun midden te zijn, de familiehoofden worden ook niet genoemd. Blenkinsopp²⁶⁵ wijst op de parallellen met het verhaal van Pesach, zoals dat gevierd werd in de tijd van koning Hizkia (718-698 v.Chr.). De koning zond toen boden door heel Israël, van Berseba tot Dan, om het volk op te roepen om naar Jeruzalem te komen en aan JHWH het Pesachoffer te brengen. De oproep werd gedaan aan Israëlieten die ontkomen waren aan de greep van de koning van Assur. Dit verklaart wellicht, waarom de auteur hier opeens de koning van Assur noemt. Hij vond die naam in zijn bron (II Kronieken 30.6).

III.3.4. Hoofdstuk 7.11-26

De datering van Ezra

Over de datering van Ezra bestaat geen overeenstemming. Ezra 7.1 begint met een vage tijdsaanduiding ואהר הדברים האלה : na *deze* gebeurtenissen. Volgens het voorafgaande vonden die plaats in 515 v.Chr. en het zesde regeringsjaar van Darius. Dat is meer dan een halve eeuw geleden. Deze formulering komt in het OT vaker voor, bijvoorbeeld in Gen.22.1. Opvallend is, dat de auteur in Ezra 7. 7-10 heel nauwkeurig dateert, zelfs tot op de dag. Waarom dan dit vage begin van een nieuwe episode? Gunneweg²⁶⁶ houdt de uitdrukking, in plaats van een meer exacte tijdsaanduiding, voor een vage formulering. De auteur wil ermee zeggen, dat wat hij gaat vertellen in een groter verband staat en zo ook begrepen moet worden. Het hoofdstuk van de tempelbouw is afgesloten, maar de geschiedenis van Juda gaat verder.

Nehemia kan op grond van de Elephantine-papyri²⁶⁷ met zekerheid gedateerd worden in de regeringsperiode van Artaxerxes I. Hij was een tijdgenoot van Sanballat, de gouverneur van Samaria. De tijd van Ezra's optreden in Jeruzalem is omstreken. Enkele opvattingen:

- o Eind negentiende eeuw publiceerde van Hoonacker²⁶⁸ een aantal artikelen, waarin hij de hypothese verdedigde, dat Ezra ruim een halve eeuw *later* gedateerd moet worden en wel ten tijde van Artaxerxes II (404-358 v.Chr.).
- o Widengren²⁶⁹ en Gallig²⁷⁰ houden Ezra 7.7 e.v. voor een latere toevoeging en daarom voor de datering van Ezra niet bruikbaar. Zij dateren Ezra ook *na* Nehemia.
- o In der Smitten²⁷¹ dateert Ezra's optreden vóór Nehemia. Zekerheid over de datering zal niemand volgens hem kunnen claimen, maar in de geschiedenis, zoals die hier beschreven is, spelen zeker historische motieven mee. De latere overlevering dateert Ezra nog eerder en wel in de periode van de ballingschap en kort daarna.
- o W. Kusters²⁷², veronderstelt, dat er in de overlevering een tiental uitgevallen is en dat Ezra's missie gedateerd moet worden in het 28ste of 38ste regeringsjaar van Artaxerxes. Ezra zou dan *na* Nehemia in Jeruzalem zijn geweest.

²⁶³ Ezechiël 37. 15-28.

²⁶⁴ R. de Vaux, *Hoe het oude Israël leefde II*. p.269.

²⁶⁵ Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, p.133.

²⁶⁶ Gunneweg, *Ezra*, p.119.

²⁶⁷ Hogepriester Johanan in Elephantine papyrus 30 is dezelfde als die genoemd wordt in Nehemia 12. 22-23. Zie Folmer, 'Officiële Aramese correspondenties uit Egypte', p.395.

²⁶⁸ A. van Hoonacker, *Néhémie et Esdras: Une nouvelle hypothèse sur la chronologie de l'époque de la restauration*, Le Muséon 9. (1890).

²⁶⁹ G. Widengren, 'The Persian Period', in: Hayes and Miller (eds.) *Israelite and Judaeon History* (London: SCM Press, 1977), p.509.

²⁷⁰ Gallig, *Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter*, p.161.

²⁷¹ In der Smitten, *Ezra, Quellen, Überlieferung und Geschichte*, pp.91-105.

²⁷² W. Kusters, *Die Wiederherstellung Israels in der persischen Periode*, Heidelberg, 1895.

De MT wekt de indruk dat Ezra en Nehemia in de regeerperiode van Artaxerxes I in Jeruzalem waren. Ezra 4.6-7 noemt Artaxerxes in een reeks aanklachten na Xerxes. De argumenten voor de datering van Ezra *na* Nehemia zijn vaak gebaseerd op een afwijkende interpretatie van de bronnen en van de manier waarop het boek Ezra-Nehemia tot stand is gekomen.

Eén van de belangrijkste argumenten voor een latere datering van Ezra is de toestand in Juda bij Ezra's aankomst in Jeruzalem. De situatie, die hij aantreft, is volgens sommigen alleen verklaarbaar als men aanneemt, dat Nehemia daar al aan het werk is geweest:

- De muur rond Jeruzalem zou al opgetrokken zijn (Ezra 9.9). De muur van 'Juda en Jeruzalem' wordt hier genoemd in een gebed van Ezra en is bedoeld als metafoor voor de bescherming van JHWH. Dat *Juda* genoemd wordt in verband met een stadsmuur is vreemd. De muur van Nehemia omgaf immers niet heel Juda. Het ligt daarom voor de hand, Juda te zien als latere toevoeging. Maar zelfs als dat zo is, als de muur al was opgetrokken, toen Ezra in Jeruzalem was, kan hij daarna weer zijn afgebroken. Dit kan gebeurd zijn door bijvoorbeeld Rehum of als reactie op de maatregelen van Ezra. Nehemia 1.3 geeft aan dat het slecht ging met 'de mensen die de ballingschap hadden overleefd'. Ze werden bespot en de muur was in vlammen opgegaan.
- Jeruzalem was, in de periode dat Ezra er werkzaam was, een dichtbevolkte stad met religieuze en wereldlijke leiders (Ezra 8.29,10.5.) De ontvolking ten tijde van Nehemia kan daarentegen een gevolg geweest zijn van de ingrijpende maatregelen, die Ezra nam in de kwestie van de huwelijken met allochtone vrouwen.
- Ezra droeg de donaties voor de tempel en het tempelgerei af aan een commissie van vier mannen, die belast was met het toezicht op de voorraadkamers in de tempel (Ezra 8.33). Deze 'raad van vier' zou door Nehemia benoemd zijn (Neh. 13.13). Uit de tekst valt dat niet af te leiden. Nehemia stelde betrouwbare mannen aan, maar dat het om een *nieuwe* instelling ging, wordt niet expliciet gemeld. Bovendien verschilden de commissies van Ezra en Nehemia wat betreft functie en samenstelling.
- Een sterk argument om Nehemia vóór Ezra te dateren is de chronologie van de hogepriesters. Eljasib was hogepriester, toen Nehemia in Jeruzalem aankwam (Neh. 3.1). Ezra 10.6 noemt Johanan als kleinzoon van Eljasib. Elephantine-papyrus 30 uit 410 v.Chr. noemt Johanan als hogepriester²⁷³. Eljasib wordt in Ezra 10.6 *geen* hogepriester genoemd en Eljasib was bovendien een veel voorkomende naam. Het is onwaarschijnlijk, dat Ezra zijn intrek nam bij een priesterfamilie, waarvan één van de zonen was getrouwd met een dochter van Sanballat, de gouverneur van Samaria(13.28).

Ezra is in het zevende jaar van Artaxerxes I (458 v.Chr) naar Jeruzalem gezonden. Grabbe²⁷⁴ wijst op de datering van het *zesde* jaar van Darius naar het *zevende* jaar van Artaxerxes. Hij ziet de missie van Ezra niet los van de voltooiing van de tempelbouw, maar veeleer als een aanvulling daarop.

Geen van de bovengenoemde argumenten *tegen* de datering van Ezra in het zevende jaar van Artaxerxes I kan als sluitend bewijs dienen voor een latere datering. Het ligt daarom voor de hand om de chronologische volgorde, zoals die in de MT voor ons ligt, als uitgangspunt te nemen. Ezra kwam vóór Nehemia naar Jeruzalem.

Opmerkingen bij de tekst

Ezra 7.1-10 schetst Ezra als gunsteling van de koning. Hij krijgt van Artaxerxes een volmacht om in Juda orde op zaken stellen aan de hand van de wet van Mozes. Ezra wordt in deze inleiding getekend als telg van een hogepriesterlijk geslacht, dat teruggaat op Aäron. Toch wordt hij in deze inleidende verzen nergens (hoge)priester genoemd, maar *schrijver*, goed onderlegd in de wet. Volgens Deuteronomium waren priesters verantwoordelijk voor het interpreteren, toepassen en voorlezen van de wet van Mozes (Deut. 31.9-13).

De schrijver Ezra wordt naar Jeruzalem gezonden met de steun van de koning en goddelijke bescherming. Zo worden de maatregelen die Ezra in Jeruzalem zal nemen op voorhand gelegitimeerd.

Vers 11 begint met twee Aramese woorden, פִּרְשֵׁן הַנְּשִׁטּוֹן (afschrift van een decreet), die de auteur van Ezra kende uit zijn Aramese bron. Het vers benadrukt de officiële, ambtelijke betekenis van de nu volgende tekst. Daarom worden ook de kwaliteiten van Ezra nog eens genoemd: priester, schrijver en kenner van de geboden en wetten van JHWH betreffende Israël. Deze formulering is opvallend. De volmacht van Ezra betrof immers Juda en Jeruzalem. Hier wordt de naam Israël voor het eerst gebruikt in de na-exilische religieuze betekenis.

²⁷³ Zie voetnoot 265.

²⁷⁴ Grabbe, *Ezra-Nehemiah*, p.26.

De Aramese tekst Ezra 7. 12-26 bestaat uit drie delen:

- o de missie van Ezra, die met een volmacht van koning Artaxerxes naar Juda wordt gezonden (Ezra 7.12-20),
- o een decreet voor de schatmeesters in Eber Nari(7.21-24),
- o taakomschrijving en bevoegdheden van Ezra (7.25-26).

Tussen de missie van Ezra in het eerste deel en de opdracht in het derde deel zit spanning. De omschrijving van de missie lijkt een eenmalige opdracht, waarbij ook donaties worden getransporteerd. Waarschijnlijk moest de afloop aan de koning gerapporteerd worden. De opdracht in het derde deel is qua tijd en plaats veel uitgebreider en geldt voor onbepaalde tijd voor de hele provincie Eber Nari.

7:12 De aanhef van het decreet geeft, zoals gebruikelijk in die tijd, de namen van afzender en geadresseerde weer. Beiden worden voorgesteld met de volledige omschrijving van hun ambt. ‘Koning der koningen’ is een titel die in officiële Perzische documenten vaker voorkomt, bijvoorbeeld in de Behistun-inscriptie. De Perzen hebben de titel ‘koning der koningen’ overgenomen van oude Mesopotamische documenten. Ook Assyrische en Babylonische koningen noemden zich zo, omdat ze vazalkoningen onder zich hadden.

כהנא ספר דתא די אלה שמיא : een omschrijving van de bevoegdheid van Ezra in de Aramese taal en een herhaling van wat in vs.11 al in het Hebreeuws was weergegeven. Opvallend is, dat JHWH hier weer wordt aangeduid als Hemelgod. De auteur kan zich echter in vs.11 gebaseerd hebben op de Aramese tekst. כהנא is de Aramese vorm van כהן en dit woord komt niet voor in de Perzische kanselarijtaal. Schaefer²⁷⁵ veronderstelt, dat het woord in de kanselarijtaal is overgenomen. Dit wordt niet door andere bronnen bevestigd. Als כהנא van Hebreeuwse oorsprong is, ligt het voor de hand ook מפר als Judees ambt te interpreteren. Blenkinsopp ziet in de twee ambten van Ezra een verwijzing naar de twee aspecten van Ezra’s missie: restauratie van de cultus en controle op de naleving van de wet van de Hemelgod.

De Vulgata vertaalt met ‘doctissima’. Dit was in de middeleeuwen een uitdrukking om hooggeleerde personen aan te duiden. Esdras α 8.8 vertaalt het woord met αναγνώστης (voorlezer) van de wet.

De volmacht zet hoog in met de Hemelgod. Die kwam al eerder voor in de Aramese tekst²⁷⁶. Hij wordt steeds geïdentificeerd met JHWH als enige en universele God. De koning van Perzië geeft Ezra, groot kenner van de wet van de Hemelgod, een volmacht.

דה is een Perzisch leenwoord. Het pleit voor de echtheid van het decreet.

Ahlström²⁷⁷ veronderstelt dat Ezra in de MT bevoegdheden heeft gekregen, die hij in werkelijkheid nooit gehad heeft. De wet, waar Ezra op gezag van Artaxerxes onderzoek naar moest doen, behelsde volgens hem naast religieuze wetgeving ook Perzische staatswetgeving. Ezra werd als hoge functionaris van het Perzische hof naar Juda gezonden om erop toe te zien, dat deze wetgeving, die voor een deel nieuw en in Perzië geschreven was, werd nageleefd. De wet van de Hemelgod en de wet van de koning staan voor één en hetzelfde begrip. Dit betekent volgens Ahlström niet dat ze identiek zijn. Waarschijnlijk besloeg de eerste religieuze wetgeving en gewoonterecht en de tweede Perzische staatswetten.

7:13 De volmacht, die uit verschillende aan elkaar geknoopte delen bestaat, begint met een vergunning om naar Jeruzalem te reizen: ieder die dat wil, mag gaan. Deze vergunning is opvallend. Zij staat immers los van Ezra’s missie en gaat alleen van Artaxerxes uit. Het college van raadsheren wordt pas genoemd bij de volmacht van Ezra.

Vrijwillig past in het gedachtegoed van de auteur van Ezra. Alleen zij, die door de geest van JHWH geïnspireerd waren, gingen naar Juda. De Judeeërs worden aangeduid als עמה ישראל. Zij worden apart genoemd naast priesters en Levieten. Het gebruik van Israël in deze context strookt met de opvatting van de auteur, dat de ballingen de voortzetting zijn van Israël. De Samaritanen zullen deze claim niet in dank hebben afgenomen. Dit vers verraadt de hand van de auteur van Ezra. Perzen spraken van Judeeërs, ook in de brief van Rehum worden ballingen uit Babel zo genoemd.

Een volmacht van de Perzische koning, die onderzoek gelast naar de naleving van religieuze wetgeving in een onderworpen provincie en die begint met een algemene vergunning om naar Jeruzalem te gaan, sluit goed aan bij Ezra 1. Daar wordt zo’n zelfde vergunning verbonden met de wederopbouw van de tempel.

²⁷⁵ Schaefer, *Esra der Schreiber*, p.39-59.

²⁷⁶ Ezra 5. 11,12 en 6. 9,10.

²⁷⁷ Ahlström, *History of Ancient Palestine*, p.874 e.v.

De zeven raadsheren vormden een adviescollege van de koning. Zij werden geraadpleegd bij belangrijke beslissingen. Herodotus²⁷⁸ omschrijft hun functie als volgt:

‘Die koninklijke rechters zijn uitgelezen Perzen en blijven in functie tot hun dood of totdat zij schuldig bevonden worden aan onrecht. Zij doen uitspraak in geschillen tussen Perzen, interpreteren voorvaderlijke wetsinstellingen en hebben in rechtszaken het hoogste gezag’.

In Ester 1.14 worden ze bij name genoemd als wijze mannen, die weten wanneer het tijd is om te handelen. Het was de gewoonte van de koning om belangrijke zaken voor te leggen aan deze kenners van wet en rechtspraak.

Ezra wordt uitgezonden om onderzoek te doen naar het *naleven* van de wet. Het zal daarom geen nieuwe wetgeving geweest zijn.

Onbekend is of er bericht uit Juda gekomen was over misstanden daar. Ook Maleachi zette zich in voor zuivering van de cultus en voor handhaving van de Judese identiteit, door huwelijken met heidense vrouwen tegen te gaan. Over Maleachi is weinig bekend. Het boekje bevat weinig aanknopingspunten voor een datering van zijn optreden. Toch wordt veelal aangenomen, dat de tekst verwijst naar Jeruzalem in de eerste helft van de vijfde eeuw v.Chr.²⁷⁹. De tempel was toen al herbouwd. De maatregelen van Ezra en Nehemia tegen de gemengde huwelijken lijken nog niet aan de orde. Ezra met Maleachi verbinden is speculatief, want in de tekst staan geen aanwijzingen, die een verband tussen de twee mannen bevestigen.

ךתי De tekst gaat er van uit dat de wet van Mozes bedoeld wordt. ‘In uw hand’ kan een metafoor zijn voor de kennis van de wet en de naleving ervan. Als de wetgeving gecodificeerd was, betekent de term dat Ezra de rol bij zich droeg.

Gunneweg²⁸⁰ legt een verband tussen ‘de wet in uw hand’ en ‘de wijsheid van uw God in uw hand’ (vs.25). Hij ziet het als twee uitdrukkingen voor één en hetzelfde begrip.

7:15-16 De donaties voor de cultus in Jeruzalem komen van de koning en zijn zeven raadsheren. Daarbij komen de bijdragen van de provincie Babel en de vrijwillige bijdragen van de Judese bevolking en de priesters. De tekst zegt niet, dat het zilver en goud in de provincie Babel ook *vrijwillig* wordt gegeven.

Deze verzen hebben veel overeenkomsten met Ezra 1. In beide tekstgedeelten trekt een groep Judeeërs op naar Jeruzalem, waar JHWH Zijn woning heeft. De uitdrukking benadrukt de overeenkomst tussen beide gebeurtenissen, maar is ook een ‘statement’ naar de kant van de Samaritaanse overheid. Hier was, als we de datering van de auteur volgen, Rehum waarschijnlijk hoofd van de kanselarij. De sfeer was er vijandig.

Perzische koningen steunden lokale culten met financiële middelen. Ze dwongen zo loyaliteit af van de door hen onderworpen volken en vulden de schatkist met tempelinkomsten. Dat laatste was nodig, want de verkwistende Xerxes had de schatkist geplunderd in een geld verslindende oorlog. Hij had, gezeten op een gouden troon, zijn vloot bij Salamis een zware nederlaag zien lijden tegen de Grieken (480 v.Chr.)²⁸¹.

7:17 ומנחתהון ונסכיהון De Perzische overheid liet zich kennelijk goed informeren inzake de offercultus in Jeruzalem. In deze context ligt het voor de hand om daarbij aan Ezra als deskundige te denken. De offerwetten schreven voor, dat bij ieder slachtoffer een spijsoffer en een drankoffer gebracht moesten worden²⁸². De tekst is ook hier weer Judees gekleurd en er is veel overeenkomst met Ezra 6.9. De tekst, en wel een Perzisch decreet, suggereert, dat Jeruzalem de enige plaats is waar geofferd mag worden. Ook dit vers heeft, net als de twee voorgaande verzen, Jeruzalem als laatste woord.

7:18 De goedgunstigheid van de koning kent geen grenzen. Het geld, dat over is na aftrek van de kosten voor de cultusbenodigdheden, kan vrij besteed worden. De enige beperking is, dat het naar de wil van Ezra’s God moet zijn. Wat nog meer nodig is, zal betaald worden uit de schatkist van het rijk.

אחיה: uw broeders: priesters en Levieten. Zij zijn verantwoordelijk voor de offercultus.

7:19 Het tempelgerei, dat aan Ezra meegegeven wordt, is niet het door Nebukadnessar geroofde. Dat is door Sesbassar al teruggebracht naar Jeruzalem²⁸³. Hier gaat het om voorwerpen, die door de koning, zijn zeven raadsheren en de bevolking van Babel zijn *geschonken* voor de tempel in Jeruzalem. De koning staat garant voor toekomstige uitgaven. Die zullen worden betaald uit de koninklijke schatkist.

²⁷⁸ Herodotus, *Historiën III*, 31.

²⁷⁹ Vriezen/ Van der Woude, *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*, p.329.

²⁸⁰ Gunneweg, *Ezra*, p.132.

²⁸¹ A.B. van Gool, *Hellas en Rome met hun voorgeschiedenis*. Utrecht 1984. p.129.

²⁸² Numeri 15. 9-10.

²⁸³ Ezra 1.7, 8 en 5.14.

7:21-24 Dit gedeelte bevat een decreet, dat bestemd is voor de *schatmeesters* van de satrapie Eber Nari. Zij krijgen bevel om alles te doen wat Ezra van hen vraagt voor de cultus in Jeruzalem. Het officiële karakter van het decreet wordt benadrukt door אנה ארתחשסתא מלכא. De schatmeesters worden *direct* aangeschreven. Dat is in een decreet vreemd, temeer omdat het een volmacht voor Ezra betreft. Als dit deel van de tekst op een authentieke bron berust, moet het een apart decreet geweest zijn. De eerste zes woorden zijn er dan de aanhef van. De versdeler op טעם steunt deze hypothese. De tekst is problematisch: onbegrensde goedgeefsheid van de kant van de koning en financiële steun van alle schatmeesters van de satrapie. Zij worden bovendien opgeroepen alles te doen wat Ezra vraagt. Dit is in overeenstemming met wat de koning zelf heeft toegezegd.

7:22 Anders dan in het decreet van Darius²⁸⁴, waar het naast de offercultus ook nog om de tempelbouw ging, wordt er nu wel een limiet gesteld aan zilver(geld), tarwe, wijn en olie. Waarschijnlijk ging het hier om een afdracht op jaarbasis²⁸⁵.

Herodotus²⁸⁶ meldt, dat tijdens de regering van Darius alle inkomsten van Eber Nari 350 talenten zilver bedroegen. Dit is drieëneenhalf maal het bedrag, dat Artaxerxes toezegde en dan te bedenken, dat Juda maar een klein gebied was!

Een kor (393,8 liter) is een grote maat voor meel, tarwe en gerst; een bath (39,3 liter) wordt gebruikt voor vloeistoffen, zoals water, wijn en olie. De Statenvertaling vertaalt '100 kor zilver' met 100 talenten, evenals Esdras β 7.22: ἑως αργυριου ταλάντων ἑκατον. Een talent zilver woog ±59 kilo, een gespecialiseerde arbeider verdiende zo'n 1 à 2 zilveren sikkels per maand. Dat is in gewicht hooguit 33 gram. Het gaat in dit decreet dus om enorme bedragen!²⁸⁷

In 458 v.Chr. kampte Artaxerxes met de opstand van Inaros in Egypte²⁸⁸. Ezra 4.16 meldt dat de koning werd gewaarschuwd voor verlies van de controle in de hele satrapie Eber Nari. Die onrust kan een motief geweest zijn voor de welwillendheid van Artaxerxes en de gulle gaven waarmee hij Ezra naar Jeruzalem zond. Een goede verstandhouding met lokale godheden was belangrijk, cultuspersoneel werd daarom ook vrijgesteld van het betalen van belasting.

7:23 Het slot van het decreet benadrukt nog eens, dat de opgelegde maatregelen nauwgezet uitgevoerd moeten worden. De koninklijke bevelen worden gekwalificeerd alsof ze gegeven zijn door de Hemelgod zelf, die dan ook tweemaal genoemd wordt.

7:24 De schatmeesters worden rechtstreeks aangesproken: zij mogen cultuspersoneel geen belasting opleggen. De overgang naar de tweede persoon vormt geen probleem als vers 21 het begin is van een nieuw decreet met de gebruikelijke aanhef: ik, Artaxerxes, vaardig het volgende decreet uit.

Opvallend is de indeling van het cultuspersoneel. Die komt overeen met die in Ezra 7.7 en de lijst in Ezra 2.36 e.v. Hier staat nog de toevoeging 'de (overige) cultusdienaren', of de ך hier in de betekenis 'kortom'.

7:25 In het laatste gedeelte van het decreet wordt Ezra weer rechtstreeks aangesproken: hij moet magistraten benoemen en rechters om recht te spreken in de hele satrapie Eber Nari. De tekst is problematisch: in vs.14 was Ezra's bevoegdheid nog beperkt tot Juda. De tekst verwijst naar Judese rechtspraak, niet alleen geldig voor de bevolking van Juda, maar voor de hele satrapie. Dat is ook het gebied waar hij optreedt tegen huwelijken met niet-Judese vrouwen en als voorlezer van de wet.

7:26 Het decreet eindigt met sancties op het overtreden van de wetten van 'uw God en de koning'. De straffen gaan van zwaar naar licht. Ook in de Pentateuch staat de doodstraf op een reeks overtredingen. De tweede straf, שרשו, wordt door Baumgartner vertaald met verbanning, uitsluiting uit de gemeente.

Esdras α 8.24 vertaalt met τιμωρία (vergelding voor aangedaan onrecht); Esdras β 7.26 vertaalt met παιδεία (tuchtiging). In de periode van de Perzische overheersing waren stokslagen de meest gebruikelijke straf; אסור (gevangenneming) kwam in de wet van Mozes niet voor.

Gunneweg²⁸⁹ ziet een overeenkomst tussen de verzen Ezra 7.25-26 en II Kronieken 17.7-9, waar koning Josafat magistraten en Levieten het land in stuurt om het wetboek van JHWH in de steden van Juda te onderwijzen. Dat gebeurde niet op gezag van de koning, maar op gezag van JHWH, die het koningschap aan Josafat gegeven had. Zo handelt Ezra, evenals de door hem benoemde rechters, op gezag van de Perzische koning, die, geïnspireerd door de God van Israël, meewerkt aan de restauratie van Juda.

²⁸⁴ Ezra 6. 8-9.

²⁸⁵ Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah*, p.150.

²⁸⁶ Herodotus, *Historiën III*, p.91.

²⁸⁷ M.S. Miller & J.L. Miller, *Algemene Bijbelse encyclopedie*.

²⁸⁸ Zie opmerkingen bij Ezra 4.11.

²⁸⁹ Gunneweg, *Esra*, p.138.

De wet van Ezra heeft, als bijzondere wetgeving op lokaal niveau, een interessante (al eerder genoemde) buiten-bijbelse parallel. In een aan de godin Leto gewijde tempel, in het zuidwesten van Anatolië, is op een grafzuil een drietalige inscriptie gevonden, waaronder een Aramese versie. De tekst beschrijft het besluit van de bevolking van Xanthos om een tempel te bouwen voor de godin Leto, een priester aan te stellen voor de cultus en belasting te heffen om die cultus te bekostigen. De satraap van het gebied maakte dit besluit schriftelijk als wet bekend: דתה דך כתב (deze wet staat op schrift)²⁹⁰. Ook de inscriptie van Udja-Hor resenet, die dateert uit 518 v.Chr., vermeldt een decreet van koning Cambysus, dat de cultus van de godin Neith van Egypte steunt. Het decreet van Ezra kan daarom op een authentieke *Vorlage* gebaseerd zijn. De uitwerking van het decreet is onwaarschijnlijk. De auteur van Ezra heeft het ingebed in zijn verhaal over de legitimatie van de JHWH-cultus in Jeruzalem.

De autobiografische inscriptie van Udja-Hor resenet kan sommige aspecten van de missie van Ezra verhelderen. De inscriptie wordt gedateerd in het vierde jaar van Darius I.

Als bevelhebber van de Egyptische vloot was deze Udja-Hor resenet overgelopen naar de Perzen, nadat Cambysus in 526 v.Chr. Egypte veroverd had. De koning benoemde hem, als dank voor verleende diensten, tot zijn lijfarts.

Udja-Hor resenet was ook verantwoordelijk voor de opleiding van schrijvers. Zij waren volgens andere bronnen betrokken bij de rechtspraak. Hoewel dat niet expliciet wordt vermeld, behoorde hij waarschijnlijk tot de priesterklasse. Als hofmeester van het koninklijk paleis wijdde hij Cambysus in in de religieuze gebruiken en plechtigheden van Egypte. Hij wilde zijn lezers doen geloven, dat door zijn optreden nog rampzaliger gevolgen van de Perzische verovering waren voorkomen. Dankzij zijn hoge positie kon hij Cambysus overhalen de cultus van het koninklijke heiligdom in Sais te zuiveren. Dit door het aanstellen van cultuspersoneel en het verdrijven van vreemdelingen uit de tempel. Ook feesten en plechtigheden moesten in ere worden hersteld. Eén en ander werd door de Perzische overheid gelegitimeerd.

Na de restauratie van de tempel in Sais werd Udja-Hor resenet overgeplaatst naar Susa als commissaris voor Egyptische aangelegenheden. Toen Darius na de eerste roerige jaren van zijn regering een staatsbezoek aan Egypte wilde brengen, zond hij Udja-Hor resenet vooruit om de aan de tempels verbonden en in verval geraakte levenshuizen nieuw leven in te blazen. Deze levenshuizen waren instituten waar priester-schrijvers werden opgeleid tot gezaghebbende uitleggers van de heilige boeken en deskundigen bij de juiste procedure van cultus-aangelegenheden, bijvoorbeeld het vaststellen van de kalender van religieuze feesten.

De missie van Udja-Hor resenet speelde een grote rol bij de door Darius doorgevoerde reorganisatie van de satrapie Egypte. Nadat in 518 v.Chr. de opstand van satraap Aryandes was neergeslagen, liet Darius diens opvolger Pharnadates een commissie van wijzen, krijgsheren en priesters-schrijvers benoemen. Zij moesten de overgeleverde Egyptische wetgeving, die tot de Perzische overheersing van kracht was geweest, codificeren. Udja-Hor resenet keerde in diezelfde periode terug uit Susa. Het is daarom aannemelijk dat hij betrokken was bij deze codificatie. De commissie heeft 21 jaar aan de opdracht gewerkt en uiteindelijk resulteerde dat in een Aramese en een Demotische versie. Deze *'Demotische Kroniek'* maakte onderscheid tussen de wet van de farao en de tempelwet; met beide takken van wetgeving was de commissie belast.

In de inscripties van Darius I komt het woord דת (wet) vaak voor. Darius is de geschiedenis ingegaan als een groot staatsman en vooral beroemd geworden als wetgever. Het is daarom niet ondenkbaar, dat bemoeienis van de eerste Perzische koningen met religieuze- en staatswetgeving ook de wetten in de Pentateuch heeft beïnvloed.

De werkzaamheid van Udja-Hor resenet kende twee fasen:

- o de cultusrestauratie in het koninklijk heiligdom in Sais onder Cambysus;
- o de reorganisatie van levenshuizen en de codificatie, interpretatie en bekrachtiging van de traditionele Egyptische wetgeving onder Darius.

Deze maatregelen stemmen overeen met wat we verder weten van de Perzische politiek. De centrale overheid steunde lokale priesterschappen en was geïnteresseerd in het juist uitvoeren van lokale cultusgebruiken. Misstanden werden streng bestraft. In de tijd van Cyrus was er sprake van omkoperij en corruptie in de Marduk-cultus. Dit werd in Babel door de satraap zelf berecht²⁹¹. Ook uit andere bronnen is bekend dat de overheid streng optrad tegen cultische misstanden. Een inscriptie uit Klein-

²⁹⁰ Ahlström, *History of Ancient Palestine*, p.877.

²⁹¹ A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*. Chicago, 1948.

Azië meldt, dat satraap Gadatas de woede van Darius wekte, omdat hij de privileges van de Apollo-priesters in Magnesia inperkte²⁹².

Uit Klein-Azië is een Grieks voorbeeld overgeleverd, gedeeltelijk analoog aan dat van Udja-Hor resenet. Een zekere Histiaeus uit Milete werd door Darius naar Susa overgeplaatst als commissaris voor Ionische aangelegenheden. Later werd hij naar Ionië teruggestuurd om de *pax Persica* in Ionië te herstellen toen daar een opstand was uitgebroken. Maar deze Histiaeus bleek, anders dan Udja-Hor resenet, de rebellen te steunen en uiteindelijk werd hij gevangengenomen en onthoofd.²⁹³

De Aramese tekst van Ezra 7.12-26 heeft enkele opvallende overeenkomsten met de inscriptie van Udja-Hor resenet:

o Ezra en Udja-Hor resenet waren beiden priester-schrijver, al krijgt dat laatste ambt van Ezra in het decreet van Artaxerxes meer gewicht: Ezra wordt 'schrijver van de wet van de Hemelgod' genoemd. In Ezra 7.10 wordt het ambt omschreven als 'de wet onderzoeken, naleven en leren'. Deze omschrijving van het ambt past in de Perzische politiek, maar ook in de religieuze traditie van Juda²⁹⁴:

o Ezra is, evenals Udja-Hor resenet door Darius naar Egypte werd gezonden, naar Juda gereisd als gevolmachtigde van Artaxerxes I. Zijn missie zal daarom de politiek van het Perzische rijksbestuur weerspiegeld hebben. Het decreet is naar de opvatting van velen gebaseerd is op een origineel decreet uit de Perzische periode.

o De politieke situatie in de eerste jaren van zowel Darius als Artaxerxes was onrustig. Ook Artaxerxes kampte na de gewelddadige dood van Xerxes met opstanden in verschillende delen van het rijk, waaronder Egypte. Daarom hebben Rehum en Simsai Artaxerxes gewaarschuwd voor het verdorven en opstandige verleden van Jeruzalem. In die kritieke situatie past de missie van Ezra. Hij moest een bijdrage leveren aan de handhaving van de openbare orde²⁹⁵ en het versterken van de loyaliteit aan de Perzen. Toen Artaxerxes eenmaal stevig in het zadel zat, reorganiseerde hij, evenals Darius, het rijksbestuur. In het licht van deze reorganisatie is het goed mogelijk, dat ook Juda een autonome status kreeg, met Nehemia als eerste gouverneur. Artaxerxes stelde nieuwe satrapen aan en voerde hervormingen door in het belastingstelsel en het leger²⁹⁶.

o In de missie van Ezra speelde de cultusrestauratie een belangrijke rol, het grootste deel van het decreet beslaat maatregelen, die de cultus betreffen (Ezra 7. 13-24).

o Het decreet van Artaxerxes kent, evenals de Demotische Kroniek, twee soorten wetgeving: de wet van de Hemelgod en de staatswet.

o Egypte en Juda waren loyaal aan de Perzische overheid; Udja-Hor resenet en Ezra bekleedden beiden een hoge positie aan het Perzische hof.

Wat de wetgeving van Ezra inhield, kan niet meer met zekerheid worden vastgesteld. Het was geen nieuwe wet, Ezra moest onderzoeken of zij werd *nageleefd*. Het meest voor de hand ligt het om deze wet, die naast Perzische staatswetten ook religieuze wetgeving behelsde, wat het laatste gedeelte betreft, te identificeren met het wetboek van Mozes.

Tegenwoordig zien veel wetenschappers het decreet als in overeenstemming met wat we verder weten van de Perzische politiek ten aanzien van lokale culten.

Het doel van Ezra's missie was de cultus in Jeruzalem een nieuwe impuls te geven en het toepassen van de lokale wetgeving met eventuele strafmaatregelen af te dwingen. De auteur legitimeert zo het optreden van Ezra in de kwestie van de vreemde vrouwen. Volgens de kroniekschrijver was de wet bekend en op schrift gesteld in het begin van de monarchie²⁹⁷. Toch heeft het volk de wet niet altijd nageleefd. In de dagen van Josia bijvoorbeeld, werd de boekrol met de wet 'herontdekt' en opnieuw bekrachtigd.

In het decreet van Artaxerxes gaat het om wetgeving, die al bekend was in Juda. De religieuze wetgeving in de verschillende delen van het Perzische rijk werd door de overheid gecontroleerd: de opbrengst ervan kwam immers ten goede aan de koninklijke schatkist. Het voorlezen van de wet (Neh.8) veroorzaakte een schokeffect. Misschien omdat de toehoorders oude en vergeten woorden hoorden.

²⁹² De tekst stamt uit de Romeinse tijd en is in het Grieks geschreven. De authenticiteit ervan is daarom onzeker, maar de tekst kan gebaseerd zijn op een oudere tekst. Ackroyd, *Israel under Babylon and Persia*. p.199

²⁹³ Herodotus, *Historiën V*. 23-24, 35-36, 105-107 en VI. 30.

²⁹⁴ Bijv. II Kron. 14.

²⁹⁵ Maleachi (1.6-2.16) klaagt over misstanden in de cultus, onverschillige priesters en ontrouw van het volk aan het verbond. Het boekje wordt gedateerd in de periode na de ballingschap. Maleachi is mogelijk een tijdgenoot van Ezra en Nehemia geweest.

²⁹⁶ Zie Diodorus Siculus II, 69. 1-6; 71. 1-2.

²⁹⁷ I Kron. 22.13

III.4. De betrouwbaarheid van de Aramese documenten

Had de auteur van Ezra authentieke Aramese documenten tot zijn beschikking, die hij gebruikte voor de literaire vormgeving van zijn verhaal?

Het gebruik van oude spelling in documenten zegt niet altijd iets over de tijd, waarin ze geschreven zijn. Sommige schrijvers hielden vast aan een meer conservatief taalgebruik. Jongere spelling in oude teksten verwijst echter *altijd* naar latere bewerking van de tekst of naar teksten van later datum. In de Aramese teksten in Ezra komen vormen voor, die pas gangbaar waren in de *na*-Perzische tijd. Voorbeeld van zo'n verandering is de naam Nebukadnessar in Ezra 5.12, die in eerdere teksten nog geschreven werd als נבכדראצר . Op grond van deze overgang van oude naar nieuwere spelling, is de brief van Tattenai, die uitsluitend oude uitgangen heeft, waarschijnlijk het meest authentieke document. In de oudheid werden documenten gebruikt als stijlmiddel om een tekst meer gewicht te geven. Josephus²⁹⁸ bijvoorbeeld paste een decreet van keizer Claudius zo aan, dat daarin aan Joden dezelfde burgerrechten werden verleend als aan Grieken. Toen in Egypte het originele decreet werd gevonden, bleek dat niet het geval te zijn.

Ook de aanklacht van Ezra 4.12-16 is door de auteur als stijlmiddel gebruikt om zijn betoog over de tegenwerking van de omwonende bevolkingsgroepen bij de wederopbouw van de tempel kracht bij te zetten.

Het rapport van Tattenai vertoont opmerkelijke verschillen met de Hebreeuwse tekst van Ezra:

- Sesbassar wordt in het antwoord van de oudsten פסה genoemd en *hij* en niet Zerubbabel heeft volgens hen de fundamenten van de tempel gelegd.
- De oudsten worden door Tattenai c.s. aangesproken als leiders.
- Het decreet van Darius noemt de gouverneur naast de oudsten (6.7) en in het volgende vers alleen de oudsten.

De figuur van Ezra in de hoofdstukken 7-10 roept problemen op wat betreft de authenticiteit. *Als* de tekst gebaseerd is op een decreet van Artaxerxes, is de tekst zodanig bewerkt, dat het origineel schuilgaat achter de tekst, zoals die nu voor ons ligt.

Enkele onwaarschijnlijkheden in de tekst zijn:

- Ezra wordt in de inleiding getekend als (hoge)priester uit het geslacht van Aäron, maar hij wordt verder nergens met dit ambt aangeduid, ook niet in lijsten van hogepriesters. Zijn optreden in Jeruzalem komt niet overeen met dit ambt.
- Sommige maatregelen van Ezra suggereren, dat hij gouverneur van Juda was, bijvoorbeeld zijn optreden in de kwestie van de huwelijken met vreemde vrouwen. Maar ook in deze aangelegenheid mist hij het gezag, dat een gouverneur zou moeten hebben.
- In Ezra 7.25-26 krijgt Ezra zelfs de bevoegdheden van een satraap van Eber Nari. Dit is onwaarschijnlijk. Het decreet van Artaxerxes is, *als* het op een authentieke basis rust, zodanig bewekt tot Judese propaganda-tekst, dat de oorspronkelijke elementen niet meer getraceerd kunnen worden.

²⁹⁸ Josephus, Antiquitates XIX, 280-281.

HOOFDSTUK IV: EEN POGING TOT RECONSTRUCTIE VAN DE JUDESE RESTAURATIE

IV.1. De geschiedenis volgens de auteur van Ezra

Een reconstructie van de Judese restauratie stuit op veel problemen. Bronnen zijn schaars en geven een gekleurd beeld. Inscripties en archaeologische vondsten zijn bovendien vaak fragmentarisch. Ook die schetsen een beeld, dat politiek en/of religieus gekleurd is. Voor de auteur van Ezra waren bijvoorbeeld alleen de naar Juda gekomen ballingen belangrijk. De ‘volken van het land’ waren voor hem vreemdelingen. Hij ziet in de geschiedenis de hand van JHWH.

Het boek Ezra-Nehemia beschrijft drie *highlights* van de periode, dat ballingen uit Babel in verschillende groepen naar Jeruzalem reisden om daar, in het land van hun voorvaders, weer een bestaan op te bouwen.

- o de wederopbouw van de tempel in Jeruzalem onder koning Darius I,
- o het optreden van Ezra onder koning Artaxerxes I,
- o de wederopbouw van de stadsmuren door Nehemia onder koning Artaxerxes I.

Naast de canonieke tekst van Ezra-Nehemia zijn verschillende andere versies overgeleverd. De belangrijkste daarvan zijn:

- *Esdras β*. Deze Griekse versie is vrijwel zeker gebaseerd op een andere Hebreeuwse of Aramese *Vorlage*, die grote overeenkomst vertoont met de canonieke tekst.

De Antiquitates van Josephus zijn gebaseerd op het apocriefe boek *Esdras α*. Hij week van zijn *Vorlage* af, waar hij dat nodig achtte en voegde soms ook dingen toe. Ook bij Josephus stuit men op aantoonbare onjuistheden en passages, die uitgaan van waar gebeurde geschiedschrijving in de bijbel.

- *De wijsheid van Jezus ben Sirach* dateert uit de eerste decennia van de tweede eeuw v.Chr. De auteur kende waarschijnlijk het boek Haggai. Het is goed mogelijk, dat hij een uitgebreidere bron tot zijn beschikking had. Opvallend in zijn werk is de lofzang op grote namen uit de na-exilische geschiedenis²⁹⁹, waarin hij alleen Nehemia noemt. Het is onzeker of hij het canonieke boek Ezra-Nehemia kende. Wellicht had hij andere (polemische?) redenen om Ezra niet te noemen.

De Apocalyps van Ezra is een geschrift, dat Ezra gebruikt om de boodschap van de auteur aan zijn lezers over te brengen. Het beschrijft zeven visioenen van Ezra. Het geschrift is gebaseerd op een oudere traditie, die de auteur naar zijn eigen opvattingen heeft uitgewerkt. Het boekje werd waarschijnlijk geschreven aan het eind van de eerste eeuw AD.

Deze bronnen maken duidelijk, dat men in de oudheid niet voor ogen had om de gebeurtenissen te beschrijven, zoals die in werkelijkheid hadden plaatsgevonden.

De Elephantine papyri en de vondst van andere documenten hebben op sommige aspecten meer licht geworpen, maar de feiten zijn nog steeds voor meerdere uitleg vatbaar.

Op grond van de canonieke tekst van Ezra kan de geschiedenis van de periode na de ballingschap slechts fragmentarisch gereconstrueerd worden. De tekst bevat zoveel onzekerheden, dat de gebeurtenissen, zoals die in werkelijkheid hebben plaats gevonden, niet meer te achterhalen zijn.

Hoofdstuk 1 vertelt de geschiedenis van het allereerste begin: de wederopbouw van de tempel wordt gelegitimeerd met een proclamatie van Cyrus, de eerste Perzische koning. Deze claimt opdracht van de Hemelgod te hebben ontvangen om een tempel in Jeruzalem te bouwen. Hij verleent alle Judeeërs in Babel toestemming om met de steun van hun medeburgers naar Juda te reizen.

Dit hoofdstuk bevat geen historische data, die bevestigd worden door buiten-bijbelse bronnen³⁰⁰. Ook de Aramese bron, Haggai en Zacharia melden geen terugkeer onder Cyrus. De Aramese bron noemt wel Sesbassar als leider (נשיא) van Juda. Volgens de oudsten³⁰¹ was hij in het begin van Cyrus' regering פהה en was hij degene, die het tempelgerei terugbracht naar Jeruzalem. Met hem zou een groep ballingen zijn meegereisd. Van het feit dat Sesbassar de fundamenten van de tempel gelegd heeft, zoals in de Aramese bron de oudsten in hun antwoord aan Tattenai melden, lezen we in de Hebreeuwse tekst niets.

In hoofdstuk 2 verschijnt Zerubbabel met Jesua en een aantal familiehoofden op het toneel. Het is opvallend, dat nu Zerubbabel en Jesua als leiders van de ballingen worden genoemd. In Ezra 1 was dat

²⁹⁹ Jezus ben Sirach 49.11-13.

³⁰⁰ Met de val van Babel was het hele Babylonische rijk in handen van Cyrus gevallen, maar in het westelijk deel van Eber Nari, waarin Juda lag, zal in de eerste jaren nog niet veel veranderd zijn.

³⁰¹ Ezra 5.15.

nog Sesbassar. Zerubbabel kwam volgens de auteur van Ezra met een grote menigte ballingen naar Juda. In de nu volgende lijst van ballingen (Ezra 2.3-67) die uit Babel terugkeerden (שׁוּב), wordt Zerubbabel echter niet genoemd en van Jesua worden in de lijst alleen nakomelingen genoemd. De lijst is waarschijnlijk van later datum en misschien ontleend aan Nehemia 7 of gebaseerd op dezelfde bron. Het aantal ballingen, dat in dit vroege begin naar Juda reisde (meer dan 50.000!) is onwaarschijnlijk en wordt niet door andere bronnen bevestigd. Het is goed mogelijk, dat de lijst een opsomming is van groepen ballingen, die in de loop van meerdere decennia uit Babel vertrokken om in Juda een nieuw bestaan op te bouwen. De lijst geeft als inwoners van Juda en Jeruzalem alleen ballingen. Nergens wordt er op gezinspeeld, dat het land al bevolkt was.

Hoofdstuk 3 vertelt, hoe de Israëlieten, die zich inmiddels in hun steden gevestigd hadden, aan *het begin van de zevende maand* (zonder regeringsjaar van een koning) in Jeruzalem bijeenkwamen. Jesua en Zerubbabel bouwden op de oude fundamenten een altaar aan en temidden van het voltallige volk offerden zij aan JHWH. Hier wordt voor de eerste maal hun angst voor de bevolkingsgroepen (pluralis) in het land genoemd, die niet gedeporteerd waren. Waarom de ballingen bang waren, vertelt de auteur niet.

Daarna vierde men het Loofhuttenfeest. De fundamenten van de tempel zijn dan nog niet gelegd. Er verschijnen steenhouwers en andere vaklieden op het toneel en met toestemming van Cyrus wordt hout van de Libanon gehaald. De bouw kan beginnen. *In het tweede jaar* nadat zij naar Gods tempel waren gekomen en *in de tweede maand* beginnen bouwers onder toezicht van Leviëten met het leggen van de fundamenten. Welke koning toen op de troon zat, vertelt de auteur niet. Voor hem was het belangrijk om het begin van de tempelbouw terug te voeren op een proclamatie uit het eerste regeringsjaar van Cyrus. Hij werd door de ballingen in Babel gezien als een door JHWH gezonden redder. Het is opvallend, dat in de eerste drie hoofdstukken de datering van de gebeurtenissen erg vaag is.

In hoofdstuk 4 wordt het uitstel van de tempelbouw uitsluitend geweten aan *externe* tegenwerking. De auteur maakt geen enkele toespeling op *interne* problemen. ‘Tegenstanders van Juda en Benjamin’ bieden hulp aan bij de tempelbouw. Zij maken zich bekend als ballingen, die door de Assyriërs onder dwang gevestigd zijn in het gebied rond Samaria. Zij vereren dezelfde God en voelen zich daarom betrokken bij de bouw. Hun hulp wordt door Zerubbabel en de andere familiehoofden bits afgewezen: het decreet van Cyrus noemt hen immers niet. Wanneer het aanbod gedaan werd is onzeker. De tekst suggereert de regeringsperiode van Cyrus.

Het volk van het land begint nu de tempelbouw daadwerkelijk tegen te werken. Dit doen ze ‘door het moreel van de ballingen te ondermijnen en hen bang te maken’. Er is de auteur kennelijk veel aan gelegen om zijn lezers te doen geloven, dat de tempelbouw werd tegengewerkt door ingehuurde raadslieden en aanklachten van van oorsprong niet-Judese bevolkingsgroepen. Hij onderbouwt zijn verhaal door het noemen van drie aanklachten tegen Juda en Jeruzalem in de regeringsperioden van Xerxes en Artaxerxes. De derde aanklacht geeft hij in extenso weer, met het antwoord van de koning, die beveelt, dat de bouw moet worden stilgelegd.

De profeet Haggai roept in het tweede jaar van *Darius I* Zerubbabel en Jesua op om de tempel weer op te bouwen. Er is in de eerste twee decennia na de ballingschap kennelijk wel aan de wederopbouw van de stad gewerkt, maar de tempel was nog een ruïne.

In hoofdstuk 5 *beginnen* Zerubbabel en Jesua in het tweede jaar van Darius met de wederopbouw van de tempel. Zij zijn daartoe opgeroepen door de profeten Haggai en Zacharia. Of deze start de argwaan van andere bevolkingsgroepen had gewekt, vertelt de auteur niet. Kort daarop komen echter een aantal bestuurders van de provincie Eber Nari controleren of er een bouwvergunning is afgegeven. In de Aramese bron verwijzen de oudsten in hun antwoord aan Tattenai en zijn ambtgenoten naar Sesbassar als *gouverneur* van Juda. De Hebreeuwse tekst noemde hem נִשְׂיָא . Hij werd volgens de oudsten³⁰² als tijdelijk zaakgelastigde verantwoordelijk gehouden voor het transport van het tempelgerei naar Jeruzalem, de wederopbouw van de op zijn oorspronkelijke plaats en het leggen van de fundamenten. Over ballingen, die met hem naar Juda reisden, wordt niets verteld. Tattenai, de Perzische פָּחַ van Eber Nari vraagt de koning onderzoek te doen naar het decreet van Cyrus.

In hoofdstuk 6 wordt het decreet gevonden. De rol, waarop het geschreven was, wekt argwaan wat betreft de betrouwbaarheid. In de eerste jaren van de Perzische overheersing werden officiële documenten op kleitabletten of potscherven geschreven. In het decreet van Cyrus, zoals het hier is weergegeven, ontbreekt het verlot om terug te keren naar Juda.

³⁰² Ezra 5.15

Koning Darius werkt het decreet verder uit. Hij bepaalt, dat de bouwkosten betaald moeten worden uit de belastingopbrengst van Eber Nari. Ook moet men de priesters in Jeruzalem zonder beperking cultusbenodigdheden leveren.

De Perzische koningen waren betrokken bij de cultus van lokale godheden, zolang die geen gevaar opleverde voor de *pax Persica*. Zij vereerden Ahuramazda, maar ze hebben nooit geprobeerd een staatsreligie in te stellen. Toch wekt de grenzeloze gulheid van de koning achterdocht. Tattenai had alleen gevraagd of koning Cyrus bevel had gegeven om de tempel in Jeruzalem weer op te bouwen.

Hoofdstuk 7 begint met de introductie van Ezra (7.1-10). Als afstammeling van Aäron wordt hij echter pas in vs.11 priester genoemd. In de inleiding wordt hij getekend als een schrijver, die goed onderlegd is in de wet van Mozes. Koning Artaxerxes zendt hem met een volmacht naar Jeruzalem. Ezra moet onderzoek doen naar de naleving van de wet van zijn God³⁰³. Hij moet ook donaties van de koning en zijn zeven raadsheren naar Jeruzalem brengen, alsmede vrijwillige schenkingen van het volk en de priesters. Het zilver en goud moeten besteed worden aan cultusbenodigdheden. Wat verder nodig is, zal betaald worden uit de schatkist. Bovendien moeten de schatmeesters van de satrapie Eber Nari *alles* geven wat Ezra vraagt, zij het met een limiet.

Ezra krijgt de bevoegdheid om in de hele satrapie Eber Nari rechters en magistraten aan te stellen. De tekst suggereert, dat hier Judeeërs bedoeld zijn. Deze bevoegdheid past niet in de volmacht van Ezra. Die is in Ezra 7.14 beperkt tot Juda en Jeruzalem.

De wetten van Ezra's God moeten bekend gemaakt en nageleefd worden. Hetzelfde geldt nu ook voor de wet van de koning. Ezra's bevoegdheden zijn in het laatste deel van het decreet uitgebreid tot de hele satrapie Eber Nari.

IV.2. Zijn de Aramese teksten in het boek Ezra betrouwbaar?

Het boek Ezra bevat vijf officiële Aramese brieven. Daarvan bevinden zich er vier in wat wel 'de Aramese bron' genoemd wordt (Ezra 4.6-6.18).

De brieven wekken de indruk gebaseerd te zijn op originele documenten.

Het ging de auteur van Ezra niet om feitelijke gebeurtenissen. Hij bouwde een ideologisch raamwerk en zijn geschiedenis moest in dat raamwerk passen.

De bronnen waarover hij beschikte, gebruikte hij als pijlers onder zijn verhaal daar, waar ze in zijn beleving het beste pasten. De chronologie van de gebeurtenissen ging hem minder ter harte.

De correspondentie uit de regeringsperiode van Artaxerxes I (Ezra 4.8-4.23) past in de roerige eerste jaren van de regering van deze koning (±465-460 v.Chr.). De koning had te kampen met opstanden in de satrapieën Egypte en Eber Nari. De aanklacht van Rehum en Simsai, die de koning waarschuwen voor de wederopbouw van de muren van Jeruzalem, kan gezien worden als bewijs van loyaliteit van hun kant aan de Perzische koning in een periode, dat het in verschillende delen van het rijk onrustig was. De koning zal elke vorm van rebellie onmiddellijk bestraft hebben.

De auteur van Ezra gebruikte dit document echter als ondersteuning van *zijn* verhaal: allochtone bevolkingsgroepen uit de satrapie Eber Nari dwarsboomden de wederopbouw van de tempel in Jeruzalem. Dit is een verkeerde voorstelling van zaken. De aanklacht betrof de wederopbouw van de *muren* van Jeruzalem.

Waar de Hebreeuwse en de Aramese teksten verder Judees gekleurd zijn, valt de aanklacht van Rehum uit de toon. De auteur wil zijn lezers duidelijk maken dat de tempelbouw stil kwam te liggen op grond van kwade geruchten. De datering van de aanklacht in de regeringsperiode van Artaxerxes I maakt duidelijk, dat de tempel niet meer het onderwerp van de aanklacht kan zijn geweest.

De aanklacht van Rehum en Simsai kan gezien worden als bewijs van loyaliteit van hun kant jegens de koning.

Het tweede document is de briefwisseling van Tattenai met Darius. Het betreft een onderzoek van Perzische magistraten naar de legitimiteit van de wederopbouw van de tempel. Op grond van taalkundige argumenten (uitsluitend oude, plene geschreven vormen van suffixen) kan deze brief geschreven zijn in de eerste decennia van de Perzische overheersing.

Het antwoord van Darius roept vragen op. Documenten van de eerste Perzische koningen werden op kleitabletten geschreven, nog niet op rollen. Ook de onbegrensde goedgeefsheid van de koning is onwaarschijnlijk. De koning dreigt met strenge straffen voor iedereen, die het koninklijk besluit

³⁰³ De wet van de koning wordt hier niet genoemd.

schenkt. Nergens was echter sprake van gewelddadige tegenwerking van de tempelbouw. Zo worden de bouwers in Jeruzalem gevrijwaard van ongewenste interventie. De tempelbouw werd op grond van deze briefwisseling gelegitimeerd.

De missie van Ezra in 458 v.Chr. betrof de restauratie van de cultus in Jeruzalem en een onderzoek naar de naleving van de wet. Het is historisch goed mogelijk, dat Artaxerxes, toen hij de opstanden in het westelijk deel van zijn rijk onderdrukt had, zo'n onderzoek gelastte. Dit om de loyaliteit in de sub-provincie Juda te vergroten. De formulering van het decreet komt voor een groot deel overeen, met wat verder bekend is van officiële Aramese correspondentie.

De missie van Ezra heeft een historische parellel. De inscriptie van Udja Hor resenet bevestigt de bemoeienis van de Perzische koningen met de cultus van onderworpen volken en hun lokale wetgeving. Toch roept ook dit decreet vragen op wat betreft de vormgeving. De uitwerking ervan is ongeloofwaardig. Ezra krijgt onbeperkte geldelijke steun voor het bekostigen van de cultus. Ook zijn bevoegdheden overstijgen zijn volmacht. Hij krijgt bevel om in de hele satrapie Eber Nari magistraten en rechters te benoemen.

Het decreet van Artaxerxes legitimeert zo de maatregelen, die Ezra vervolgens nam om de uitheemse vrouwen met hun kinderen weg te sturen.

De benoeming van Nehemia tot gouverneur van Juda, was wellicht een poging van de Perzische overheid om via betrouwbare bestuurders de rust te herstellen en loyaliteit te vergroten.

IV.3. De bestuurlijke organisatie van Juda in de tijd van de Perzische overheersing

De teksten in het OT schetsen geen duidelijk beeld van de bestuurlijke organisatie van Juda in de periode na de ballingschap. De grenzen tussen de verschillende sub-provincies waren in de eerste decennia waarschijnlijk nog dezelfde als in de tijd van de Babylonische overheersing. Cyrus benoemde in 534 v.Chr. Gubaru als פחה van Babylonië/Eber Nari.

In het westelijk deel van het rijk heeft men waarschijnlijk pas ervaren dat de wereldmacht in andere handen was overgegaan, toen Cambysus in 525 v.Chr. een veldtocht tegen Egypte ondernam en langs de kust van Palestina zuidwaarts trok.

Na het roerige begin van zijn regering probeerde Darius zijn macht te consolideren door een bestuurlijke reorganisatie. Hij verdeelde het rijk in 20 schatplichtige satrapieën, gebieden die overeenkwamen met vroegere landen. Deze waren onderverdeeld in provincies. Aan het hoofd van een satrapie stond de satraap³⁰⁴. Dit was meestal een Perzische aristocraat, die optrad als vertegenwoordiger van de koning. Hij was verantwoordelijk voor de rechtspraak, veiligheid en belastingen. Waar deze satrapen ook hun ambt uitoefenden, zij moesten de Perzische goden vereren en de Perzische cultuur trouw blijven. Elke satraap had een kanselarij tot zijn beschikking en kon zonodig lokale troepen inzetten voor het neerslaan van opstanden.

Juda maakte in die eerste decennia deel uit van de satrapie Babylonië/Eber Nari. Ushtani was in 520 v.Chr. de Babyloniër Gubaru opgevolgd als satraap. Tattenai functioneerde onder hem als פחה van de provincie Eber Nari. Inscripties daterend uit de eerste jaren van Darius bevestigen, dat Ushtani het ambt van satraap over Babylonië/Eber Nari bekleedde, met Tattenai als פחה van Eber Nari; hij functioneerde dus *onder* Ushtani.³⁰⁵

In de eerste regeringsjaren van Xerxes waren er opstanden in Egypte en in Babel. Deze opstanden hadden de verwoesting van de stad Babel met de Esagila tempel tot gevolg. Vanaf die tijd werd Eber Nari een aparte satrapie. De bestuurlijke reorganisatie en de onrust in het westelijk deel van het rijk (Egypte) kunnen geleid hebben tot beschuldigingen van betrokkenheid bij de oproerkraaiers³⁰⁶.

De Perzische koning stelde voor kleinere districten een lid van de voormalige koninklijke familie aan als פחה. Zo iemand was Zerubbabel, een kleinzoon van Jojakin, de laatste koning van Juda. De פחה³⁰⁷ kon echter ook een Pers of een lokale leider zijn. Door het aanstellen van lokale bestuurders met Perzische sympathieën, kreeg de Perzische politiek in grote delen van het rijk voet aan de grond.

In Juda functioneerden onder de gouverneur twee bestuursorganen: een priestercollege met aan het hoofd de hogepriester en een college van oudsten. In het boek Ezra wordt dit laatste college in de Aramese bron שבי (oudsten) genoemd; in de Hebreeuwse tekst ראשי אבות (familiehoofden).

³⁰⁴ Afgeleid van khshathrapan, Perzisch voor 'beschermer van het gebied'.

³⁰⁵ Galling, *Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter*, p.51.

³⁰⁶ De aanklacht in Ezra 4.6 past in deze context: Juda was volgens de aanklacht misschien betrokken bij de opstand in Egypte.

³⁰⁷ Steeds blijkt, dat פחה een functie is, die moeilijk te definiëren valt, omdat hij gebruikt wordt voor meerdere ambten.

Naast deze drie bestuursorganen was er nog de קהל, de volksvergadering, die bijeen geroepen werd als er belangrijke beslissingen genomen moesten worden³⁰⁸.

Lokale bestuurders waren natuurlijk aan de hoogste functionaris van de provincie de פחה ondergeschikt. Kennelijk had Juda in die tijd een zekere mate van zelfbestuur, het boek Haggai verwijst ook herhaaldelijk naar Zerubbabel als פחה van Juda.

Was dit ambt in het begin van de regeringsperiode van Artaxerxes, toen Rehum en Simsai³⁰⁹ hun aanklacht indienden, een periode vacant en viel Juda tijdelijk onder het bestuur van Samaria? Dit zou de vijandige houding van Sanballat en zijn ambtgenoten van naburige provincies verklaren, toen met de komst van Nehemia de autonomie van Juda werd hersteld.

Archeologische bronnen verhelderen een stukje van de bestuurlijke geschiedenis na Zerubbabel. In een archief in Juda zijn stempels op vaten en bullae gevonden met tot nu toe onbekende namen van פחותא. N. Avigad³¹⁰ heeft aan de hand van deze vondst een lijst van gouverneurs na Zerubbabel gereconstrueerd, met daarop de naam³¹¹, het ambt en soms met de vermelding van de Perzische provincienaam voor Juda: Yehud:

- o Elnathan, gouverneur (late zesde eeuw v.Chr.),
- o Shelomit, dienaar³¹² van Elnathan, volgens Avigad de zuster van Zerubbabel³¹³,
- o Yeho'ezer, gouverneur (vroeg vijftiende eeuw v.Chr.),
- o Ahazi, gouverneur (vroeg vijftiende eeuw).

Deze drie gouverneurs overbruggen de ±75 jaar tussen Zerubbabel en Nehemia, die Nehemia(5.15) noemt als gouverneurs, die vóór hem in functie waren.

Ook de lijst van hogepriesters, waarin twee generaties ontbraken, is door de vondst van Judese munten uit de vierde eeuw v.Chr. compleet³¹⁴.

De namen van 'Johanán, priester' en Jaddua (zonder vermelding van zijn ambt)³¹⁵ op zilveren munten, daterend uit de laatste helft van de vierde eeuw v.Chr., maken de gang van zaken, zoals Josephus die beschrijft geloofwaardig. Johanán doodde in de tempel zijn broer Jesua. Deze Johanán werd opgevolgd door zijn zoon Jaddua³¹⁶.

De auteur van Ezra wilde zijn lezers overtuigen, dat de wederopbouw van Jeruzalem aanvankelijk voorspoedig verliep, maar werd tegengewerkt door omwonende bevolkingsgroepen. Zoals aan de ballingschap een einde kwam door de inspiratie van JHWH, die Perzische koningen aanzette om de ballingen naar Juda te laten reizen, zo kwam ook aan deze tegenwerking een eind door de toewending van de God van Israël.

³⁰⁸ Bijv. Ezra 10.12.

³⁰⁹ Ezra 4.8-23.

³¹⁰ Avigad, *Bullae and seals from a Post-Exilic Judean Archive*, p.35.

³¹¹ Alle namen duiden op Judese afkomst.

³¹² אלנתן verwijst naar een vrouw van aristocratische afkomst, waarschijnlijk bekleedde zij een functie in het provinciebestuur. Zij was in ieder geval een tijdgenote van Elnathan.

³¹³ I Kron.3.19.

³¹⁴ Cross, *From Epic to Canon*, pp. 153-154.

³¹⁵ A. Spaer, 'Jaddua de hogepriester', *INJ* 9 (1986-87).

³¹⁶ Josephus, *Antiquitates*, XI, 297-303.

HOOFDSTUK V: CONCLUSIES

Een beschrijving van het verleden moet zonder innerlijke tegenspraak zijn en moet getoetst kunnen worden aan andere bronnen. Deze criteria worden in de moderne bijbelwetenschap ook toegepast op de teksten van het OT.

Een geschiedschrijver is nooit objectief: hij kijkt naar het verleden vanuit zijn eigen achtergrond en overtuiging. Dit geldt ook voor de bijbelteksten.

De geschiedenis in het OT wordt fragmentarisch beschreven. Van veel teksten zijn geen bronnen overgeleverd. De boodschap van de auteur was belangrijker dan de gebeurtenissen, zoals die in werkelijkheid hadden plaatsgevonden.

Uit overgeleverde bronnen over een periode van enkele millennia kan een ontwikkeling getraceerd worden, die licht werpt op de motieven van geschiedschrijvers. Veel teksten uit het derde en tweede millennium v.Chr. bezongen vooral de grote daden van de koning en waren erop gericht zijn naam voort te laten leven. Later, bij de overgang naar het eerste millennium, ging men op een andere manier naar het verleden kijken en werden andere accenten gelegd. Het genre *kroniek* kwam op. Natuurlijk was dit een proces van eeuwen. Geschiedschrijvers richtten zich nu ook op de toekomst: wat is de betekenis van het verleden en wat kunnen we er nu van leren?

De na-exilische geschiedschrijving in de boeken Kronieken en Ezra-Nehemia past in deze ontwikkeling. Kronieken beschrijft de geschiedenis vanaf koning David tot de verovering van Juda door Nebukadnessar en de deportatie van een deel van de bevolking.

Ezra-Nehemia vertelt het verhaal verder: het einde van de ballingschap en de restauratie-periode van Juda als sub-provincie van het Perzische rijk.

Het boek Ezra bevat Aramese documenten, die in de Aramese taal met elkaar zijn verbonden. Deze teksten zijn in het licht van de taalkundige ontwikkeling van het Aramees als rijkstaal in de laatste decennia steeds meer onderwerp van onderzoek geworden. De vondst van veel Aramese epigrafische teksten in de vorige eeuw heeft hieraan bijgedragen. De authenticiteit van de documenten in het boek Ezra is daardoor onder druk komen te staan.

De epigrafische teksten hebben helaas weinig licht geworpen op de gebeurtenissen in Juda in de eerste eeuw na de ballingschap.

- De Elephantine-papyri zijn belangrijk, omdat ze de wederopbouw van de tempel in de Egyptische vestingstad Yeb betreffen. De briefwisseling tussen de gouverneur van Juda en de priesters in de vestingstad maakt duidelijk, dat het afgeven van een bouwvergunning een bevoegdheid was van lokale bestuurders.

- De Samaria-papyri hebben de opeenvolging van de hogepriesters in Jeruzalem verhelderd.

De vondst van buiten-bijbelse teksten had tot gevolg, dat de betrouwbaarheid van de Aramese documenten steeds meer onder druk is komen te staan.

Vaste formuleringen in bijvoorbeeld de aanhef of de adressering van de documenten wijken af van wat bekend is van andere Aramese brieven.

Ook de spelling van het Aramees in het boek Ezra is niet uniform en komt vaak niet overeen met de orthografie van de tijd, waarin de brieven geschreven zouden zijn.

Het is niet ondenkbaar, dat de documenten gebaseerd zijn op officiële correspondentie, maar ze zijn zodanig bewerkt door de auteur van Ezra of door latere kopiïsten of redactoren, dat ze als authentieke briefwisseling met de Perzische overheid niet betrouwbaar zijn.

Van de politieke situatie in de eerste decennia na de ballingschap zien we af en toe een glimp. Perzische koningen waren tolerant en steunden de cultus van de onderworpen volken.

De bijdragen, die de koningen Darius en Artaxerxes aan Juda toekennen zijn echter ongeloofwaardig. Juda was een kleine provincie, die nog geen of slechts beperkte autonomie had en op gespannen voet leefde met Samaria en andere buurvolen.

De sociale verhoudingen zijn met de komst van de ballingen op scherp komen te staan.

Juda was ook in de periode van de ballingschap bewoond gebied. De claim van de ballingen, dat alleen zij de tempel mochten bouwen, omdat zij de voortzetting waren van Israël, heeft de verhouding met de

niet-gedepoteerde Judeeërs en allochtone bevolkingsgroepen vertroebeld. Ook de sociale status van de ballingen, als nakomelingen van hooggeplaatste Judeeërs, heeft daar natuurlijk een rol bij gespeeld.

De auteur van Ezra herstructureert de geschiedenis. In de Babylonische ballingschap was men Cyrus steeds meer gaan zien als bevrijder. De geschiedenis van de periode na de ballingschap moest daarom bij hem beginnen.

De auteur heeft zijn bronnen naar eigen inzicht bewerkt en verwerkt in zijn verhaal. De door hem beschreven gebeurtenissen waren toen allang verleden tijd. Dit verklaart het ineenschuiven van gebeurtenissen, die in werkelijkheid decennia na elkaar plaatsvonden.

Hij wilde zijn lezers een hart onder de riem steken. Zijn boodschap was, dat de ballingen de toekomst met vertrouwen tegemoet konden zien. De welwillende houding van de Perzische koningen zag hij als inspiratie van JHWH, die zijn volk beschermde.

De Aramese teksten moesten zijn boodschap onderbouwen. Ondanks aanklachten en uitstel van de tempelbouw, kon de tempel dankzij koning Darius in zijn oude glorie herrijzen. Ook de cultus in Jeruzalem werd door de Perzische koningen met gulle gaven gesteund.

De compositie van het boek Ezra is een *theologische* constructie. Het is niet mogelijk de tekst historisch te onderbouwen. De auteur heeft zijn bronnen naar eigen inzicht bewerkt en verwerkt in zijn verhaal, toen de door hem beschreven gebeurtenissen al lang verleden tijd waren. Dit verklaart het ineenschuiven van zaken, die in werkelijkheid decennia na elkaar plaatsvonden. Het boek kan daarom gelezen worden als narratieve geschiedschrijving.

De auteur van Ezra had verschillende Aramese documenten tot zijn beschikking. Hoe die documenten er in hun oorspronkelijke vorm hebben uitgezien, valt niet meer na te gaan. De auteur heeft ze ingepast in zijn verhaal en heeft daarom daar, waar hij het nodig vond, ingegrepen in de tekst.

De Aramese teksten hebben een duidelijk andere strekking dan de Hebreeuwse tekst:

- In de Hebreeuwse tekst wordt de wederopbouw van de tempel onderbroken door tegenwerking van עַם־הָאָרֶץ . De auteur illustreert die tegenwerking met Aramese aanklachten uit de regeringsperiodes van Xerxes en Artaxerxes. De tempelbouw was toen al meer dan een halve eeuw voltooid.
- De tweede Aramese tekst weet niets van tegenwerking. Na de inspectie van Tattenai kan de bouw gewoon doorgaan. In deze bron *beginnen* Zerubbabel en Jesua in het tweede jaar van Darius met steun van de profeten Haggai en Zacharia met de tempelbouw. Het leggen van de fundamenten door Sesbassar op bevel van koning Cyrus wordt wel genoemd, maar volgens de oudsten is er sindsdien *zonder onderbreking* gebouwd.
- De Hebreeuwse tekst wijt het stilleggen van de bouw aan een vijandige omgeving. De Aramese bron bekijkt de restauratie vanuit een heel ander gezichtspunt. De inspectie van Tattenai heeft tot gevolg dat de tempelbouw gelegitimeerd wordt door de Perzische overheid en met geld en goederen gesteund.
- Zerubbabel en Jesua spelen in deze bron geen rol. Ze worden nog wel genoemd, maar het is onwaarschijnlijk, dat deze verzen (Ezra 5.1-2) tot de oorspronkelijke tekst van de bron behoorden. Hoewel de verbindende tekst suggereert, dat Tattenai zich in zijn onderzoek tot Zerubbabel en Jesua richt, geven de oudsten antwoord. Zerubbabel en Jesua komen in het verdere verhaal niet meer voor.
- Alleen de Aramese bron meldt de voltooiing van de tempelbouw. De Hebreeuwse tekst meldt het vieren van Pesach en het feest van het ongedesemde brood.

Op grond van de verschillende interpretatie van de gebeurtenissen is het goed mogelijk, dat de auteur van Ezra een Aramese *Vorlage* had. Waarom hij de oneffenheden niet gladstreek, is niet meer te achterhalen.

De bouw van de tempel is in drie versies is overgeleverd. Alledrie geven ze een andere verklaring wat betreft de voortgang van de tempelbouw. De auteur van Ezra wijt het oponthoud aan tegenwerking van עַם־הָאָרֶץ . Haggai profeteert tegen Zerubbabel en Jesua en verwijt hen dat de tempel in het tweede jaar van Darius nog een ruïne is. De Aramese bron geeft het tweede jaar van Darius als *begin* van de bouw, die vervolgens zonder onderbreking kon worden voltooid.

De missie van Ezra wordt ook van staatswege gelegitimeerd. De koning steunt de cultus in Jeruzalem met een grote hoeveelheid geld en goederen. Ezra krijgt bevoegdheden, die zich uitstrekken over de hele satrapie Eber Nari... De auteur heeft de geschiedenis aangepast aan de veranderde omstandigheden en waar hij het nodig vond, vulde hij zijn bronnen aan of interpreteerde ze anders.

De houding van de onderzoeker ten aanzien van de historische betrouwbaarheid van het boek Ezra is bepalend voor het vaststellen van het genre. Ziet men de tekst als geschiedschrijving, komt men vanzelfsprekend bij een ander genre uit, dan wanneer men het boek leest als een narratieve tekst, die alleen verwijzingen naar de geschiedenis heeft.

Het boek Ezra heeft enkele karakteristieken, die passen bij het genre kroniek:

- Het telescopisch ineenschuiven van gebeurtenissen, die in werkelijkheid decennia uit elkaar liggen.
- Zorgvuldig gekozen onderwerpen en het voorbijgaan aan andere zaken, zoals bijvoorbeeld hongersnood en de daardoor onstane economische problemen.
- Het vrije gebruik van bronnen, door de auteur van Ezra aangepast waar hij dat nodig achtte
- Tijdsaanduiding aan de hand van regeringsjaren van de Perzische koningen.

De auteur van Ezra had vast omliggende ideeën over de geschiedenis van zijn volk. Voor hem waren de in ballingschap gezonden Judeeërs het ware Israël en in nauwe samenhang daarmee zag hij de tempel en het koningschap van het huis van David.

Het koningschap van het huis van David, de tempel en de JHWH-offercultus waren de pijlers onder de geschiedenis van Juda.

De teloorgang van de monarchie ging verder in de messiaanse verwachting: ooit zal er weer een koning op de troon zitten uit het geslacht van David. In de Perzische periode zien we af en toe iets oplichten van die verwachting, bijvoorbeeld bij de profeet Haggai.

LITERATUURLIJST

- Ackroyd, P.R. *Israel under Babylon and Persia*; Oxford 1970
- Ahlström, G.W. *The History of Ancient Palestine from the Palaeolithic Period to Alexander's Conquest*. (JSOT, Supplement Series 146) Sheffield 1993
- Albertz, R. - 'Die Exilszeit als Ernstfall für eine historische Rekonstruktion ohne biblische Texte; die Neubabylonische Königsinschriften als Primärquelle', in: L.L. Grabbe (ed.), *Leading Captivity Captive* (JSOT, Supplement Series 278) Sheffield) 1998
 - *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit I*, Göttingen 1992
- Alt, A. - *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israels*; Band II Munich 1953
 - 'Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentums', *Festschrift Otto Procksch zum 60sten Geburtstag*. Leipzig 1934
- Arnold, B.T. and B.E. Beyer (eds.) *Readings from the Ancient Near East*. (Primary sources for Old Testament study) Grand Rapids 2002
- Barstad, H.M. *The Myth of the Empty Land: A Study in the History and Archeology of Judah during the 'Exilic' Period* (Symbolae osloenses, 28) Oslo 1996
- Becking, B. - 'Ezra's Re-enactment of the Exile'; in: L.L. Grabbe (ed.), in: *Leading Captivity Captive: The Exile as History and Ideology* (JSOT, Supplement Series 278) Sheffield 1998.
 - 'Ezra on the move.....: Trends and perspectives on the Character and his Book', in: F.G. Martínez & E. Noort (eds.), *Perspectives in the Study of the Old Testament & Early Judaism. A Symposium in Honour of A.S. van der Woude on the Occasion of his 70th Birthday*. (VT LXXIII) Leiden. Boston. Köln 1998
- Blenkinsopp, J. - 'The Mission of Udhahorresnet and those of Ezra and Nehemia'; *Journal of Biblical Literature*, 106) Dallas 1987
 - *Ezra-Nehemiah: A Commentary* (Old Testament Library), London 1989
- Bright, J. *A History of Israel*; Philadelphia 1981
- Cowley, A. *Aramaic Papyri of the Fifth Century BC*; Oxford 1923
- Cross, F.M. *From Epic to Canon; History and Literature in Ancient Israel*; Baltimore and London 1998
- Damsté, O. (vert.) *Herodotus' Historiën*; Hilversum 1968
- Demarée, R.J. en K.R.Veenhof *Zij schreven Geschiedenis* (Ex Oriente Lux xxxiii) Leiden Leuven 2003
- Dijkstra, M. 'As for the other events...' in: R.P. Gordon & J.C. de Moor (eds.), *The Old Testament in its World*, (Papers read at the Winter Meeting; 2003), Leiden-Boston 2005
- Folmer, M.L. *The Aramaic Language in the Achaemenid Period: A Study in Linguistic Variation*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 68) Leuven 1995

- Galling, K. *Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter*; Tübingen 1964
- Gispén, W.H., B.J.Oosterhoff, H.N. Ridderbos, W.C. van Unnik, P. Visser *Bijbelse Encyclopedie*. Kampen 1982
- Gool, A.B. van *Hellas en Rome met hun voorgeschiedenis*; Utrecht 1986
- Grabbe, L.L. *Ezra-Nehemiah*, London and New York 1998
- Grayson, A.K. *Assyrian and Babylonian Chronicles*; (Texts from Cuneiform Sources, 5); Locust Valley, NY 1975
- Grosheide, H.H. *Ezra-Nehemia, band I Ezra (COT)*, Kampen 1963
- Gunneweg, A.H.J. *Esra (KAT)* Gütersloh: Gerd Mohn 1985
- Hayes, J.H. and J.M. Miller (eds.) *Israelite & Judaeon History*. London 1990
- Hoffmann-Kutschke, A. *Die altpersischen Keilinschriften des Grosskönigs Darajawausch der Ersten*, Yale University Press 1987
- Horst, P.W. van der *De Samaritanen. Geschiedenis en godsdienst van een vergeten groepering (Serie Wegwijs)* Kampen 2004
- Japhet, S. - Composition and Chronology in the Book of Ezra - Nehemia; in: T.C. Eskenazi and K.H. Richards (eds.); *Second Temple Studies 2. Temple and Community in the Persian Period*, Sheffield 1994
- The Supposed Common Authorship of Chronicles and Ezra-Nehemiah Investigated Anew; *VT* 18 (1969), pp.330-371
- Keil, C.F. *Biblischer Commentar über die nachexilischen Geschichtsbücher: Chronik, Esra, Nehemia und Esther*; Leipzig 1870
- Klostermann, A. *Geschichte des Volkes Israels bis zur Restauration unter Esra und Nehemia*. Munich: Beck 1896
- Kosters, W.H. *Die Wiederherstellung Israels in der persischen Periode*; Heidelberg 1895
- Kuhrt, A. *The Ancient Near East; 3000-330 BC.*(Volume II), London 1995
- Leuze, O. *Die Satrapeneinteilung in Syrien und im Zweistromlande von 520-320*. Halle 1935
- Maayer, R. de Een standbeeldinscriptie van koning Sjulgi van Ur; in: R.J. Demarée, K.R. Veenhof (eds.), *Zij schreven geschiedenis; historische documenten uit het Oude Nabije Oosten (2500 - 100 v.Chr.)* (Ex Oriente Lux xxxiii), Leuven 2003
- Martinez, F.G. en E. Noort (eds.) *Perspectives in the Study of the Old Testament & Early Judaism*; (Supplements to VT, LXXIII) Leiden-Boston-Köln 1995
- Noth, M. *Überlieferungsgeschichtliche Studien: Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament* Tübingen 1957
- Olmstead, A.T.E. *History of Palestine and Syria to the Macedonian Conquest*. New York 1931
- Pritchard, J.B. (ed.) *Ancient Near Eastern Texts, relating to the Old Testament* Princeton University Press 1969

- Rosenthal, F. *A Grammar of Biblical Aramaic*. Wiesbaden, 1983
- Rudolph, W. *Esra und Nehemia samt 3. Esra: Handbuch zum Alten Testament I/20*. Tübingen 1949
- Schaeder, H.H. *Iranische Beiträge I*. Halle 1930
- Schwiderski, D. *Handbuch des nordwestsemitischen Briefformulars; Ein Beitrag zur Echtheitsfrage der Aramäischen Briefe des Esrabuches*. (Beihefte zur ZAW 295); Berlin New York 2000
- Selms, A. van *Ezra en Nehemia, (Tekst en Uitleg 14)* Groningen und Batavia 1935
- Smitten, W.Th. in der *Esra: Quellen, Überlieferung und Geschichte*; Assen 1973
- Torrey, C.C. *The Composition and Historical value of Ezra-Nehemiah (Beiheft zur ZAW 2)* Giessen 1895
- Vaux, R. de *Hoe het oude Israël leefde II*. 's-Gravenhage 1989
- Veenhof, K.R. - *Spijkerschriftarchieven*. Leiden 1982 (Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de talen en geschiedenis van Babylonië en Assyrië aan de Rijksuniversiteit te Leiden op 4 juni 1982).
- *Geschichte des alten Orients bis zur Zeit Alexanders des Grossen* (Grundrisse des Alten Testaments 11) Göttingen 2001
- Vergote, J. *Godsdienst van het Oude Egypte*. (Inforiënt-reeks) Leuven 1987
- Vriezen, Th.C./ A.S. van der Woude *Oudisraëlitische & vroegjoodse literatuur*. Kampen 2000
- Welch, A.C. *Post-exilic Judaism*, Edinburgh and London 1935
- Welten, P. *Geschichte und Geschichtsdarstellung in den Chronikbüchern; wissenschaftliche Monografien zum Alten und Neuen Testament*. Neukirchen-Vluyn 1973
- Williamson, H.G.M. - 'The Composition of Ezra I – VI', JTS 33 (1983)
- *Ezra, Nehemiah*. WBC 16, Wacotex 1985
- *Ezra and Nehemiah*, (OTG Sheffield: JSOT Press 1987)
- *Studies in Persian Period History and Historiography* (Forschungen zum Alten Testament 38), Tübingen, New York, Göttingen 2004